

Knihy

tický

v mot

– prů

nejde

livých

o pos

nomi

Pe

souta

-ekon

ho in

v pod

v ran

jeří sp

posky

a poz

guluji

spolec

ho kr

du a t

social

C

a hlul

princ

ní a si

a idec

livých

se dis

piem

zdroji

aniž t

odpů

čen o

trzníc

s díst

svobe

H

kazuj

opatř

tak vy

ních "

ale ob

Část první

MEZINÁRODNÍ SYSTÉM

Kniha
tický v
v mod
— průn
nejde:
livých
o posti
nomic
Pol
součas
-ekone
ho insi
v podc
v raně
jetí spi
poslyti
a pozv
gulujic
společ
ho kré
du a o
sociálr
Cei
a hlub
princij
ní a str
a ideol
livých
se disk
přemě
zdroji
aniž by
odpůn
čen o i
tržníct
s důstr
svoboc
Hla
kazuje
opatrě
tak vý
ních“:
ale obj

STOLETÝ MÍR

Civilizace devatenáctého století se zhroutila. Tato kniha se zabývá politickými a ekonomickými počátky této události, stejně jako velkou transformací, která byla její předzvěstí.

Civilizace devatenáctého století spočívala na čtyřech institucích. První byl systém rovnováhy moci, který po celé století bránil vzniku dlouhé a zničující války mezi velmocemi. Druhou byl zlatý standard, symbolizující jednotnou organizaci světové ekonomiky. Třetí tvořil seberegulující trh, produkující nesyřchané materiální bohatství. Čtvrtou byl liberální stát. Podle jednoho způsobu klasifikace byly dvě z těchto institucí ekonomické a dvě politické. Podle jiného byly dvě národní a dvě mezinárodní. Mezi nimi se uváděly charakteristické obrysy historie naší civilizace.

Jako klíčový se z těchto institucí ukázal být zlatý standard, jeho pád byl bezprostřední příčinou katastrofy. V marném úsilí ho zachránit pak byla obětována a časem upadla i většina ostatních.

Avšak zdrojem a matricí tohoto systému byl seberegulující trh. Právě tato inovace dala vyrůst zvláštní civilizaci. Zlatý standard byl jen pokusem rozšířit domácí tržní systém na mezinárodní oblast; systémem rovnováhy moci byl nadstavba vztyčená nad zlatým standardem a částečně fungující jeho prostřednictvím; liberální stát byl sám o sobě vytvořenem seberegulujícího trhu. Klíč k institucionálnímu systému devatenáctého století spočívá v zákonech ovládajících tržní ekonomiku.

Naší tezí je, že myšlenka sebeuspořádávajícího trhu představuje naprostou utopii. Takováto instituce nemohla existovat v žádném časovém období, aniž by zničila lidskou a přírodní podstatu společnosti. Fyzicky by člověka zničila a přeměnila jeho prostředí v divočinu. Společnost tak nevyhnutelně přijímala opatření, aby ochránila sama sebe, ale až už se použily jakékoli nástroje, narušily seberegulaci trhu a dezorganizovaly průmyslový život, a tak ohrožily společnost ještě jiným způsobem. Toto dilema tlačilo vývoj tržního systému do určitého ustráleného běhu, a nakonec rozložilo sociální organizaci, která na něm byla založena.

Kriticky vypadat příliš jednoduché. Nic se nemůže zdát nevhodnější než počet institucí; pak vybrat jednu z nich jako základní a pokračovat v argumentaci o nevyhnutelné sebeustrukci této civilizace v důsledku nějaké technické kvality její ekonomické organizace. Civilizace, jako sám život vyrůstají z interakce velkého počtu nezávislých faktorů, které zpravidla nejsou redukovatelné na ohraničené instituce. Chůť vysledovat institucionální mechanismus úpadku nějaké civilizace se tak může jevit jako beznadějně úsilí.

Přesto právě toto podstoupíme. Přitom záměrně přizpůsobíme naši snahu výjimečně jedinečnosti tématu. Nebot civilizace devatenáctého století byla jedinečná právě v tom, že se vyrojila kolem určitého institucionálního mechanismu.

Žádné vysvětlení nemůže být uspokojivé, pokud neobjasní nečekanost této katastrofy. Jako kdyby síly změny zadržované po celé století vychlily na lidstvo přívalem událostí. Sociální transformace planetárního rozsahu byly korunovány válkami bezprecedentního typu, v nichž se rozpadla řada států a z moře krve se vynořily obrysy nových říší. Avšak tento fakt démonického násilí pouze překryl prudký, tichý proud změny, který často pohlcoval minulost, aniž by se na povrchu vůbec zčeřil! Přesvědčivá analýza této katastrofy musí vysvětlit jak rozbourané dění, tak tichý rozklad.

Naše práce není historická; nehledáme přesvědčivý sled výjimečných událostí, ale vysvětlení jejich trendu z hlediska lidských institucí. Budeme svobodně prodlévat na scénách minulosti s jediným záměrem: vhnout světlo na věci přítomnosti; budeme podrobně analyzovat kritická období a téměř naprosto pomineme překlenující úseky času; a konečně budeme ve snaze dosáhnout svého jediného cíle pronikat na pole několika disciplín.

Nejprve se budeme zabývat zhroutčením mezinárodního systému. Pokusíme se ukázat, že systém rovnováhy moci nemohl zajistit mír, když se světová ekonomika, na níž byl postaven, zhroutila. To objasní také náhlost, s níž se zvrát objevil, a nepochopitelnou rychlost rozpadu.

Přestože se selhání světové ekonomiky časově shodovalo se zhroutčením naší civilizace, určité nebylo jeho příčinou. Jeho počátky leží více než sto let v minulosti v sociálních a technologických převarzech v západní Evropě, z nichž vzešla představa seberegulačního trhu.

Konec tohoto podniku přišel v naší době a uzavírá se tak významné stadium v historii industriální civilizace.

V závěrečné části knihy se budeme zabývat mechanismem, který ovládá sociální a národnostní změny v naší době. Zhruba řečeno, jsme přesvědčeni, že nynější situace člověka byla určena institucionálním původem této krize.

Devatenácté století vyrostlo v dějinách západní civilizace něco do sud neznámého, totiž stoletý mír v letech 1815–1914. Románem-li krymskou válku – která byla víceméně koloniálním výbojem –, Anglie, Francie, Prusko, Rakousko, Itálie a Rusko se nacházely ve vzájemných válkách pouhých osmácti měsíců. Výpočet stovaratných čísel pro dvě předcházející stáletí dává průměr šedesáti či sedmdesáti let velkých válek pro každé z nich. Naproti tomu i ten nejprudší požár devatenáctého století, francouzsko-pruská válka v letech 1870–1871, skončil ani ne po roce trvaný poražený národ byl schopen uhradit bezprecedentní sumu jako reparace, aniž by to nějak rozkolísalo jeho měnu.

Triumf pragmatického pacifismu jistě nebyl výsledkem absence hlubokých důvodů pro konflikt. Tento irénický obraz doprovdzely nepřetržité posuny vnitřních i vnějších podmínek mocných národů a velkých říší. Během první poloviny století byly na denním pořádku občanské války i revoluce a kontrarevoluce intervence. Ve Španělsku sto tisíc vojáků pod vedením vévody d'Angoulême zauročilo na Cádiz; v Uhrách hrozilo, že maďarská revoluce porazí v rozhodující bitvě samoného císaře, a byla nakonec potlačena jen s pomocí ruské armády bojující na uberské půdě. Všudy přítomnost Svaté aliance se projevovala ozbrojenými intervencemi v Německu, Belgii, Polsku, Švýcarsku, Dánsku a Benátkách. V druhé polovině století se dynastická vývoje uvolnila; osmanská, egyptská a marocká říše byly zničeny nebo se rozpadávaly; Čína byla invazními armádami donucena otevřít své dveře cizincům a jako jedna obrovská kořist byl rozparcelován celý africký kontinent. Současně vyrostly dvě mocnosti světového významu: Spojené státy a Rusko. Německo a Itálie dosáhly národního sjednocení. Belgie, Řecko, Rumunsko, Bulharsko, Srbsko a Uhersko zaujaly či obnovily své místo na mapě Evropy jako suverénní státy. Pochod průmyslové civilizace do oblasti starých kultur či k primitivním národům provázela téměř nepřetržitá řada otevřených válek. Ruské vojenské výboje ve střední Asii, nespočetné anglické války v Indii a Africe a francouzské vykořisťování Egypta, Alžíriska, Tuniska, Sýrie,

Madagaskaru, Indocíny a Siamu vyvolávaly mezi velmocemi spory, které zpravidla mohla vyřešit jen síla. Přesto však byl každý z těchto konfliktů lokalizován a bezpočet jiných příležitostí k násilí se změnil buď ve společnou akci, nebo byl mocnostmi utrovnán v kompromisu. Zatímco v první polovině tohoto století byl ve jménu míru donucen k ústupu konstitucionalismus a Svazá aliance podléhala svobodě, během druhé poloviny – a opět ve jménu míru – se podařilo obchodně zdatným bankéřům vnutit ořeseným despotům ústavy. Tak se v různých formách a s pomocí neustále se proměňujících ideologií – někdy jeněm pokroku a svobody, někdy prostřednictvím autority trůnu a oltáře, někdy díky burze a šekové knižce, někdy korupci a úplatky, někdy morálními argumenty a dovoláváním se rozumu a někdy námořním dělostřelcům a bodáky – dosahovalo jednoho a téhož výsledku: byl zachráněn mír.

Tento téměř zářivý výkon byl umožněn fungováním mechanismu rovnováhy moci, který zde produkoval výsledky, jenž by mu byl normálně cizí. Samou svou podstatou má rovnováha účinky zcela jiné, totiž boj zúčastněných jednotek o moc. Ve skutečnosti je tvrzení, že ti či více jednotek schopných vyvíjet sílu se bude vždy chovat tak, aby spojovaly sílu slabších jednotek proti jakémukoli růstu síly jednotky nejsilnější, pouhým posulátem. V oblasti obecné historie se rovnováha moci týkala států, jímž sloužila k udržení nezávislosti. Avšak dosahovala tohoto cíle jen prostřednictvím nepřetržité války mezi proměnlivými partnery. Příkladem může být praxe starověkého Řecka nebo severoitalských městských států; války mezi proměnlivými skupinami bojujících udržovaly nezávislost těchto států po dlouhé časové období. Působení stejného principu zaručovalo přes dvě stě let suverenitu států uvrtějících Evropu v době münsterského a vestfálského míru (1648). Když o sedmdesát pět let později, při uzavření míru v Utrechtu, signatáři deklarovali svou formální oddanost tomuto principu, věřili ho do *systemu*, a tak ustavili vzájemné záruky přežití silných, stejně jako slabých prostřednictvím války. Skutečnost, že v devatenáctém století stejný mechanismus vrysíl spíše do míru než do války, je problém, s nímž se musí vyrovnat historik.

Musíme připustit, že se objevil zcela nový faktor, jímž byl silný mírový zájem. Tradičně byl takový zájem pokládán za něco, co nepatří do mezistátního systému. Mír s jeho důsledky pro řemesla a umění patřil mezi pouhé ozdoby života. Církev se mohla modlit za mír jako se modlíla za hojnou úrodu, nicméně v oblasti působení státu byla

obhájcem ozbrojené intervence; vlády podřizovaly mír bezpečnosti a suverenitě, což prakticky znamenalo, že ho nešlo dosáhnout jinak než s pomocí krajních prostředků. Jen málo věcí bylo pokládáno za škodlivější pro společnost než existence organizovaných mírových zájmů v jejím středu. J. J. Rousseau ještě v druhé polovině osmnáctého století obviňoval obchodníky za nedostatek vlasteneckví, protože byli v podezření, že dávají přednost míru před svobodou.

Změna po roce 1815 byla náhlá a naprosta. Příboj Francouzské revoluce posílil vzedmnou vlnu revoluce industriální a jako univerzální zájem pomohl ustavit mírový obchod. Meternich prohlásil, že národy Evropy nechťejí svobodu, ale mír. Gentz nazval patrioty novými barbary. Církev a trůn zahájily denacionalizaci Evropy. Jejich argumenty nacházely podporu jak v kruositi nedávných forem války, tak v obrovsky zvýšené hodnotě míru v rodících se ekonomikách.

Nositeli tohoto nového „mírového zájmu“ byli jako obvykle ti, kdo z něj nejvíce profitovali; zejména kartel členů dynastií a feudálů, jejichž dědičné postavení ohrožovala revoluční vlna vlasteneckví, která se přelila přes kontinent. Svazá aliance proto přibližně po třetinu století poskytovala donucovací síly a ideologické podněty pro aktivní mírovou politiku. Její armády se portoukaly po Evropě a umlčovaly menší a potlačovaly větší. Od roku 1846 přibližně do roku 1871 – v „jedné z nejznamenějších a nejnabitějších čtvrtin nějakého století v evropské historii“¹ – se slabnoucí síly reakce střetávaly s rostoucí silou industrialismu a udržování míru nebylo zajišeno tak dobře. V poslední čtvrtině století, následující po francouzsko-pruské válce, nastává oživení mírových zájmů, které nyní reprezentuje nová mocná entita – Evropský koncert.

Avšak zájmy, stejně jako záměry nutně zůstávají platonické, pokud nejsou přeloženy do řeči politiky prostřednictvím nějaké sociální instrumentality. Na první pohled takový nástroj jejich realizace chyběl; jak Svazá aliance, tak Evropský koncert byly konečnou jen uskupením nezávislých suverénních států, a tedy pořízených rovnováže moci a jejímu válečnému mechanismu. Jak se tedy dal mír udržovat?

Je pravda, že každý systém rovnováhy moci bude mít tendenci předcházet takovým válkám, které mají původ v neschopnosti jednoho národa předvídat přestavbu mocenských pozic v důsledku jeho snahy měnit *status quo*. Známy příklad představuje Bismarckovo od-

¹ Sontag, R. J., *European Diplomatic History, 1871–1932*, 1933.

Kni
tick
v m
— pi
nej
livý
o p
non
sou
— ek
ho i
v pr
v ra
jetí
posi
a pe
guh
spoi
hol
du:
soci
hl
přir
ní a
id
livý
se d
přei
zdr
aniž
odp
čen
tržn
s di
svot
1
kazi
opa
tak
níct
ale t

volání nátlakové kampaně proti Francii v roce 1875 po ruské a britské intervenci (rakouská pomoc Francii se bere jako samozřejmost). V té době Evropský koncert působil proti Německu, které zjistilo, že je osamoceno. V letech 1877–1878 nedokázalo Německo zabránit rusko-turecké válce, ale úspěšně ji lokalizovalo s podporou anglické záhlivosti na ruský postup k Dardanělům; Německo a Anglie podporovaly Turecko proti Rusku – a tak zachránily mír. Na Berlínském kongresu byl uveden dlouhodobý plán na likvidaci evropského vlastnictví Osmaňské říše, což vyústilo v odvrácení války mezi velmocemi navzdory všem následným změnám ve *status quo*, protože zúčastněné strany si mohly být prakticky jisté, jak by postupovaly síly, které by se střety v boji. Mír byl v těchto případech vítaným vedlejším produktem systému rovnováhy moci.

Válkám se lze někdy rovněž vyhnout záměrným odstraněním jejich příčin, pokud to postihne jen slabé země. Malé národy byly omezo-
vány a odrážovány, aby jakýmkoli způsobem, který by mohl přivodit válku, narušovaly *status quo*. Holandská invaze do Belgie v roce 1831 nakonec vedla k neutralizaci této země. V roce 1855 bylo neutralizo-
váno Norsko. Holandsko v roce 1867 prodalo Lucembursko Francii; Německo protestovalo a Lucembursko získalo neutralitu. V roce 1856 byla prohlášena za důležitý prvek rovnováhy v Evropě integrita Osmaňské říše a Evropský koncert vyvíjel úsilí, aby tuto říši udržel; po roce 1878, kdy se pokládal za žádoucí pro rovnováhu její rozpad, bylo provedeno stejně systematickým způsobem její rozdělení, ačkoli v obou případech takové rozhodnutí znamenalo život nebo smrt několika malých národů. Když v letech 1852–1863 Dánsko a v letech 1851–1856 malé německé státy hrozily narušením rovnováhy, pokazdě byly tyto malé státy donuceny se přizpůsobit. V těchto případech byla svoboda jednání, kterou jim tento systém nabízel, využita mnohostmi k prosazení společného zájmu – jináž byl náhodou mír.

Avšak od přiležitostného odvrácení válek, ať už dočasným vyjasněním mocenské situace, nebo nátlakem na malé státy, je ještě daleko k masivní skutečnosti stoletého míru. K mezinárodní nerovnováze může dojít z bezpočtu důvodů – od dynastické milostné aféry po bah-
nem zanesené ústí řeky; od teologického sporu po technický vynález. Poupý růst bohatství a počtu obyvatel země či případně jejich pokles musí uvést politické síly do pohybu; a externí rovnováha bude odrážet rovnováhu vnitřní. Dokonce i organizovaný systém rovnováhy moci může zajistit mír bez permanentní hrozby válkou, jen když je schopen

působit na tyto vnitřní faktory přímo a předcházet nerovnováze *in statu nascendi*. Jakmile nerovnováha nabere hybnost, pouze síla ji může zase upravit. Běžně se uznává, že máme-li zajistit mír, musíme odstranit příčiny války; ale obecně si málokdo uvědomuje, že něco takového by znamenalo kontrolovat jako její zdroj celý tok života.

Svatá aliance to dokázala s pomocí nástrojů, které byly vlastní jen jí. Králové a aristokracie Evropy vytvořili mezinárodní příbuzensví a římská církev jim v jižní Evropě poskytovala dobrovolné civilní služby sahající od nejvyšších k nejnižším příčkám sociálního žebříčku. Tyto hierarchie krve a milosti byly smeleny v nástroj lo-
kálně efektivní vlády, která jen potřebovala být doplněna silou, aby zajistila nepřetržitý mír.

Ale Evropský koncert, který ji nahradil, postrádal jak feudální, tak náboženská pouta; představený přinejlepším volnou federací, jejíž soudržnost se nedala srovnávat s Metternichovým mistrovským kusem. Setkání mocností mohlo být svoláno jen při vzácných příležitostech a jejich vzájemná záhlivost otevírala široký prostor pro intriky, protichůdné tendence a diplomatickou sabotáž. Společné vojenské akce byly vzácné. A přece, čeho Svata aliance s naprostou jedinou smyslemíhla dosáhnout v Evropě jen s pomocí časových ozbrojených intervencí, bylo zde vykonáno v celosvětovém měřítku stínovou entitou nazývanou Evropský koncert s pomocí zdaleka ne tak početného a mnohem méně trvdého použití síly. Vysvětlení tohoto udivujícího výkonu musíme hledat v nějaké skryté a mocné sociální instrumentální funkci v novém uspořádání, která mohla hrát roli dynastií a biskupství ve starém a účinně zajistit mírové zájmy. Tímto anonymním faktorem byly *haute finance*.

Zádné zevrubné zkoumání povahy mezinárodního bankovníctví v devatenáctém století nebylo dosud provedeno. Tato mystériózní in-
stituce se s ova vynořuje z šerosvitu politicko-ekonomické mytologie.² Někteří autoři tvrdí, že bylo pouhým nástrojem vlády; jiní zase prohla-
šují, že naopak vlády byly nástrojem jeho neuhastitelné žádostivosti po zisku; další říkájí, že pouze zasévalo mezinárodní neváry; a jiní zase, že bylo nositelem změkčilého kosmopolitismu vysárajícího sílu mužných národů. Nikdo z nich se zcela nemýlí. *Haute finance* jako instituce *visi generis*, přiznává pro poslední třetinu devatenáctého století a první

² Feis, H., *Europe, the World's Banker, 1870–1914*, 1930, této práce se v textu přidržíme častěji.

třetinu století dvacátého, představovaly hlavní spojení mezi politickou a ekonomickou organizací světa v tomto období. Mezinárodnímu mírovému systému dodávaly nástroje, které fungovaly v rukou mocností, ale jež samy mocnosti nikdy nevytvorily ani neudržovaly. Zatímco Evropský koncert jednal jen občas, *haute finance* působil jako nejpřužnější permanentní činitel. Jednotlivé nezávislé vlády, i ty nejmocnější, byly s nimi zcela propojeny; úzce s nimi provázány byly i nezávislé centrální banky, včetně Bank of England. Těsná souvislost existovala i mezi financemi a diplomacií – ani jedna strana nemohla pomýšlet na nějaký dlouhodobý plán, ať už mírový nebo válečný, aniž by se ujistila o dobré vůli druhé. Přesto však tajemství úspěšného udržování všeobecného míru spočívalo nepochybně v postavení, organizaci a metodách mezinárodních financí.

Jak personál, tak motivy tohoto jedinečného orgánu mu propůjčily status vzbuzující dojem, že jeho kořeny jsou bezpečně zachyceny v soukromé síťce čisté obchodních zájmů. Rothschildové nebyli podřízeni *žádné* vládě; jako rodina zřešňovali abstraktní princip internacionálního a jejich loajalita platila firmě, jejíž pověst se stala jen nadnárodním spojením mezi politickou vládou a produktivním podnikáním ve svízňé rostoucí světové ekonomice. Jejich nezávislost pramenila v poslední instanci z potřeb doby, jež požadovala suverénní činitele, kteří by požívali důvěry národních státníků a zároveň byli mezinárodními investory. Tato životní potřeba učinila z metafyzické exotericity židovské dynastie bankéřů zdolněných v hlavních městech Evropy téměř dokonale řešení. Ať už byli čínkoly, nebýli to pacifisté, protože svůj osud spojili s financováním válek a byli nevěcní k morálním úvahám. Nikdy nevznikli námitky proti žádám z početných malých, krátkých a lokálních válek. Kdyby však všeobecná válka mezi velmocemi zasáhla monetární základy systému, narušilo by to jejich podnikání. Logika faktů je vedla k tomu, aby uprostřed revoluční transformace, již procházely národy planety, podporovali požadavky všeobecného míru.

Organizačně byly *haute finance* jádrem jedné z nejsložitějších institucí, jaké kdy v historii lidstvo vytvořilo. Jakkoli byly přechodné, ve své univerzálnosti, v hojnosti forem a nástrojů byly stovnaletě jen s celkovým lidským usilováním při výrobě a obchodu, kterému se staly určitým druhem zrcadla a protějškem. Vedle zvláštního mezinárodního centra měly *haute finance* nějakých pět tucoz národních center, která se uhnízďala kolem jejich emisních bank a burz. Mezi ná-

rodní bankovnící nebylo při financování vlád a jejich válečných či mírových podniků nijak omezeno; zahrnovalo zahraniční investice do průmyslu, veřejných zařízení a bank, stejně jako dlouhodobé půjčky veřejným i soukromým korporacím v cizině. Také národní finance představovaly jakýsi mikrokosmos. V samotné Anglii se dalo napočítat pět stovek odlišných typů bank. Francouzská a německá organizace bankovnící byla rovněž specifická a v každé z těchto zemí se praxe státní pokladny a její vztahy k soukromým financím proměňovaly nejpodivnějšími a často, pokud jde o detaily, nejsubtilnějšími způsoby. Peněžním třhem procházelo obrovské množství komerčních směnek, zámožných akcepancí, čisté finančních směnek, stejně jako horových peněz a jiných makléřských nástrojů. Do tohoto vzorce zapadala nekonečná škála rozmanitých národních skupin a osob, z nichž každá měla svůj specifický typ prestiže a postavení, autority a loajality, svá peněžní aktiva a kontakty, patrony a sociální auru.

Haute finance nebyly navrženy jako nástroj míru; k této funkci se dostaly náhodou, jak by řekl historikové, i když sociolog by to možná raději nazval zákonem použitelnosti. Motivem pro *haute finance* byl zisk; aby ho dosáhly, musely držet s vládami, jejichž cílem byla moc a dobytí. V tomto stadiu můžeme bez nebezpečí zanedbat rozdíl mezi politickou a ekonomickou mocí, mezi ekonomickými a politickými záměry ze strany vlád. Koneckonců pro národní státy v tomto období bylo charakteristické, že tento rozdíl se jen stěží mohli promítnout do skutečnosti, protože ať už vlády usilovaly o cokoliv, snažily se toho dosáhnout prostřednictvím užívání a zvešňování síly národa. Na druhé straně organizace a osobní zastoupení, které byly pro *haute finance* obvyklé, byly mezinárodní, přesto však ne tak zcela nezávislé na organizaci národní. *Haute finance* se jako aktivující centrum pro bankovní účast v syndikátech a konsorciích, investičních skupinách, zahraničních půjčkách, finančních kontrolách či jiných transakcích náročtějšího rozsahu musely snažit hledat spolupráci s národním bankovníctvím, národním kapitálem a národním financem. I když národní finance zpravidla nebyly tak sevívní vůči vládě jako národní průmysl, stále s ní byly propojeny natolik, aby i mezinárodní finance měly zájem na styku se samostatnými vládami. Přesto však právě do té míry, do jaké – díky své pozici a osobnímu obsazení, svému soukromému majetku a přičlenění k soukromému sektoru – byly skutečně nezávislé na jakékoli jednotlivé vládě, byly schopny sloužit novému zájmu, který neměl žádný specifický vlastní orgán, neboť jeho služby

Kni
tick
v m
– P
nejk
livý
o p
non
sou
-ek
ho i
v pr
ra
jei
pos
a p
guli
spo
ho l
du:
soci
hl
přit
ni a
a id
livý
se d
při
zdr
ani
odp
čen
rzn
s di
svol
|
kazi
opa
tak
ncl
ale

nebyla shodou okolností schopna plnit žádná jiná instituce, ale který byl ním méně živoucí důležitý pro společnost: totiž zájmu na udržování míru. Nikoli míru za každou cenu, nebo dokonce míru za cenu nějaké složky nezávislosti, suverenity, nezadatelné slávy či budoucích aspirací angažovaných mocností, ním méně míru, bylo-li ho možno dosáhnout bez takovýchto obětí.

Jinak ne. Moc má přednost před ziskem. Jakkoli úzce se jejich oblasti navzájem prostupují, nakonec to byla válka, která obětovala zákony obchodu. Například od roku 1870 byly Francie a Německo nepřátelé. To nevyplulovalo nezávázané transakce mezi nimi. Vyráběly se příležitostně bankovní syndikáty pro transakční účely; německé soukromé banky se účastnily podniků za hranicemi, které se neodtráhly v obchodní bilanci; na trhu krátkodobých půjček existovaly diskontní směnky a poskytování krátkodobých půjček na zajišťovací a komerční ceně papíry ze strany francouzských bank; docházelo k přímým investicím jako v případě spojování hutního a koksovanského průmyslu nebo Thyssenovy továrny v Normandii, ale takové investice byly omezeny na určité oblasti ve Francii a byly pod permanentní palbou kritiky jak ze strany nacionalistů, tak socialistů. Přímé investice byly častější v koloniích, jak dokládá příklad německého houževnatého úsilí zajistit si vysoce kvalitní rudu v Alžírsku nebo spletita historie německé participace v Maroku. Přesto zůstává vážným faktem, že nikdy po roce 1870 nebyl oficiální, i když tichý zákaz obchodování s německými cennými papíry na pařížské burze odvolán. Francie prostě „nechtěla riskovat, aby se síla půjčeného kapitálu“³ obrátila proti ní. Také Rakousko bylo v podezření. V marocké krizi v letech 1905–1906 byl zákaz rozšířen o Uhersko. Finanční kruchy v Paříži se připravovaly za přitupění uherských cenných papírů, ale průmyslová lobby podporovala vládu v jejím tvrdém odporu k udělení jakékoli koncese možnému vojenskému nepříteli. Politicko-diplomatické soupetení pokračovalo a nedalo se mu odpomoci. Každou změnu, která mohla zvýšit potenciál předpokládaného nepřítel, vlády verovaly. Například se to více než jednou jevílo, jako by byl konflikt potlačen, ale zasvěcené kruchy si byly vědomy toho, že je to pouhý posun sporných věcí, a to dokonce ještě hlouběji pod tento přátelský povrch.

Nebo si vezmeme německé ambice na Východě. Rovněž zde se politika a finance proplétaly, a přesto politika dostala přednost. Po čtvrt-

³ Feis, H., op. cit., str. 201.

století nebezpečného hářeření Německo a Anglie podepsaly v červnu 1914 komplexní dohodu o bagdádské železnici – příliš pozdě, aby to zabránilo první světové válce, jak se často říkálo. Jiní naopak tvrdili, že podepsání této dohody přesvědčivě dokazuje, že válka mezi Anglií a Německem *nebyla* zapříčiněna kolizí ekonomického expanzionismu. Žádný z těchto názorů nevychází z faktů. Tato smlouva ve skutečnosti ponechala hlavní problém nevyřešen. Německá železnice stále neměla být vedena za Basru bez souhlasu britské vlády a ekonomické zóny, které stanovila smlouva, musely vést v budoucnosti k přímé konfrontaci. Mocností mezitím pokračovaly v přípravách na den D, který byl dokonce ještě blíže, než si uvědomovaly.⁴

Mezinárodní finance se musely umět vypořádat s konfliktními ambicemi a intrikami velkých i malých mocností; jejich plány matilo diplomatické manévrování, jejich dlouhodobé investice byly ohroženy; jejich konstruktivní snahy brzdila politická sabotáž a zákulisní obstrukce. Organizace národních bankovníctví, bez nichž byly bezmocné, často jednaly jako společníci svých vlád a žádný plán, který předem neurozdělil kořist každému z účastníků, nebyl bezpečný. Avšak *mocné finance* byly nejen obětí, ale stejně tak často také podřídkem *dolarové diplomacie*, která poskytovala samerovým rukavičkám financí oceľovou výzvu. Obchodní úspěch vyžadoval bezohledné užití síly proti slabším zemím, masové uplácení zaostalé administrativy a využití všech dostupných prostředků k dosažení cílů známých z koloniální a polokoloniální džungle. Přes to všechno vedla funkční determinace *hauze finance* k odvrácení všeobecné války. Dřívá většina držitelů vládních cenných papírů, stejně jako jiných investorů a obchodníků, by nutně byla první obětí takové války, zvláště kdyby byla postižena měna. Vliv, který *hauze finance* vyvíjely na mocnosti, byl neustále příznivý pro evropský mír. A tento vliv byl účinný jen do té míry, v níž vlády samy více než v jednom ohledu závisely na jejich spolupráci. V důsledku toho nikdy nenastala doba, kdy by mírové zájmy nebyly v radách Evropského koncertu zastoupeny. Když si k těmto rostoucím mírovým zájmům uvnitř každého národa domyslíme to, že zapustil své kořeny i zvyk investovat, začneme chápat, proč hrozné vynálezy ozbrojeného míru tuců prakticky mobilizovaných států mohly v letech 1871–1914 viset nad Evropou, aniž vybuchly v ničivý požár.

⁴ Stov. Poznámky ke zdrojům.

Finance — a to bylo jen jednou cestou jejich vítvu — působily jako mocny usměrňovatel v ministerských radách a politice mnoha menších suverénních států. Půjčky — a obnovení půjček — závisely na tom, jaký měla země kredit, a ten zase na dobrém chování. Za konstruční vlády (na vlády nekonstituční se pohlíželo s velkou nelibostí) se totiž chování odráží v rozpočtu a vnější hodnota měny nemůže být oddělena od hodnocení rozpočtu a dlužné vlády byly dobře zpraveny o tom, že musí svou obchodní směnu pečlivě hldat a vyhýbat se politice, která by se mohla negativně podepsat na solidnosti rozpočtové pozice. Tato užitečná maxima se stala neúprosným pravidlem chování, když země přijala zlatý standard, který omezoval příjumné fluktuační na minimum. Zlatý standard a konstitutionalismus se staly nástroji, s jejichž pomocí došel hlas londýnské City sluchu v mnoha menších zemích, které přijaly tyto symboly přislušnosti k novému mezinárodnímu řádu. Pax Britannica udržoval svou nadvládu někdy prostřednictvím hrozivého klidu těžkých námořních děl, ale častěji se prosazoval vhodným zařazením za provázek v mezinárodní měnové síti.

Vliv si mezinárodní finance zajišťovaly také prosoučnickvím neoficiální správy financí rozsáhlých polokolonizánních oblastí světa, včetně upadajících islámských říší ve vysoce vybušné oblasti Předního východu a severní Afriky. Každodenní práce finančníků se zde odvíkala subtrlních faktorů udržujících vnitřní řád a faktický představa správu těchto sužovaných regionů, kde byl mír nejrannitější. To vysvětluje, jak mohlo být v těchto oblastech zajištěno trvání v trávě téměř nepřekonatelným překážkám tak mnoho nezbytných podmínek dlouhodobých kapitálových investic. Příběh výstavby železnic na Balkáně, v Anarolii, Sýrii, Persii, Egyptě, Maroku a Číně je historií vytrvalosti a úžasných zverat, připomínající podobné výkony na severoamerickém kontinentu. Avšak hlavním nebezpečím, které obcházel evropské kapitalisty, nebylo technologické nebo finanční selhání, ale válka — nikoli válka mezi malými zeměmi (již šlo snadno izolovat), nikoli válka velké moci proti malé zemi (jež byla časou a mnohdy vítanou příležitostí), ale všeobecná válka mezi velmocemi samými. Evropa nebyla prázdným kontinentem, ale domovem přetýpujícími miliony lidí starých i nových národů; každá nová železnice musela svým způsobem prosunovat hranice různé pevnosti, z nichž některé mohly být tímto kontaktem fatálně oslabeny, kdežto jiné vítrálně posíleny. Pouze železným systémem, jimiž držely poražené vlády zaostratých regionů, mohly finance odvrátit katastrofu. Když Turci v roce 1875 nedodrželi

své finanční závazky, vypukly ihned válečné požáry, tvající od roku 1876 do roku 1878, kdy byla podepsána Berlínská smlouva. Pak se podařilo udržet mír třicet šest let. Tento ohromující mír byl doplněn Dekretem z Muharremu z roku 1881, který ustavil v Konstantinopoli osmanskou Dete. Představitelé *haute finance* byli pověřeni správou podstatné části tureckých financí. Ti v mnoha případech zařídili kompromis mezi velmocemi, v jiných uchránili Turecko před vyvrážením vlastními poúží, a ještě v jiných jednali prostě jako politické činitelé moci, ale ve všech případech sloužili peněžním zájmům věřitelů, a pokud to bylo možné, kapitalistů, kteří se snažili v této zemi realizovat zisk. Tento úkol byl velmi komplikován faktem, že Dlužní komise *nebyla* orgánem reprezentujícím soukromé věřitele, ale orgánem evropského veřejného práva, na který byly *haute finance* napojeny pouze neoficiálně. To však byla přesně ta pozice, která umožňovala přemostit propast mezi politickou a ekonomickou organizací té doby.

Obchod byl spojen s mírem. V minulosti byly obchodní organizace vojenské a valkychivé. Byly doplnkem pirátů, korzářů, ozbrojených karavan, lovců a traperů, kupců zacházejících s měčem, ozbrojených měšťanů, dobrodruhů a výzkumníků, planážíníků a konquistadorů, lovců lidí a obchodníků s otroky, koloniálních armád privilegovaných společností. To vše bylo nyní zapomenuto. Obchod nyní závisel na mezinárodním peněžním systému, který by nemohl fungovat v obecné válce. Vyžadoval mír a velmocí se snažily ho udržet. Ale systém rovnováhy moci, jak jsme viděli, by ho sám o sobě nezajistil. To udělaly mezinárodní finance, jejichž samonná existence vyjadřovala princip nové závislosti obchodu na míru.

Přilíš jsme si zvykli představovat si šíření kapitalismu jako proces, který je jalsýkoli, jen ne mírový, a finanční kapitál jako hlavního iniciátora nespočetných koloniálních zločinů a expanzionistických agresí. Jeho blízký vztah k těžkému průmyslu vedl Lenina k tvrzení, že finanční kapitál je zodpovědný za imperialismus, zejména za boj o sféry vlivu, koncese, extraterritoriální práva a nespočetné jiné věci, jimiž západní moci dusily zaostrale oblasti, aby získaly investice do železnic, veřejných zařízení, přístavů a jiných trvalých podniků, z nichž měl zisk jejich těžký průmysl. Obchod a finance byly nepochybně zodpovědné za mnoho koloniálních válek, ale také za skutečnost, že se svět vyhnul všeobecnému požáru. Obojí spadá na vrub i jejich spojení s těžkým průmyslem, i když opravdu těsné bylo jen v Německu. Finanční kapitál jako zasřešující organizace těžkého průmyslu byl

spřizněn s různými průmyslovými odvětvími přilís mnoha způsoby, než aby dovolil jedné skupině určovat svou politiku. Na každý jeden zájem, který by podporovala válka, existoval tuce jiných, které by jí byly nepříznivě dotčeny. Mezinárodní kapitál by samozřejmě musel v případě války trazit; a dokonce i národní finance mohly získat jen výjimečně, přestože dosi často vycházely se ziskem v případě desítek koloniálních válek, pokud zůstávaly izolované. Téměř každou válku organizovali financíci, ale stejně tak organizovali mír.

Přesná povaha tohoto striktně pragmatického systému, který chránil s mimoriádnou důkladností proti všeobecné válce, zatímco pečoval o mírový obchod uprostřed nekončící řady válek menšího rozsahu, se nejlépe projevuje na změnách, které způsobil v mezinárodním právu. Zatímco nacionalismus a průmysl zřetelně tíhly k tomu, aby války byly krutější a totálnější, byly vyryčovány účinné ochranné bariéry, které umožňovaly pokračovat i v době války v mírovém podnikání. Fridrich Vellířý prý roku 1752 „v zájmu kompenzace“ odmítl uznat slezskou půjčku, jež měla být splacena britským subjektivem.⁵ „Od té doby se už nikdo o něco takového nepokusil.“ říká Hershey. „Poslední důležité případy konfiskace soukromého majetku nepřátelských poddaných, kteří se po vypuknutí nepřátelských akcí nacházeli na válčném území, nám poskytují války z doby Francouzské revoluce.“ Po vypuknutí krymské války bylo nepřátelským obchodníkům dovoleno opustit přístav a této praxe se drželo Prusko, Francie, Rusko, Turecko, Španělsko a Spojené státy i dalších padesát let. Od začátku krymské války panovala mezi válčícími stranami v obchodních záležitostech velká shovívavost. Ve španělsko-americké válce tak například do španělských přístavů mířila neutrální plavidla s americkými náklady – samozřejmě pokud nevezla válčící kontraband. Názor, že osmnácté století bylo ve *všech* ohledech méně destruktivní než století devatenácté, je jen předstudek. Pokud jde o status příslušníků nepřátelského státu, splácení jejich půjček, nepřátelský majetek nebo právo obchodníků opustit přístav, znamenalo devatenácté století zásadní obrat ve prospěch opatření k ochraně ekonomického systému v době války. Tento trend zvrátilo až století dvacáté.

Pozadí stoletého míru tedy představovala nová organizace ekonomického života. V prvním období byly rodící se střední třídy

⁵ Hershey, A. S., *Essentials of International Public Law and Organization*, 1927, str. 565–569.

především revoluční silou, která mír – jak se ukázalo při napoleonském vzednutí – ohrožovala; právě proti tomuto novému faktoru národního neklidu vytvořila Svatá aliance svůj reakční mír. V druhém období už nová ekonomika vítězila. Nositelkami mírového zájmu se nyní staly samy střední třídy, navíc zájmu, který byl mnohem silnější než zájem jejich reakčních předchůdců a který bral výživu z národně-mezinárodní povahy nové ekonomiky. V obou případech měl však mírový zájem účinnost jen díky tomu, že se mu podařilo dostat do svých služeb systém rovnováhy moci, který vybavil sociálními orgány schopnými přímo jednat s vnitřními silami, působícími v oblasti míru. Za Svaté aliance byly těmito orgány feudalismus a trůny, podporované duchovní a materiální silou církve; za Evropského koncertu jimi byly mezinárodní finance a nimi spojený národní bankovní systém. Tento rozdíl však není třeba zveličovat. Velká Británie se snažila prosadit mír a obchod už za třicetileté války v letech 1816–1846 a pomocí od Rothschildů nepohrdala ani Svatá aliance. Za Evropského koncertu se zase mezinárodní finance musely často spolehnout na své dynastické a aristokratické svazky. Takové skutečnosti však pouze upevňují naši argumentaci, podle níž se mír v každém případě udržoval nikoli zkrátká prostřednictvím kancléřství velkých mocností, nýbrž pomocí konkrétních organizovaných agentur, jednajících ve službách obecných zájmů. Jinými slovy, systém rovnováhy moci mohl udělat ze všeobecného válečného vzplanutí něco, čemu se dá vyhnout, jediné na pozadí nové ekonomiky. Dílo Evropského koncertu však bylo nesrovnatelně větší než to, čeho dosáhla Svatá aliance; zatímco Svatá aliance udržovala mír v omezené oblasti neméně než se kontinentu, Evropskému koncertu se podařilo udržet mír ve světovém měřítku, a navíc v podmínkách, kdy mapu zeměkoule revolučně měnil společenský a ekonomický pokrok. Tento ohromný politický výkon byl výsledkem nástupu zvláštní entity, *haute finance*, která byla pevně daným spojovacím článkem mezi politikou a ekonomickou organizací mezinárodního života.

Nyní už musí být jasné, že mírová organizace stála na organizaci ekonomické. Přesto byly každá velmi odlišné konzistence. O nějaké politické mírové organizaci bylo možno mluvit pouze v tom nejšíším smyslu slova, neboť Evropský koncert ve své podstatě nebyl systémem míru, ale pouze systémem nezávislých suverénních států, které chránili mechanismus války. O ekonomické organizaci světa platí opak. Pokud se nepodvolíme nekritické praxi omezení slova „organizace“ na centrálně řízená tělesa, jednajících prostřednictvím svých vlastních funk-

Klasičtí ekonomové, musíme připustit, že nemohlo být nic pevnějšího než univerzálně přijímané principy, na nichž tato organizace spočívala, a nic konkrétnějšího než její faktické prvky. Rozpočty a vojenský potenciál, zahraniční obchod a surovinové zásoby, národní nezávislost a suverenity se nyní staly funkcí měny a úvěru. V poslední čtvrtině devatenáctého století už byly ceny světových komodit ústřední realitou života milionů kontinentálních rolníků; reakce londýnského peněžního trhu denně sledovali obchodníci po celém světě a vlády diskutovaly o plánech do budoucna ve světle situace na světových kapitálových trzích. Jen blázen by pochyboval o tom, že mezinárodní ekonomický systém je páteří mateřiční existence lidstva. A protože tento systém potřeboval ke svému fungování mír, byla mu dána do služeb rovnováha moci. Odstraňte tento ekonomický systém a mírový zájem z politiky zmizí. Mimo něj pro takový zájem nebyl ani dostatečný důvod a nebyla ani možnost ho – pokud by existoval – ochránit. Úspěch Evropského koncertu vyrostl z potřeb nové mezinárodní organizace hospodářství a s jejím rozpadem nutně skončil.

Bismarckova éra (1861–1890) zažila Evropský koncert ve vrcholném rozkvětu. Německo bylo ve dvou desetiletích bezprostředně poté, co se pozvedlo do pozice velmoci, hlavním prebendandem mírového zájmu. Cestu do předních řad si protlačilo na úkor Rakouska a Francie a bylo pro ně prospěšné udržovat *status quo* a bránit válce, již by se mastilo jen samo sobě. Bismarck záměrně podporoval představu míru jakožto společného podniku mocností a vyhýbal se závazkům, které by mohly Německo vytlačit z pozice mírové síly. Stavěl se proti expanzionistickým ambicím na Balkáně a v zámoří; proti Rakousku, a dokonce i proti Francii se systematicky obháněl zbraní volného obchodu a pomocí hry rovnováhy moci držel v šachu balkánské ambice Ruska a Rakouska, díky čemuž si zachoval dobré vztahy s potenciálními spojenci a odvrátil situace, které by Německo mohly vráhnout do války. Někteří intrikářský agresor z let 1863–1870 se do roku 1878 změnil v počtivého prostředníka a odpůrce koloniálních dobrodružství. Aby sloužil národním zájmům Německa, vědomě se postavil do čela toho, co pokládal za mírový trend doby.

Na konci sedmdesátých let však byla epizoda volného obchodu (1846–1879) u konce; aktuální využití zlatého standardu Německem vyznačilo počátek éry protekcionismu a koloniální expanze.⁶ Ně-

mecko začalo upevňovat svou pozici vytvořením pevného spojení s Rakousko-Uherskem a Itálií; nedlouho poté ztratil Bismarck nad tříš moc. Od té doby byla vůdcem mírového zájmu v Evropě, která stále zůstávala skupinou nezávislých suverénních států, takže byla závislá na rovnováze moci, Velká Británie. *Haute finance* byly v devadesátých letech na vrcholu a mír se zdál jistější než kdy předtím. V Africe se rozcházely britské a francouzské zájmy; v Asii soupeřili Britové s Rusy a Koncert i nadále fungoval, i když už ztěžka; navzdory Trojspolku tu stále byly více než dvě nezávislé mocnosti, aby se navzájem žárlivě hli-daly. To však netrvalo dlouho. Roku 1904 uzavřela Británie s Francií širokou dohodu ohledně Maroka a Egypta; několik roku nato dospěla s Ruskem ke kompromisu ohledně Persie – a protialiance byla na světě. Evropský koncert, onu volnou federaci nezávislých mocností, nakonec nahradila dvě nepřátelská mocenská seskupení; rovnováha moci jakožto systém skončila. Když zbyly pouze dvě soupeřící mocens-ké skupiny, její mechanismus přestal fungovat. Už neexistovala žádná třetí skupina, která by se s jednou ze zbyvajících dvou spojila ve snaze zablokovat toho, kdo by chtěl zvětšit svou moc. Přibližně ve stejné době zakuněly příznaky rozpadu existujících forem světové ekonomiky – koloniální rivalita a soupeření o exotické trhy. Schopnost *haute finance* odvrátit rozšíření války se rychle zmenšovala. Mír trval ještě dalších sedm let, bylo však jen otázkou času, kdy rozpad ekonomické organizace devatenáctého století dovede stoletý mír ke konci.

Pravá povaha vysoce umělé ekonomické organizace, na níž stál mír, získává vzhledem k tomu pro historika ten nejvyšší význam.

⁶ Eulenburg, F., „Aussenhandel und Aussenhandelspolitik“, v *Grundriss der Sozialökonomik*, díl VIII, 1929, str. 209.

KONZERVATIVNÍ DVACÁTÁ A REVOLUČNÍ TŘICÁTÁ LÉTA

2

Zhrnocení mezinárodního zlatého standardu bylo neviditelnou spojnicí mezi dezintegrací světové ekonomiky, probíhající od přelomu století, a transformací celé civilizace v třicátých letech dvacátého století. Pokud si neuvědomíme mimořádnou důležitost tohoto faktoru, nemůžeme správně pochopit ani mechanismus, který dohnal Evropu do zkázy, ani okolnosti, které objasňují udívuující fakt, že formy a obsahy nějaké civilizace mohly spočívat na tak vratkých základech.

Skutečná podstata mezinárodního systému, v němž jsme žili, nebyla pochopena, dokud nesehnal. Málokdo rozuměl politické funkci mezinárodního měnového systému, a hrozná prudkost transformace tak svět naprosto překvapila. Zlatý standard však přesto zůstával posledním zbývajícím pilířem tradiční světové ekonomiky. Když byl odstraněn, účinek musel být okamžitý. Pro liberální ekonomy byl zlatý standard čisté ekonomickou institucí a odmítali o něm vůbec jen uvažovat jako o sociálním mechanismu. Tak se stalo, že demokratické země byly poslední, kdo si uvědomili skutečnou povahu katastrofy, a nejpomalejší při přecházení jejím účinkům. Ani když je už karaklyzma pohltilo, jejich vůdcové nechápali, že za zhroutcením mezinárodního systému stojí dlouhý vývoj v nejpokročilejších zemích, který z tohoto systému udělal anachronismus. Jinými slovy, stále jim unikalo, že selhala sama tržní ekonomika.

Tato transformace přišla ještě neočekávaněji, než se obvykle míní. První světová válka a poválečné revoluce stále představovaly součást devatenáctého století. Konflikt v letech 1914–1918 pouze usměrnil a nesmírně zhoršil krizi, kterou sám nevyvolal. Kořeny tohoto dilematu totiž vůbec nelze hledat v této době. Těm, kdo přežili tuto velkou válku, se však zdálo, že hrůzy a pustošení jsou jasným zdrojem překážek mezinárodní organizace, které se tak neočekávaně vynořily. Náhle nefungoval ani ekonomický, ani politický světový systém a vysvětlení zdánlivě nabýzely hrozně újmy připravené podstatně části lidstva první světovou válkou. Ve skutečnosti však poválečné překážky míru

a stability pramenily ze stejných zdrojů, z nichž vzešla sama světová válka. Za politické napětí, které vybuchlo v roce 1914, nese odpovědnost rozklad světové ekonomiky probíhající od roku 1900. Výsledek války a poválečné dohody sice na povrchu toto napětí zmírňovaly díky eliminaci německé konkurence, ale jeho příčiny prohloubily, a tak nesmírně rozhojnilly politické a ekonomické překážky míru.

Politický vzato, poválečné dohody obsahovaly osudnou kontradikci. Prostřednictvím jednostranného odzbrojení poražených zemí zabráněvaly jakékoli rekonstrukci systému rovnováhy moci, neboť ozbrojená moc je jeho nepostradatelnou součástí. Marně byly snahy v Ženevě vzkráslit takový systém v podobě rozšířeného a vylepšeného Evropského koncertu nazvaného Společnost národů a marná byla i opatření pro konzultace a společné akce poskytovaná ve Statutu Společnosti národů, protože nyní chyběl základní předpoklad nezávislé moci jednotlivců. Společnost národů nebyla nikdy reálně usravena; ani článek 16 o provádění poválečných smluv, ani článek 19 o jejich mírové revizi nebyl nikdy realizován. Jediné průchodné řešení palčivého problému míru – restaurace systému rovnováhy moci – tak bylo naprosto mimo hru; navíc skutečným cílům ani těch nekonstruktivnějších státníků dvacátých let nerozuměla veřejnost, která zůstávala v téměř nepopsatelném stavu zmatení. Tváří v tvář konstruktivnímu faktu odzbrojení jedné skupiny národů, zatímco jiná skupina zůstává ozbrojena – což byla situace, která vylučovala jakýkoli konstruktivní krok směrem k organizaci míru –, převládá emocionální postoje, že Společnost národů je nějakým mysteriózním způsobem předzvěstí évy míru, který potřebuje jen částe verbální povzbuzení, aby se stal trvalým. V Americe se rozšířila představa, že když se jen Amerika připojí ke Společnosti, věci by se vyvíjely zcela jinak. Neexistuje lepší důkaz o nepochopení organické slabosti takzvaného poválečného systému – takzvaného, protože májili slova význam, Evropa byla nyní bez jakéhokoli politického systému. Prostý *status quo* jako tento mohl trvat pouze tak dlouho, dokud trvalo fyzické vyčerpání stran. Není divu, že se jako jediné východisko jevil návrat systému devatenáctého století. Mezitím mohla Rada Společnosti národů fungovat přinejmenším jako učitel evropské direktorium, velmi podobné tomu, co dělal Evropský koncert ve svém zenitu, nebýt fatálního pravidla jednoblánsnosti, které učinilo z trucovitých malých států arbitra světového míru. Absurdní opatření permanentního odzbrojování poražených zemí vylučovalo jakékoliv konstruktivní řešení. Jedinou alternativou k této

KONZERVATIVNÍ DVACÁTÁ A REVOLUČNÍ TŘICÁTÁ LÉTA

2

Zhroucení mezinárodního zlatého standardu bylo nevířitelnou spojnici mezi dezintegrací světové ekonomiky, probíhající od přelomu století, a transformací celé civilizace v třicátých letech devátého století. Pokud si neuvedomíme mimořádnou důležitost tohoto faktoru, nemůžeme správně pochopit ani mechanismus, který dohnal Evropu do zkázy, ani okolnosti, které objašňují udivující fakt, že formy a obsahy nějaké civilizace mohly spočívat na tak vratkých základech.

Skutečná podstata mezinárodního systému, v němž jsme žili, nebyla pochopena, dokud nesešhal. Málokdo rozuměl politické funkci mezinárodního měnového systému, a hrozná prudkost transformace tak svět naprosto překvapila. Zlatý standard však přesto zůstal posledním zbyvajícím pilířem tradiční světové ekonomiky. Když byl odstraněn, účinek musel být okamžitý. Pro liberální ekonomy byl zlatý standard čisté ekonomickou institucí a odmítali o něm vůbec jen uvažovat jako o sociálním mechanismu. Tak se stalo, že demokratické země byly poslední, kdo si uvědomil skutečnou povahu katastrofy, a nejpomalější při předcházení jejím účinkům. Ani když je už katastrofa pohltila, jejich vůdcové necháпали, že za zhroucením mezinárodního systému stojí dlouhý vývoj v nejpokročilejších zemích, který z tohoto systému udělal anachronismus. Jinými slovy, stále jim unikalo, že selhala sama tržní ekonomika.

Tato transformace přišla ještě neočekávaněji, než se obvykle míní. První světová válka a poválečné revoluce stále představovaly součást devatenáctého století. Konflikt v letech 1914–1918 pouze uspíšil a nesmírně zhoršil krizi, kterou sám nevytvořil. Kořeny tohoto dilematu totiž vůbec nelze hledat v této době. Těm, kdo přežili tuto velkou válku, se však zdálo, že hrůzy a pustošení jsou jasným zdrojem překážek mezinárodní organizace, které se tak neočekávaně vynořily. Náhle nefungoval ani ekonomický, ani politický světový systém a vysvětlení zdánlivě hrozně hrůzně újmy připravené podstatné části lidstva první světovou válkou. Ve skutečnosti však poválečné překážky míru

a stability pramenily ze stejných zdrojů, z nichž vzešla sama světová válka. Za politické napětí, které vybuchlo v roce 1914, nese odpovědnost rozklad světové ekonomiky probíhající od roku 1900. Výsledkem války a poválečné dohody sice na povrchu toto napětí zmínilo díky eliminaci německé konkurence, ale jeho příčiny prohloubily, a tak nesmírně rozhojnilo politické a ekonomické překážky míru.

Politický vzato, poválečné dohody obsahovaly osudnou kontradikci. Prostřednictvím jednostranného odbrojení poražených zemí zabíraly jakékoli rekonstrukci systému rovnováhy moci, neboť ozbrojená moc je jeho nepostradatelnou součástí. Marné byly snahy v Ženevě vzkřísit takový systém v podobě rozšířeného a vylepšeného Evropského kongresu nazvaného Společnost národů a marná byla i opatření pro konzultace a společné akce poskytovaná ve Stanuru Společnosti národů, protože nyní chyběl základní předpoklad nezávislé moci jednotek. Společnost národů nebyla nikdy reálně ustavena; ani článek 16 o provádění poválečných smluv, ani článek 19 o jejích mírové revizi nebyl nikdy realizován. Jediné průchodné řešení palčivého problému míru – restaurace systému rovnováhy moci – tak bylo naprosto mimo hru; navíc skutečným cílem ani těch nejkonstruktivnějších států dvacátých let nezohledňovala větelnost, která zůstávala v temně nepopsatelném stavu znatelní. Tváří v tvář konsternujícímu faktu odbrojení jedné skupiny národů, zatímco jiná skupina zůstává ozbrojena – což byla situace, která vylučovala jakýkoli konstruktivní krok směřem k organizační míru –, převládá emocionální postoj, že Společnost národů je nějakým mysteriózním způsobem předzvěstí míru, který potřebuje jen částe verbální povzbuzení, aby se stal trvalým. V Americe se rozšířila představa, že kdyby se jen Amerika připojila ke Společnosti, věci by se vyvíjely zcela jinak. Neexistuje lepší důkaz o nepochopení organické slabosti takzvaného poválečného systému – takzvaného, protože mají-li slova význam, Evropa byla nyní bez jakéhokoli politického systému. Prostý *status quo* jako tento mohl trvat pouze tak dlouho, dokud trvalo fyzické vyčerpání stran. Není divu, že se jako jediné východisko jeví návrat systému devatenáctého století. Mezitím mohla Rada Společnosti národů fungovat přinejmenším jako určitě evropské direktorium, velmi podobně tomu, co dělal Evropský kongres ve svém zenitu, nebýt fatálního pravidla jednohlasnosti, které učinilo z trucovitých malých států arbitra světového míru. Absurdní opatření permanentního odbrojení poražených zemí vylučovalo jakékoli konstruktivní řešení. Jedinou alternativou k této

katastrofické situaci bylo ustavení mezinárodního řádu vybaveného nějakou organizační mocí, která by přesahovala národní suverenitu. Takový směr byl však zcela za horizontem doby. Žádná země v Evropě, nemluvě o Spojených státech, by se takovému systému nepodířila.

Ekonomicky byla politika Ženevy mnohem důslednější v tlaku na rekonstrukci světové ekonomiky jako druhé obranné linie míru. Ani úspěšně nově ustavený systém rovnováhy moci by totiž nemohl pracovat ve prospěch míru, pokud by nebyl obnoven mezinárodní měnový systém. Při absenci stabilní směny a volného obchodu by vlády různých národů stejně jako v minulosti pokládaly mír za věc méně významnou, o niž mohou usilovat jen potud, pokud nenaroušuje nějaký jejich hlavní zájem. První mezi státníky té doby, Woodrow Wilson, si parně uvědomoval, že vzájemná závislost míru a obchodu není jen zárukou obchodu, *ale také míru*. Není tedy divu, že Společnost národů trvale usilovala o rekonstrukci mezinárodní organizace měny a úvěrů jako jediného možného strážce míru mezi suverénními státy a že svět společně jako nikdy předtím na *haute finance* N. M. Rothschilda nabídl jako demiurga jakéhosi omlazeného devatenáctého století J. P. Morgan.

Podle kritérií tohoto století se první poválečná dekáda jevila jako revoluční doba. Ve světle naší vlastní nedávné zkušenosti tomu bylo přesně naopak. Záměry tohoto desetiletí byly hluboce konzervativní a vyjadřovaly téměř všeobecné přesvědčení, že jen znovuustavení systému existujícího před rokem 1914, „této doby na solidních základech“, může nastolit mír a prosperitu. A selhání těchto snah vrátit se do minulosti uvedlo do pohybu transformaci v letech třicátých. Ač byla poválečná revoluce a kontrarevoluce dekáda velice spektakulární, představovala buď pouhou mechanickou reakci na vojenskou porážku, nebo přinejlepším jen přehrávala známé liberální a konstitucionalistické drama západní civilizace na scéně střední a východní Evropy. Do vzorce západní historie vstoupily nové prvky až v třicátých letech.

Revoluce a kontrarevoluce ve střední a východní Evropě v letech 1917–1920 navzdory jejich scénářům byly pohyby omlilkami na cestě k přebászení režimů, které podlehly na bojích. Když se kontrarevoluční kour rozpýřili, zjistilo se, že politické systémy v Budapešti, Vídni a Berlíně nejsou o mnoho jiné, než byly před válkou. To zhruba platilo pro Finsko, pobaltské státy, Polsko, Rakousko, Maďarsko, Bulharsko, a dokonce i pro Itálii a Německo do poloviny dvacátých let. V některých zemích bylo dosaženo velkého pokroku při upevňování

národní svobody a zavádění pozemkové reformy – což byly úspěchy od roku 1789 obvyklé pro západní Evropu. Rusko v tomto ohledu nepřestavovalo žádnou výjimku. Tendenci této doby bylo prostě ustavit (nebo znovuustavit) systém běžně spojovaný s ideály anglické, americké a francouzské revoluce. Nejen Hindenburg a Wilson, ale také Lenin a Trockij se pohybovali v tomto širokém smyslu v linii západní tradice.

Na počátku třicátých let nastala náhlá změna. Jejimi mezníky byly opuštění zlatého standardu Velkou Británií, pětileté plány v Rusku, zahájení programu Nového údělu, nacionálně-socialistická revoluce v Německu a selhání Společnosti národů s jejími ústupky despotickým říším. Zároveň ke konci první světové války byly ideály devatenáctého století na vrcholu a následující dekádu převládal jejich vliv, do roku 1940 se každý pozůstatek dřívějšího mezinárodního systému vrtal a s výjimkou několika enkláv žily národy ve zcela jiném mezinárodním uspořádání.

Za základní příčinu této krize pokládáme hrozící zhroutení mezinárodního ekonomického systému. Od přelomu století už fungoval kulhavě a první světová válka ho zničila úplně. To se stalo zřejmým ve dvacátých letech, kdy v Evropě stěží existovala nějaká vnitřní krize, která by nezasahovala svým vrcholem do problému vnější ekonomiky. Politologové nyní seskupovali různé země nikoli podle kontinentů, ale podle míry jejich lpění na zdravé měně. Rusko udívalo svět zničným rublu, jehož hodnota klesla prostým působením inflace na nulu. Německo zopakovalo tento zoufalý krok, aby usvědčilo ze lži poválečnou smlouvu. Vyhlášení rentierské třídy, které následovalo, položilo základy k nacistické revoluci. Prestíž Ženevy se měla zakládat na její úspěšné pomoci Rakousku a Maďarsku v zachráně jejich měn a Vídeň se stala Mekku liberálních ekonomů díky skvělé úspěšné operaci rakouské *krony*, kterou pacient bohužel nepřežil. V Bulharsku, Řecku, Finsku, Litvě, Lotyšsku, Estonsku, Polsku a Rumunsku vedlo obnovení měny ke kontrarevoluci s mocenskými nároky. V Belgii, Francii a Anglii byla ve jménu zdravé monetární politiky svržena levice. Téměř nepřetržitý sled měnových krizí spojoval nuzný Balkán s bohatými Spojenými státy prostřednictvím pružného pouta mezinárodního úvěrového systému a přenášel deformace nedokonalé uzdravených měn nejprve z východní Evropy do západní a pak ze západní Evropy do Spojených států. Účinky nezralé stabilizace evropských měn nakonec pohlitly samotné Spojené státy. Nastal závěrečný kolaps.

První šok nastal v národních sférách. Některé měny, jako ruská, německá, rakouská a maďarská, se během roku úplně vytruly. K něčemu takovému přitom došlo – nehledě na bezprecedentní míru změny v hodnotě měn – v naprosto monetarizované ekonomice. Započal proces porézně pronikající celou lidskou společností, jehož důsledky se vymykalý jakékoli zkušenosti. Snižování hodnoty měn přinášelo vnitřní i vnější rozklad. Národy zjišťovaly, že je od sousedů odděluje jakási propast. Současně byly touto situací ovlivněny různé vstupy populace naprosto odlišným a často zcela protikladným způsobem. Intelektuální střední třída byla doslova zbídačena; finanční žraloci nahrabali odporné bohatství. Na scénu vstoupil faktor nevypracitelných integrujících a dezintegrujících sil.

„Útek kapitálu“ byl něčím zcela novým. Ani v roce 1848, ani v roce 1866, a dokonce ani v roce 1871 nebylo něco takového zaznamenáno. Přesto však jeho důležitá role při svržení liberálních vlád ve Francii v roce 1925 a opět v roce 1938, stejně jako v rozvoji fašistického hnutí v Německu v roce 1930 byla očividná.

Měna se stala osou národní politiky. V moderní monetární ekonomice se nikdo nemohl vyhnout zkušenosti každodenního snižování či zvyšování finančního standardu. Obyvatelstvo si začalo měnu reálně uvědomovat a masově předem odhadovat účinek inflace na reálné příjmy. Všude se lidem zdálo, že stabilní peníze by se měly pokládat za jednu z nevyšších potřeb lidské společnosti. Takové vědomí však bylo neoddělitelné od poznání, že základy měny mohou záviset na politických faktorech vně národních hranic. Tento sociální *bankersemena*, který otrásl důvěrou v bytostnou stabilitu měnového prostředí, rozbil také naivní představu finanční suverenity nezávislé ekonomiky. Vnitřní krize spojovaná s měnou tak přerůstala v rostoucí zdůrazňování vnějších záležitostí.

Náboženstvím té doby byla víra ve zlatý standard. U někomu byla naivní, u někomu kritická, pro jiné to bylo saranské krédo, které v realitě akceptovali, ale v duchu odmítali. Avšak samotář tato víra byla pořád stejná, totiž že bankovky mají hodnotu, protože představují zlato. Ať už zlato samo mělo hodnotu proto, že obsahovalo práci, jak tvrdili socialisté, nebo z toho důvodu, že bylo užitečné a vzácné, jak zněla ortodoxní doktrína, nebyl v tom procentokrát žádný rozdíl. Válka mezi nebem a peklem nechávala otázkou peněz stranou a kapitalisty a socialisty v záračné jednotě. V čem se shodovali Ricardo a Marx, o tom devatenácté století nemělo pochyby. Tuto víru vyznávali stejně tak

Bismarck i Lassalle, John Stuart Mill i Henry George, Philip Snowden i Calvin Coolidge, Mises i Trocki. Karl Marx vyvinul velkou snahu, aby odhalil Proudhnovy utopické peníze podložené prací (které měly nahradit běžnou měnu) jako sebeklam a v díle *Das Kapital* nabídl zbožní teorii peněz v její ricardianské formě. Ruský bolševik Sokolnikov byl prvním poválečným státníkem, který ustavil hodnotu měny své země ve vztahu ke zlatu. Německý sociální demokrat Hilferding ohrožoval svou stranu svou neochvějnou obhajobou principů zadržování měny. Rakouský sociální demokrat Otto Bauer podporoval monetární principy zakládající uzdravení *Krony*, o něž se snažil jeho záhořklý oponent Seipel. Anglický socialista Phillip Snowden se obrátil proti la-bourismu, protože se domníval, že libra sterlingů není v jejích rukou bezpečná. A Duce dal hodnotu liry ve zlatě vyřesat do kamene a sám se zavázal k její obraně do posledního dechu. Pokud jde o tuto věc, bylo by těžké najít nějaký rozdíl mezi prohlášením Hoovera a Lenina nebo Churchilla a Mussoliniho. Ve skutečnosti byla nezbytnost zlatého standardu pro fungování mezinárodního ekonomického systému té doby jediným dogmatem, které bylo společné lidem všech národů a všech tříd, všem náboženským denominacím a sociálním filosofům. Byla to neviditelná realita, k níž se mohla upírat živoní víra, když se lidstvo připravilo k úkolu napravit svou rozpadající se existenci.

Byla to nejnulovější snaha, jakou kdy svět viděl, i když selhala. Stabilizace téměř zničených měn v Rakousku, Maďarsku, Bulharsku, Finsku, Rumunsku či Řecku nebyla jen aktem víry ze strany těchto malých a slabých zemí, které doslova hladověly, aby dosáhly zlatých břehů, byla to rovněž tvrdá zkouška jejich mociých a bohatých sponzorů – západoevropských vítězů. Dokud měny těchto vítězů zemí fluktovaly, napětí nebylo tak zjevné; dále půjčovaly v cizině jako před válkou, a pomáhaly tak udržet ekonomiky poražených národů. Když se ale Velká Británie a Francie navrátily ke zlatu, začala rozhodovat odpovědnost za jejich stabilizovanou směnu. Nakonec tichý zájem na bezpečnosti liry vynesl do pozice vedoucí zlaté země Spojené státy. Tato starost, která překlénovala Atlantik, vřáhla neočekávaně Ameriku do nebezpečné zóny. Zdánlivě je to technická věc, ale musíme jí dobře porozumět. Americká podpora libře sterlingů v roce 1927 znamenala nízkou úrokovou míru v New Yorku, aby odvrátila velký pohyb kapitálu z Londýna do New Yorku. V souladu s tím slíbila Federnální rezervní banka Anglické bance, že udrží své úrokové míry na nízké úrovni. Avšak vzápětí Amerika sama potřebovala vyšší úrokové

míry, protože její cenový systém začal z hlediska inflace nebezpečně zvyšovat množství oběživa (tento fakt zakrývala existence stabilní cenové úrovně, udržované navzdory úžasnému snížení nákladů). Když se obvyklý pohyb kyvadla po sedmi letech prosperity v roce 1929 obrátil k dlouho očekávanému poklesu, věci se ještě nesmírně zhoršily existujícím stavem kryptoinflace. Dlužníci, dříve ochuzovaní deflací, se dočkali toho, že věřitelé zasažení inflací se hroutili. Bylo to varování. Amerika v instinktivním gestu osvobození odstoupila v roce 1933 od zlata, a tak zmizel poslední pozůstatek tradiční světové ekonomiky. Ačkoli v té době málokdo rozenával hlubší význam této události, historie téměř najednou obrátila svůj směr.

Znovuzavádění zlatého standardu bylo po více než deset let symbolem světové solidarity. Aby se vytvořily politické předpoklady stabilních měn, byla uspořádána řada konferencí – od Bruselu po Spaa a Ženevu, od Londýna po Locarno a Lausanne. Sama Společnost národů byla doplněna Mezinárodním úřadem práce částečně z toho důvodu, aby vyrovnávala konkurenční podmínky mezi zeměmi tak, aby mohly být liberalizovány obchodní vztahy bez nebezpečí pro životní úroveň. Wall Street zahájila kampaň za překonání problémů transferu, tedy nejprve komercializace a pak mobilizace reparací, jejímž jádrem byla měna. Ženeva působila jako sponzor ozdravného procesu, v němž se kombinoval tlak londýnské City a neoklasických monetárních puristů z Vídne ve prospěch zlatého standardu. K tomuto cíli nakonec směřovala každá mezinárodní snaha, i když národní vlády zpravidla přizpůsobily svou politiku potřebě zabezpečit měnu, zvláště takovými opatřeními, která se týkala zahraničního obchodu, půjček, bankovníctví a směny. Ačkoli se všichni shodovali v tom, že stabilní měny nakonec závisí na volném obchodu, všichni kromě dogmatických zastánců volného obchodu se domnívali, že musí být učiněna bezprostřední opatření, která nevyhnutelně omezí zahraniční obchod a zahraniční platby. V mnoha zemích se rozmáhaly dovozní kvóty, moratoria a dohody o zastavení činnosti, clearingové systémy a bilaterální obchodní smlouvy, baretové dohody, embargo na vývoz kapitálu, kontrola zahraničního obchodu a vyrovnávací fondy – to vše mělo zvládnout stejný soubor nepříznivých okolností. Nad kroky, které se podnikaly k ochraně měny, už visela noční můra sobstacnosti. Přestože záměrem bylo uvolnění obchodu, výsledkem bylo jeho zaskřecení. Místo získání přístupu na světové trhy ohradily vlády svým vlastním jednáním své země před každým mezinárodním vztahem a k udržení pohybů

kapek obchodního toku bylo zapotřebí stále větších obětí. Horečnatě úsilí ochránit vnější hodnotu měny jako prostředníka zahraničního obchodu vřáhlo národy proti jejich vůli do autarkní ekonomiky. Skutečným výsledkem konzervativních volnoutřžních záměrů byl celý arzenál restriktivních opatření, která představovala radikální odklon od tradiční ekonomiky.

Tento trend se proude obrátil s konečným pádem zlatého standardu. Oběti, které byly přinášeny proto, aby se obnovil, byly nyní dvakrát větší, aby se dalo žít bez něho. Tytéž instituce, které byly určeny k omezení života a obchodu v zájmu udržení systému stabilní měny, byly nyní využity k přizpůsobení výroby situaci, kdy takový systém permanentně chyběl. Snad právě díky tomu mechanická a technologická struktura moderního průmyslu zhroutil zlatého standardu vůbec přezila. Ve snaze ho udržet se totiž svět nevědomky připravoval na ten druh úsilí a typ organizací, které byly nezbytné k tomu, aby se přizpůsobil jeho ztrátě. Nyní však byly záměry opakné; v zemích, které nejvíce trpěly dlouhodobým bojem proti neudržitelným, tíránským silám, byly tyto síly ze zklamání zcela uvolněny. Pád zlatého standardu nepředčkal ani Společnost národů, ani *haute finance*, a s nimi se vytvářely jak organizované mírové zájmy Společnosti, tak jejich hlavní vynucovací nástroje – Rothschildové a Morgantové – z politiky. Přetržení zlatého vlátna bylo signálem pro světovou revoluci.

Pád zlatého standardu byl stěžím něčím více než časovým mezníkem události, která byla příliš velká, než aby ji sám o sobě mohl zapříčinit. Tuto krizi nicméně ve velké části světa doprovázelo naprosté zničení institucí společnosti devatenáctého století, které se všude měnily a reformovaly téměř k nepoznání. Liberální stát v mnoha zemích nahradily totalitní diktatury a ústřední instituce tohoto století – výroba založená na volném trhu – byla překryta novými formami ekonomiky. Zatímco velké národy proměnily samostatný profil svého myšlení a vřihaly se do války, aby zotročily svět ve jménu dosud neslýchaných koncepcí podstaty světa, ještě větší národy spěchaly k obrané svobody, která v jejich rukou získala rovněž dosud neslýchaný význam. Rozpad mezinárodního systému, přestože tuto transformaci spustil, zcela jistě nemohl nést odpovědnost za její hloubku a obsah. I kdybychom věděli, proč to, co se stalo, se stalo tak náhle, stále bychom nevěděli, proč se to vůbec stalo.

Není náhodou, že tato transformace byla provázána válkami bezprecedentního měřítka. Historie se přizpůsobovala sociálním změnám;

Kni
tick
v m
– pi
nejč
livý
o p
non
] sou
-ek
ho i
v p
v ra
je i
posl
a p
gul
spol
ho i
du
soci
(
a h
prin
ni a
a id
livý
se d
přer
zdr
aniz
odp
čen
rzn
s dt
svot
I
kazu
opat
tak
ních
ale c

osud národů byl spojen s jejich rolí v institucionální transformaci. Taková symbióza není v historii výjimkou. I když národní skupiny a sociální instituce mají vlastní původ, mají tendenci vzájemně na sebe narážet a posunovat se v boji o přežití. Známým příkladem takové symbiózy je spojení kapitalismu a přímoférických atlantických národů. Obchodní revoluce, tak úzce propojená se zrodem kapitalismu, se stala zdrojem moci Portugalska, Španělska, Holandska, Francie, Anglie a Spojených států a každá z těchto zemí měla prospěch z šancí, které tento široký a hluboce usazený pohyb nabízel. Na druhé straně se sám kapitalismus šířil po celé planetě prostřednictvím instrumentality těchto rostoucích mocností.

Tento zákon lze aplikovat také obráceně. Národy mohou být znevýhodněny v boji o přežití skutečností, že jejich instituce, nebo jen některé z nich, patří k tomu typu, které jsou shodou okolností na ústupu – a příkladem takové zastaralé výbavy byl právě zlatý standard ve druhé světové válce. Na druhé straně země, kterým z jejich vlastních důvodů nevychovával *status quo*, rychle objevily slabosti stávajícího institucionálního řádu a antcipovaly vytvoření institucí lépe uzpůsobených jejich zájmům. Takové skupiny vytlačují ty, které upadají, a podporují ty, které se – unášeny svým vlastním proudem – pohybují stejným směrem. Může se pak zdát, jako by měly původ v procesu sociální změny, zatímco ve skutečnosti tuto změnu pouze využívají ve svůj prospěch, a mohou trend dokonce obrátit, je-li to v jejich zájmu.

Německo se tak po porážce ocitlo v postavení, v němž poznalo skryté vady řádu zděděného z devatenáctého století, a toto poznání využilo k urychlení destrukce tohoto řádu. V třicátých letech tak někteří z jeho státníků, kteří k tomuto destruktivnímu úkolu obrátili svou pozornost, získali určitý druh zlověstné intelektuální nadřazenosti. A ve snaze donutit věci, aby probíhaly ve směru jejich politiky, museli tento úkol často rozšířit o vývoj nových metod financování, obchodu, války a sociální organizace. Samotné tyto problémy ovšem rozhodně nevyvrátily příslušné vlády, ty je pouze obracely ve svůj prospěch. Byly to problémy reálně existující – objektivně dané – a zůstávaly, ať už byl osud jednotlivých zemí jakýkoli. Zde je opět jasně viditelný rozdíl mezi první a druhou světovou válkou: první byla stále typem války devatenáctého století – prostým konfliktem mocností, rozpoutaným kvůli selhání systému rovnováhy moci; druhá už byla součástí světové revoluce.

To by nám mělo umožnit oddělit palčivé národní historie tohoto období od společenské transformace, která právě probíhala. Potom bude snadné pochopit, jakým způsobem Německo a Rusko, Velké Británii a Spojeným státem jakožto mocenskými jednotkami pomáhal nebo vadil jejich vztah k fundamentálnímu společenskému procesu. Totéž však platí o tomto společenském procesu jako takovém: fašismus a socialismus našly nástroj ve vzestupu jednotlivých mocností, které pomáhaly šířit jejich křéda. Německo a Rusko se staly reprezentanty fašismu a socialismu ve světě jako celku. Skutečný dosah těchto sociálních hnutí půjde odhadnout, jenom když se tak či onak uzná jejich transcendentní charakter a když se budou chápat odděleně od národních zájmů navrhovaných do jejich služeb.

Role, již hrají Německo nebo Rusko, nebo když na to přijde, Itálie nebo Japonsko, Velká Británie nebo Spojené státy ve druhé světové válce, sice tvoří součást univerzální historie, není však bezprostředním předmětem zájmu této knihy; fašismus a socialismus však byly živými silami v institucionální transformaci, již se kniha zabývá. *Élan vital*, který v německém a ruském národě probudil nevyzpytatelnou touhu nárokovat si větší díl na dosažených výsledcích lidstva, je třeba brát jako faktický údaj o podmínkách, za nichž se odvíjí náš příběh; význam fašismu a socialismu nebo Nového údělu je oproti tomu součástí tohoto příběhu samotného.

To vede k naší tezi, již je stále třeba prokázat: že původ kataklyzmatu spočíval v utopické snaze ekonomického liberalismu ustavit seberegulaující tržní systém. Taková teze jako by do tohoto systému vkládala téměř myrickou moc; neplatí z ní nic menšího, než že rovnováhu moci, zlatý standard a liberální stát – všechny tyto základní prvky civilizace devatenáctého století – v konečném důsledku vytvořila jedna společná matrice, seberegulaující trh.

Toto tvrzení působí ve svém hrubém materialismu extrémně, ne-li skandálně. Zvláštnosti civilizace, jejíž zhroutil jsem viděli, však bylo právě to, že stála na ekonomických základech. Také jiné společnosti a civilizace byly omezeny materiálními podmínkami své existence – to je společný rys veškerého lidského života, a vlastně života vůbec, ať už náboženského nebo nenáboženského, materiálního nebo duchovního. Ekonomické faktory omezují všechny typy společnosti. Ale jen civilizace devatenáctého století byla ekonomická v jiném a zvláštním smyslu, neboť se rozhodla opřít se o motiv, který se v historii lidských společností pouze zřídka uznával za právoplatný a určitě nikdy před-

tím nebyl pozvednut na úroveň oprávnění jednání a chování v každodenním životě – totiž o zisk. Právě z tohoto principu unikátně vzešel seberegulujiící tržní systém.

Mechanismus, který uvedl motiv zisku do pohybu, byl ve své účinnosti srovnatelný jedině s nejpřednějším výbuchem náboženského zániceni v historii. Celý lidský svět podlehl jeho nezhěděnému vlivu v rámci jedné generace. Jak každý ví, dozrál v první polovině devatenáctého století v Anglii jako následek průmyslové revoluce. Asi o padesát let později se dostal na kontinent a do Ameriky. V Anglii, na kontinentě a v Americe nakonec podobné alternativy zformovaly každodenní záležitosti do vzorce, jehož hlavní rysy byly ve všech zemích západní civilizace identické. Počátky karaklyzmatu musíme hledat u vzestupu a pádu tržní ekonomiky.

Tržní společnost se zrodila v Anglii – nicméně až na kontinentě způsobily její slabiny ty nejtragičtější komplikace. Abychom pochopili německý fašismus, musíme se vrátit do ricardovské Anglie. Devatenácté století – a to nelze dostatečně zdůraznit – bylo stoleím Anglie. Průmyslová revoluce byla anglická záležitost. Tržní ekonomika, volný obchod a zlatý standard byly anglické vynálezy. Tyto instituce se ve dvacátých letech hrouitly všude – v Německu, Itálii a Rakousku byla celá věc jen političtější a dramatičtější. Aí už však byly kulisy a podvaha posledních epizod jakékoli, dlouhodobé faktory, které způsobily ztroskotání oné civilizace, by se měly studovat v rodišti průmyslové revoluce, v Anglii.

ČÁST DRUHÁ

VZESTUP A PÁD TRŽNÍ EKONOMIKY

I. ČERTŮV MÝN

3

„PŘIBYTKY VERSUS POKROK“

Jádrem průmyslové revoluce v osmnáctém století bylo takřka závažné zlepšení prostředků výroby, které bylo doprovázeno katastrofálním narušením životních podmínek obyčejných lidí.

Pokusme se odhalit činitele, které určovaly formy tohoto narušení, jež se nejhůře projevilo v Anglii asi před sto lety. Jaký „čertův mýn“ semlel lidi na masy? Do jaké míry to byly nové materiální podmínky? Do jaké míry nové ekonomické závislosti, fungující v nových podmínkách? A jak vypadal mechanismus, který roztrhal staré sociální tkanivo a byl tak neúspěšným pokusem o novou integraci člověka a přírody?

Liberalní filosofie nesehala v ničem jiném tak očividně jako v porozumění problému změny. V poblouzněné emocionální vírou ve spontaneitu byl v přístupu ke změně nahrazen zdravý rozum mystickým odhodláním přimnout sociální následky ekonomického zlepšení, ať už budou jakékoli. Základní pravdy politické vědy a státnictví byly nejdřív zpochybněny a poté zapomenuty. Není třeba rozvádět, že proces neřízené změny, který postupuje příliš rychle, by měl být pokud možno zpomalen, aby byl zajištěn blahobyt společnosti. Takovéto všeobecně známé pravdy tradičního státnictví, často pouze odražející učení sociální filosofie zděděné ze starověku, byly v devatenáctém století v myšlení vzdělanců rozleptány žrávčinou hrubého utilitarismu, spojeného s nekritickou vírou v údajnou schopnost spontánního růstu regulovat sama sebe.

Ekonomický liberalismus nepochopil dějiny průmyslové revoluce, protože trval na tom, že sociální jevy bude nahlížet jen z hlediska ekonomie. Pro příklad se vrátíme k zdánlivě vzdálenému tématu: k ohrazování otevřených ploch a k změnám orné půdy v ovčí pasvině na počátku vlády Tudorovců v Anglii. V té době byly pole a obecní půda ohrazovány šlechtou a mnoha venkovským oblastem hrozilo vyhladění. Pro popis situace, která je výsledkem ohrazování a změn orné půdy v pasvině, máme dva důvody. Za prvé, chceme ukázat podobnost spouště způsobené v konečném důsledku prospěšným ohrazováním a té, která byla výsledkem průmyslové revoluce. A za druhé

— a obecněji —, pokusíme se objasnit alternativy, které před sebou má společnost zmiřaná neuregulovaným ekonomickým pokrokem.

Ohrazování bylo očividným zlepšením, *kdyby* nedošlo ke změně orné půdy v pasviny. Ohrazená půda měla oproti neohrazené dvojnásobnou až trojnásobnou hodnotu. Tam, kde se půda dále obdělávala, nestoupala nezaměnitelnost a zásobování potravinami se značně zlepšilo. Výnos půdy se zvedl, a to zvláště pokud se jednalo o pronajatou půdu.

Ale ani změna orné půdy v ovčí pasviny nebyla pro danou oblast zcela škodlivá, a to i přes s ní spojené ničení přibýrků a snížení zamětnosti. Ve druhé polovině patnáctého století se začal šířit domácí průmysl a o století později už byl běžným venkovským rysem. Vlna vyrobená ovčími farmami poskytovala zaměstnání drobným nájemcům a chalupníkům, kteří nevlasnili půdu a bylo jim znemožněno ji obdělávat. Nová odvětví vlněného průmyslu zajistila příjem také mnoha řemeslníkům.

Avšak — a to je důležité — takové kompenzace mohou být považovány za zaručené pouze v tržní ekonomice. Bez takové ekonomiky by vysoce výnosný chov ovcí a prodej jejich vlny mohl stát zruinovat. Ovce, které „měnily písek ve zlato“, mohly také změnit zlato v písek, jak se tomu nakonec stalo v sedmáctém století v bohatém Španělsku, jehož erodovaná půda se nikdy nezvzpamatovala z přílišného rozšíření ovčích farem.

Úřední dokument z roku 1607 vypracovaný pro potřebu Lordů Říše vyjádřil problém změny jedinou přesvědčivou větou: „Prostý muž by měl dosáhnout svého zájmu — příbytku — a gentleman by neměl být omezen ve svých tužbách po zlepšení.“ Zdá se, že tato formulace bere jako samozřejmost podstatu čistě ekonomického pokroku, kterou je dosažení zlepšení za cenu sociálního rozvratu. Zároveň však poukazuje na tragickou nutnost, se kterou prostý člověk lpí na své chabici, odsouzené ke zkáze bohatcovou rouhou po všeobecném zlepšení, ze kterého bude profitovat.

Ohrazování bylo příhodně nazváno revolucí bohatých proti chudým. Lordové a šlechta porušovali sociální řád a bořili staré zákony a zvyky, někdy s použitím násilných prostředků, často pomocí nátlaku a vyhrožování. Doslava okrádali chudé o jejich podíl na obecném vlastnictví tím, že nechávali strhnout domy, které chudí na základě doposud neporušitelného zvyku považovali za své. Předtím společností bylo poškozeno. O zůřivosti, s jakou revoluce řádila, o tom, jak ohro-

žovala obranu státu, jak ničila jeho měra, jak decimovala jeho obyvatelstvo, jak měnila jeho přetřeznou půdu v prach, jak sužovala jeho obyvatele a ze slušných rolníků dělala dav žebráků a zlodějů, podávaly svědectví vylištěné vesnice a rosyky lidských obydli. Ačkoli k tomu docházelo pouze na určitých místech, černé skvrny na mapě hrozily, že se slijí v jednolitou katastrofu.¹ Král a jeho Rada, kancléři a biskupové se před touto pohromou pokoušeli blahobyt společnosti, a vlastně její samonový lidský a přirozený základ, ochránit a takřka bez přerušení bojovali po jedno a půl století (přinejmenším od devadesátých let patnáctého století do čtyřicátých let sedmáctého století) s úbytkem obyvательства. V důsledku této kontrarevoluce přišel o život Lord protektor Somerset, když poté, co bylo potřeno Ketterovo povstání, během kterého zabýnulo několik tisíc sedláků, byly ze zákoníku vymazány zákony o ohrazování a nastolena dikratura chovatelů dobytka. Somerset byl, nikoli neprávem, obviněn z toho, že povstalec podpořil svým horlivým veřejným odsuzováním ohrazování.

Druhé poměřování sil mezi stejnými protivníky přišlo skoro o sto let později. Ohrazovatelem se ale nyní částěji stávala bohatá drobná venkovská šlechta a obchodníci než lordové a vysoká aristokracie. Vysoké politické kruhy, světské i církevní, nyní ovlivňovaly Korunu, aby úmyslně využila svá prerogativa k zastavení ohrazování a stejně tak zaměřně využila otázku ohrazování k posílení vlastního postavení na úkor nižší šlechty v ústavním zápase, který Straffordovi a Laudovi přivodil smrt z rukou parlamentu. Jejich snaha nebyla reakcionářská jen ve vztahu k průmyslu, ale také ve smyslu politickém. Navíc ohrazování mělo nyní částěji než dříve za cíl získání nikoli pasvin, ale orné půdy. Zanedlouho však veřejnou politiku Tudorovců a raných Stuartovců navždy pohřbila vlna občanských válek.

Historici devatenáctého století jednoduše odsuzují tudorovskou a rané Stuartovskou politiku jako demagogickou, či přímo reakcionářskou. Přirozeně sympatizují s parlamentem, který byl na straně ohrazovatelů. H. de B. Gibbins, bytí byl horlivým zastáncem prostého lidu, napsal: „Tato ochranná nařízení byla, jak už to tak u ochranných nařízení bývá, naprosto marná.“² Innes byl ještě rozhodnější: „Obvyklá řešení, jako je trstání poulků, pokusy přesunout průmysl do méně výhodných oblastí a vkládání kaprálu do méně výhodných investic ve

¹ Tawney, R. H., *The Agrarian Problem in the 16th Century*, 1912.

² Gibbins, H. de B., *The Industrial History of England*, 1895.

snaze o snížení nezaměstnanosti, selhala. Jako obvykle.³ Gairdner se neostýchal označit příklon k představě volného obchodu za „ekonomický zákon“: „Ekonomické zákony samozřejmě nebyly pochopeny,“ napsal, „a legislativa se snažila zabránit rušení zemědělských usedlostí vlastních půdy, kteří považovali za výhodné změnit ornou půdu v pastvinu, aby tak zvýšili produkci vlny. Časté vydávání takových zákonů jen ukazuje, jak neúčinné byly v praxi.“⁴ V poslední době ekonomové, jako je Heckscher, zdůrazňují své přesvědčení, že merkantilismus by měl být především vysvětlován jako výsledek nedostatečného pochopení složitých ekonomických jevů, předmětu, k jehož zvládnutí lidská mysl očividně potřebovala ještě několik století.⁵ Zdá se, že protiohrazovací zákony nikdy skutečně nezastavily postup ohrazování ani jej nijak významně neomezily: John Hales, nepřekonatelný ve svém zápalu pro principy Republiky lidu, přiznal, že bylo nemožné získat důkazy proti ohrazovatelům, kteří často nutili své sloužící pod přísahou zasedat v porotě a jejichž „přisluhovači a nohlští bylo tolik, že nešlo urvořit porotu, ve které by nebyli“. Občas vlastnily půdy před pokutou zachránili jednoduchý trik s jedinou brázdou přes celé pole.

Tak snadné vítězství osobních zájmů nad spravedlností je většinou považováno za jasný znak neúčinných zákonů a následně vítězství marně omezeného trendu je předkládáno jako nezvratný důkaz údajné marnosti „reakčního intervencionismu“. Přesto se ale tento úhel pohledu zdá naprosto nesmyslný. Proč by konečně vítězství nějakého trendu mělo být považováno za důkaz neúčinnosti pokusů o zpomalení jeho postupu? A proč bychom jako záměr těchto omezení neměli chápat to, čeho nakonec dosáhla, tj. zpomalení tempa změny? Opatření, která neuspějí v úplném zastavení vývoje, nejsou v tomto případě zcela neúčinná. Rychlost změny je často stejně důležitá jako její směr, ale zatímco směr většinou na naší volbě nezávisí, rychlost, jakou ke změně dojde, docela dobře ovlivnit můžeme.

Víra ve spontánní vývoj nám zákonitě znemožní vidět roli vlády v ekonomice. Tato role často sestává z pozměňování rychlosti změny, jejího případného zpomalování či urychlování. Pokud věříme, že turo rychlost nelze ovlivnit, nebo ještě hůř, považujeme takové pokusy za svatokrádež, je jasné, že pro intervenci není prostor. Ohrazování je

vhodným příkladem. Zpětně není nic jasnějšího než západoevropský trend ekonomického vývoje, směřujícího k odstranění umělé udržované uniformity zemědělských postupů, promísěných proužků polí a primitivní instituce obecního vlastnictví. V případě Anglie je jasné, že rozvinutí vlněného průmyslu bylo pro zemi přínosem, vedoucím k založení bavlňeného průmyslu – nositele průmyslové revoluce. Další je jasné, že nárůst domácího tkalcovství závisel na růstu domácí produkce vlny. Tato fakta postačí k tomu, že změnu orné půdy v pastvinu a zároveň probíhající ohrazování vnímáme jako trend v ekonomickém vývoji. Přesto však nebyť vytrvale prováděné politiky tudorovských a raných Stuartovských státníků, rychlost vývoje mohla být zničující a mohla tento proces změnit z konstruktivní záležitosti v něco rozkladného. Převážně na této rychlosti totiž záleželo, zda se ti, kterým byl vyvlastněn majetek, dokáží přizpůsobit změněným podmínkám bez osudného poškození své lidské a ekonomické, fyzické i morální podstaty; zda si dokáží najít nová zaměstnání v oblastech nepřímou souvisejících se změnou; a zda dopady většího dovozu, vyvolané větším vývozem, umožní těm, kteří kvůli změně přišli o zaměstnání, najít nové zdroje obživy.

Odpověď v každém případě závisela na vzájemném poměru rychlosti změny a přizpůsobení. Obvyklé „dlouhodobé“ úvahy na základě ekonomické teorie jsou nepřipustné, protože předpokládají, že se celá událost odehrávala v tržní ekonomice. Jakkoli přirozený se nám tento předpoklad může zdát, je neopodstatněný. Tržní ekonomika je institucionální struktura, která, jak snadno zapomínáme, nebyla přítomna v jiné době než v té naší, a to ještě pouze částečně. Navíc i bez tohoto předpokladu takovéto dlouhodobé úvahy nemají smysl. Pokud je okamžitý dopad změny škodlivý, pak i výsledný dopad je škodlivý. Jestliže proměna orné půdy v pastvinu zahrnuje srhnutí určitého množství domů, snížení zaměstnanosti o určité číslo a zmenšení zásob lokálně dostupných potravin, pak musí být tyto dopady považovány za ko- nečné do té doby, než zkušenosť doloží opak. To nevyplučuje odhady možných dopadů zvýšeného vývozu na příjmy vlastníků půdy, nebo možných pracovních příležitostí vytvořených konečným zvýšením míscnů produkce vlny, nebo způsobů, jakými vlastníci půdy nalozí se svými nově zvýšenými příjmy, ať už je znovu investují nebo je využijí k výdajům na luxusní spotřebu. Porovnání rychlosti změny s rychlostí přizpůsobení určí výsledný dopad změny. V žádném případě ale ne- můžeme počítat s fungováním tržních zákonů, pokud neprokážeme

³ Innes, A. D., *England under the Tudors*, 1932.

⁴ Gairdner, J., *Henry VIII*, *Cambridge Modern History*, díl II, 1918.

⁵ Heckscher, E. F., *Mercantilism*, 1935, str. 104.

existenci samoregulačního se trhu. Zákony trhu jsou relevantní pouze v institucionálním prostředí tržní ekonomiky. Od faktu se tedy neodchýlili tudorovští státníci, ale moderní ekonomové, jejichž výtky předpokládají předchozí existenci tržního systému.

Anglie pohromu ohrazování přestála bez vážnějšího poškození pouze proto, že Tudorovci a rani Stuartovci využili moci Koruny ke zpomalení procesu ekonomického vývoje, dokud se nestal sociálně snesitelným. Využili moci centralizované vlády, aby ulevili obětem změny a usměrnili proces změny tak, aby se stal méně pustošivým. Lidé z jejich kancléřství a dvorů rozhodně neměli konzervativní názory. Ztělesňovali vědeckého ducha nového státnictví, povzbuzovali imigraci zahraničních řemeslníků, horlivě zaváděli nové postupy, přijímali statistické metody a techniky přesného měření, bagatelizovali zvyky a tradice, stavěli se na odpor normativním zákonům, oklešťovali církevní výsady a obcházeli obecné právo. Jestliže se revolucioňáci vyznačují inovacemi, pak byli revolucioňáci své doby. Byli oddáni věci blahobytu obyčejného lidu, který byl glorifikován v moci a majestátu panovníka. Budoucnost ale patřila ústavní vládě a parlamentu. Vláda Koruny ustoupila vládě společenské třídy – třídy, která zavedla průmyslový a komerční pokrok. Hlavní zásada ústavní vlády splynula s politickou revolucí, která odstavila Korunu na vedlejší kolej. Koruna tou dobou už přišla o všechny kreativní schopnosti a země, která prošla bouří přeměny, už nepotřebovala její ochrannou funkci. Finanční politika Koruny nyní příliš omezovala moc státu a začínala dusit obchod; Koruna stále více a více zneužívala své výsady, ve snaze si je zachovat, čímž poškozovala národní zdroje. Její vynikající správa pracovních sil a výroby a její obezřetná kontrola ohrazovacího hnutí zůstaly jejími posledními úspěchy. To však bylo snadno zapomenuto, protože hlavními oběťmi ochranných snah Koruny byli kapitalisté a zaměstnavatelé nastupující střední třídy. Trvalo další dvě století, než mohla Anglie opět těžit z tak výkonné a dobře organizované sociální správy, jako byla ta, kterou republika zničila. Je nepochybné, že správy paternalistického typu už nebylo tak zapotřebí. V jednom ohledu ale tento zlom způsobil obrovské škody, neboť pomohl z paměti národa vymazat hůzry doby ohrazování a úspěchy, kterých vláda dosáhla v boji s úbytkem obyvательства. Možná to napomáhá k vysvětlení toho, proč nebyla odhalena pravá podstata krize, když o nějakých 150 let později podobná katastrofa v podobě průmyslové revoluce ohrožovala život a blahobyt státu.

Také tentokrát byla tato záležitost příznačná pro Anglii. I tentokrát byl námořní obchod původcem hnutí, které zasáhlo celý stát. A i tentokrát zlepšení ve velkém měřítku způsobilo nebyvalé škody příbytkům prostého lidu. Než proces postoupil o hodně dále, byli parující namačkáni v nových místech zkázy, takzvaných průmyslových městech Anglie; venkované byli degradováni na obyvatele špinavých slumů, rodina byla na cestě k rozpadu a velké části venkova postupně mizely pod hromadami odpadu vyplivovanými „čertovými mlýny“. Spisovatelé různých názorů a politické příslušnosti, konzervativci i liberálové, kapitalisté i socialisté jednohlasně označovali sociální podmínky za průmyslové revoluce za opravdovou propast lidského úpadku.

Doposud nebylo předloženo žádné uspokojivé vysvětlení této události. Současníci si představovali, že v železných zákonitostech řídicích bohatství a chudobu, které nazývali mzdovým zákonem a populačním zákonem, objevili klíč k zauraceni. To se ale nepotvrdilo. Jako další vysvětlení chudoby a bohatství bylo navrženo vykořisťování. Tato teorie ale zase není s to vysvětlit fakt, že mzdy v průmyslových slumech byly vyšší než v jiných oblastech a celkově vzato, během celého století dále stoupaly. Častěji bývala uvedena směsice více příčin, což je ale také nedostatečné.

Naše vlastní řešení není vůbec jednoduché a vlastně zabírá větší část této knihy. Tvrdíme, že na Anglii se snesla vichřice sociálního rozvratu, která byla mnohem silnější než v dobách ohrazování, a že tato katastrofa byla průvodním jevem ekonomického zlepšení. V západní společnosti začínal pracovat zcela nový institucionální mechanismus, nesoucí s sebou nebezpečí, která řála do živého, hned jak se poprvé objevila, a jež nikdy nebyla zcela překonána. Dějiny devatenáctého století se z velké části skládají z pokusů ochránit společnost před řádním takového mechanismu. Průmyslová revoluce byla pouze počátkem revoluce, která byla stejně radikální a extrémní jako kterákoli jiná revoluce planoucí v myslích fanatiků. Její nové krédo ale bylo zcela materialistické a spočívalo ve víře, že lidské problémy lze vyřešit nekončnou zásobou hmotných statků.

Tento příběh už byl vyprávěn nescetněkrát: Jak expanze trhu, výskyt uhlí a železa, stejně jako vlhkého klimatu vhodného pro bavlněný průmysl, množství lidí připravených v osmnáctém století o půdu novým ohrazováním, existence svobodných institucí, vynález strojí a další příčiny spolupůsobily tak, že to vedlo k průmyslové revoluci.

Bylo přesvědčivě dokázáno, že žádná z těchto podmínek nemůže být vyzdvihnuta jako *hlavní* příčina této náhlé a nečekané události.

Ale jak by měla být definována sama průmyslová revoluce? Co je jejím základním rysem? Je to snad vzestup průmyslových měst, rašení slumů, dlouhá dětská pracovní doba, nízké mzdy určitých dělnických profesí, zvýšení přírůstku obyvatelestva nebo koncentrace průmyslu? Řekneme, že to vše byly pouhé průvodní jevy jedné hlavní změny, totiž ustavení tržní ekonomiky. Podstata této instituce nemůže být plně uchopena, pokud si neuvedomíme dopad stroje na komerční společnost. Nesnažíme se tvrdit, že stroji byl příčinou této události, ale trváme na tom, že jakmile se v komerční společnosti k výrobě začalo používat komplikovaných strojů a továren, musela se zformovat idea samoregulačního se trhu.

Využití specializovaných strojů v agrární a komerční společnosti musí mít určité následky. Taková společnost se skládá ze zemědělců a z obchodníků, kteří kupují a prodávají výnos z půdy. Výroba s použitím specializovaných, složitých a nákladných nástrojů a továren může být do takové společnosti zavedena pouze tehdy, pokud bude souviset se směrňou. Jediné obchodník může podniknout něco takového a učinit tak pouze tehdy, pokud to pro něj nebude ztrátové. I nadále bude prodávat zboží stejným způsobem, jako to dělal dříve, tím, kteří o ně mají zájem, ale bude si je obstarávat jiným způsobem. Nebude nakupovat hotové zboží, ale nutnou práci a suroviny. Spojením těchto dvou složek podle obchodníkůvých instrukcí a po nějakém čekání, které možná bude muset podstoupit, vzniká nový produkt. Toto není popis pouze domáckého průmyslu nebo „extremních zakázek“, ale jakéhokoli typu průmyslového kapitalismu, včetně současného. Z toho vyplývají podstatné důsledky pro sociální systém.

Protože složitě stroje jsou nákladné, nevyplatí se, pokud nevytvoří velké množství zboží.⁶ Mohou být používány beztrátově pouze tehdy, je-li zajištěn odběr zboží a výroba nemusí být přerušována pro nedostatek potřebných surovin. Pro obchodníky to znamená, že všechny zásadní faktory musí být k dostání, tedy musí být dostupné v požadovaném množství komukoli, kdo je za ně ochoten zaplatit. Pokud tyto podmínky nejsou splněny, je výroba s pomocí specializovaných strojů příliš riskantní, a to jak z pohledu obchodníka, který dává v sázku své peníze, tak společnosti, která se jako

celek stává závislou na tom, že jí nepřetržitá výroba zajistí příjmy, zaměstnání a zaopatření.

V zemědělské společnosti takové podmínky přirozené nejsou, je třeba je vytvořit. Postupné vyrábění těchto podmínek v žádném případě neovlivňuje překvapivou podstatu těchto změn. Sama tato transformace zahrnuje změnu motivu jednání členů společnosti: motiv živobytí musíme nahradit motivem zisku. Veškeré transakce se mění v peněžní transakce a to zase vyžaduje zavedení prostředku směny do každého aspektu industriálního života. Veškeré příjmy musí být odvozeny z prodeje nějakého statku, a ať už je zátojí příjmu jakýkoli, musí být považován za výsledek prodeje. Toto je ve zkratce naznačeno jednoduchým pojmem „tržní systém“, kterým popsány institucionální vzor označujeme. Nejvíce překvapující zvláštností tohoto systému je, že jakmile je jednou zaveden, nesmí se už do jeho fungování zasahovat zvenčí. Zisk už není zaručený a obchodník ho musí realizovat na trhu. Cena se musí umožnit samoregulace. Právě tyto samoregulační se systémy trhu jsou tím, co máme na mysli pod pojmem tržní ekonomika.

Transformace původní ekonomiky v tento systém byla tak dokonalá, že připomíná spíše metamorfózu housenky než nějakou změnu, která by mohla být vyjádřena pojmy postupného růstu a vývoje. Srovnáme například činnost obchodníka-výrobce při prodeji a nákupu: Jeho prodej se týká pouze artefaktů. Ať už pro své zboží najde kupce či ne, tkanivo společnosti tím nebude ovlivněno. Ale to, co *kupujete*, jsou suroviny a práce – příroda a člověk. Strojová výroba v komerční společnosti v konečném důsledku nezahrnuje nic menšího než transformaci přírodní a lidské substance společnosti ve zboží. Tento jakkoli je podivný, je nevyhnutelný; nic jiného by tomuto účelu neposloužilo. Narušení způsobené takovými prostředky musí samozřejmě rozvrátit lidské vztahy a ničivě ohrozit přirozené prostředí člověka.

Takové nebezpečí opravdu hrozilo. Jeho pravou podstatu uvádíme, pokud prozkoumáme zákony, kterými se řídí mechanismus samoregulačního se trhu.

⁶ Clapham, J. H., *Economic History of Modern Britain*, sv. III.

SPOLEČNOSTI A EKONOMICKÉ SYSTÉMY

Než budeme moci přistoupit k diskusi o zákonech řídicích takovou tržní ekonomiku, jakou se snažilo ustavit devatenácté století, musíme nejdříve dobře pochopit zvláštní předpoklady, které tvoří základ takového systému.

Tržní ekonomika v sobě zahrnuje samoregulující se systém trhu; řečeno trochu odborněji, je to ekonomika řídicí se tržními cenami a ničím jiným než tržními cenami. Takovýto systém, schopný organizovat celý ekonomický život bez vnější pomoci či zásahu, si jistě zaslouží být nazýván samoregulujícím. Tyto hrubé náznaky by měly postačit k odhalení v historii lidstva bezprecedentní povahy takového podniku.

Upřesněme si náš úmysl. Žádná společnost by přirozeně nemohla existovat po delší dobu bez nějakého druhu ekonomiky; před naší dobou ale neexistovala žádná ekonomika, která by alespoň v principu byla ovládána trhy. I přes sbor akademických zařikávání, který po celé devatenácté století neustával, zisk a výdělek ze směny v lidské ekonomice nikdy předtím nehrály důležitou roli. Ačkoli instruce trhu byla už od pozdní doby kamenné celkem běžná, její role v ekonomickém životě byla pouze vedlejší.

K tomu, abychom na tomto bodu trvali se vši důrazností, máme dobrý důvod. Nebyl to nikdo menší než Adam Smith, kdo tvrdil, že dělní práce ve společnosti je závislá na existenci trhu neboli, jak to sám podal, na lidském „sklonu směňovat, obchodovat a vyměňovat jednu věc za jinou“. Tato věta měla později dát vzniknout konceptu Ekonomického člověka. Zpětně můžeme říci, že žádné jiné nepochopení minulosti nebylo tak protočké pro budoucnost. Neboť zatímco se až do dob Adama Smitha tento sklon v životě jakékoli sledované společnosti sotva projevil nějak závažněji měrou a zůstával přinejlepším vedlejším rysem ekonomického života, o sto let později byl průmyslový systém v plném rozmachu ve větší části planety, což prakticky a teoreticky naznačovalo, že lidská rasa je tímto jedním jediným sklonem ovládána ve všech svých ekonomických činnostech a snad i ve svém politickém,

intelektuálním a spirituálním směřování. Ve druhé polovině devatenáctého století mohl Herbert Spencer pouze s povrchní znalostí ekonomie položit rovnítko mezi princip dělní práce a výměnný obchod a směnu. O dalších padesát let později mohli tu samou chybu zopakovat Ludwig von Mises a Walter Lippmann. Tehdy to nebylo třeba dokazovat. Mnoho autorů z oborů politické ekonomie, sociálních dějin, politické filosofie a obecné sociologie šlo ve Smithových stopách a kladlo jeho paradigma směřujícího divocha jako axiom svých vědních oborů. Ve své podstatě byly představy Adama Smitha o ekonomické psychologii raného člověka stejně mylné jako Rousseauovy představy o politické psychologii divocha. Dělní práce, fenomén starý jako společnost sama, vychází z rozdílu tkvících v pohlaví, zeměpisné poloze a individuálních vlohách; a údajný lidský sklon směňovat, obchodovat a vyměňovat je takřka úplně neopodstatněný. I když dějiny a etnografie znají různé druhy ekonomik, z nichž většina zahrnuje instituci trhu, nezajímá žádnou, která by předcházela té naší a zároveň by byla tchem alespoň částečně ovládána a regulována. Pokud se na dějiny jednotlivých ekonomických systémů a jejich trhu podíváme z pračí perspektivy, bude to naprosto jasné. Uvidíme, že role trhu v ekonomických různých zemí byla až donedávna nevyrazná, a změna v ekonomiku ovládanou tržním modelem vynikne mnohem jasněji.

Na začátku se musíme zbavit některých představek devatenáctého století, které jsou podkladem Smithovy hypotézy o údajném sklonu primitivního člověka k výdělečným zaměstnáním. Protože tento axiom platí spíše pro blízkou budoucnost než pro šerou minulost, způsoboval, že jeho následovníci zaujali k raným dějinám lidstva zvláštní postoje. V jeho světle se zdálo, že vše naznačuje, že primitivní člověk, vzdálený kapitalistickému myšlení, byl vlastně komunistou (později byla dokázána chybnost tohoto předpokladu). Následně měli ekonomičtí historici sklon zaměřovat se pouze na tu relativně nedávnou část dějin, v níž se vyskytovaly obchod a směna, a primitivní ekonomika byla odsunuta do prehistorie. To podvědomě vedlo k vychýlení vah ve prospěch tržní psychologie. Všechny události, ke kterým došlo v celkem krátkém rozmezí několika posledních století, mohou být totiž chápany jako směřující k ustanovení toho, co nakonec bylo ustanoveno, tj. tržního systému; k jiným tendencím, které byly dočasně skryté, se nepřihlíželo. Korekce takové „krátkodobé“ perspektivy by zřejmě spojila ekonomickou historii se sociální antropologií, což je směr, který byl v minulosti systematicky opomíjen.

To dnes již nadále dělat nemůžeme. Zvyk dívat se na minulých deset tisíc let, stejně jako na množství raných společností, jako na pouhou předehru k opravdové historii civilizace, která započala zhruba v době vydání *Bohatsví národů* v roce 1776, je přinejmenším zastaralý. Nyní se tato epizoda chýlí ke konci a my bychom měli, ve snaze odhadnout možnosti budoucnosti, potlačit své přirozené sklony a vyvarovat se chyb svých otců. Ta samá předpojatost, pro kterou generace Adama Smitha viděla primitivního člověka jako zaměřeného na směnu a obchod, ale způsobila, že se její následovníci odmítali zabývat raným člověkem, protože bylo známo, že se tímto chvályhodnými činnostmi *nezabýval*. Tradice klasických ekonomů, kteří se pokoušeli založit zákon trhu na předpokládáných přirozených sklonech člověka, byla vystředána úpadkem zájmu o kulturu „necivilizovaného“ člověka, jakožto o nepotřebné k pochopení problémů našeho věku.

Takový subjektivitický přístup k dřívějším civilizacím by měl být vědecké myslí cizí. Rozdíl mezi civilizovanými a „necivilizovanými“ národy byly velmi zveličovány, a to hlavně v ekonomické oblasti. Podle historiků nebyl až donedávna způsob hospodářského života v zemědělské Evropě příliš odlišný od toho, jak vypadal před několika tisíci lety. Dokonce i po vynalezení pluhu, což je vlastně velká motyka ražená zvířaty, zůstaly zemědělské postupy ve velké části západní a střední Evropy v podstatě beze změny až do nástupu moderního věku. Ve skutečnosti byl vývoj civilizace v této oblasti hlavně politický, intelektuální a duchovní. Co se materiálních podmínek týče, západní Evropa kolem roku 1100 srovnatelně dosahovala úrovně Říma o tisíc let dříve. I později probíhala změna daleko snadněji v oblastech státnictví, literatury, umění a především náboženství a vzdělanosti než v průmyslu. Středověká Evropa byla v ekonomickém smyslu a v velké části na úrovni staré Perse, Indie nebo Číny a zcela jistě, co se bohatství a kultury týče, by nemohla soutěžit s královstvím Nového Egypta, které existovalo o dva tisíce let dříve. Mezi moderními ekonomy, kteří se postavili proti opomíjení primitivních ekonomických systémů jako nepodstatných pro zkoumání motivů a mechanismů civilizovaných společností, byl jedním z prvních Max Weber. Následná práce v sociální antropologii mu dala rozhodně za pravdu. Je-li totiž mezi závěry vyvozenými z nedávného zkoumání raných společností jedna věc jasnější než jiné, je to neměnnost člověka jakožto sociálního tvora. Lidské přirozené vlohy se s podivuhodnou pravidelností znovu a znovu objevují ve všech společnostech a ve všech dobách a místech.

I podmínky nezbytné pro přežití lidské společnosti se zdají být stále stejné.

To, že je ekonomika lidí zpravidla vnořena do jejich sociálních vztahů, je významným objevem nedávného historického a antropologického výzkumu. Člověk nejedná tak, aby uspokojil svůj individuální zájem na vlastnictví hmotných statků. Chová se tak, aby si zajistil sociální postavení, dosáhl svých sociálních zájmů a sociálních úspěchů. Hmotných statků si člověk váží pouze narok. nakořik slouží tento cílům. Ani proces výroby, ani proces distribuce není spojen s žádným specifickým ekonomickým zájmem souvislejícím s vlastnictvím zboží. Každý krok těchto procesů je však svázán s množstvím sociálních zájmů, které nakonec způsobí, že je potřebný krok podniknut. Tyto zájmy jsou velmi rozdílné v malé lovecké či rybářské společnosti a v rozsáhlé despotické společnosti, ale v obou případech je ekonomický systém poháněn neekonomickými motivy.

Pokud jde o přežití, je vysvětlení jednoduché. Vezměme si příklad kmenové společnosti. Individuální ekonomický zájem je v ní málokdy prvořadý, protože společensví chrání své členy před hladověním. I v případě, že je samo společensví postiženo katastrofou, jsou zájmy jeho členů ohrožovány kolektivně, ne individuálně. Na druhé straně je velmi důležité udržování sociálních vztahů. Zaprvé proto, že porušováním přijímaného kodexu cti nebo štedrosti se jedinec vyhučuje ze společensví a stává se z něj vyžděděnc. Z druhé proto, že všechny sociální závazky jsou z dlouhodobého hlediska vzájemné a jejich naplnění slouží individuálním zájmům výměny typu „dej a ber“ nejlépe. Taková situace musí na jedince vyvíjet souvislý tlak, aby byl z jeho vědomí odstraněn soukromý ekonomický zájem narok. že v mnoha (i když rozhodně ne ve všech) případech nebude schopen chápat následky, které má pro tento zájem jeho činnost. Tento přístup je posilován čermostí společenských aktivit, jako je pojídání jídla ze společného úlovku nebo sdílení výsledků nějaké daleké a nebezpečné kmenové výpravy. Výhody spojené se štedrostí jsou, co se týče sociální prestiže, tak veliké, že jakékoli jiné než naprosto nesobecké chování se prostě nevyplatí. Povaha jednolivce s tím nemá nic společného. Člověk může být vzhledem k tomu či onomu souboru hodnot dobrý nebo zlý, společenský nebo nespolečenský, závisitý nebo štedrý. Uznávaným principem obřadní distribuce je ve skutečnosti právě to, aby se nikomu neposkytl důvod k závisti, a stejně tak je pracovitý, schopný či jinak úspěšný pěstitel odměněn veřejnou chválou (ledaže by byl *příliš*

úspěšný – v tom případě by mohl být zaslouženě ponechán, aby chrádl v mylné představě, že se stal obětí černé magie). Lidské vášně, ať už dobré či špatné, směřují pouze k neekonomickým cílům. Vybídkování soutěživosti až ke krajní mezi slouží ceremoniální předvádění a o zvyšování kvantitativních i kvalitativních standardů do nejvyšších hodnot pečuje tradice společné práce. Veškeré akty směny jsou prováděny formou darů, u kterých se předpokládá, že budou oplaceny, ačkoli ne nutně tím samým jedincem. Tento proces je detailně propracován a dokonale zajištěn složitými metodami zveřejňování, magickými obřady a institucí „dualit“, v nichž jsou skupiny spojeny vzájemnými závazky. To by samo o sobě mělo vysvětlovat nepřítomnost představy zisku nebo bohatství jiného typu, než jsou předemty tradičně posilující sociální prestiž.

V tomto náčrtu obecných rysů charakteristických pro společenství západní Melanésie jsme nebrali na zřetel jeho sexuální a územní uspořádání, na jehož pozadí působí zvyky, zákony, magie a náboženství. Chce-li jsme totiž pouze poukázat na způsoby, jakým takzvané ekonomické motivy vycházejí z kontextu sociálního života. Neboť to je negativní bod, na kterém se moderní etnografové shodnou: nepřítomnost motivu zisku; nepřítomnost principu odměňování za práci; nepřítomnost principu nejmenší námahy; a hlavně nepřítomnost jakékoli samostatné a výrazné instituce založené na ekonomických motivech. Ale jak je tedy zajištěn řád ve výrobě a distribuci?

Odpověď z velké části poskytují dva principy chování, které s ekonomikou nejsou běžně spojovány: *vzájemnost* a *redistribuce*.¹ U obyvatel Trobriandských ostrovů v západní Melanésii, kteří nám slouží jako příklad ekonomiky tohoto typu, funguje vzájemnost především ve vztahu k sexuálnímu uspořádání společnosti, to znamená k rodně a přibuzenství; redistribuce má vliv na všechny, kteří jsou podřízeni společnému náčelníkovi, a má tedy územní charakter. Podíváme se na každý z těchto principů zvlášť.

Výživa rodiny – ženy a děti – je povinností přibuzených z matčiny strany. Muž, který se stará o svou sestru a její rodinu tím, že jim dává nejlepší část své úrody, si pro své správné chování získá dobrou pověst, ale bude mít z této výměny jen malý materiální zisk. Pokud je v tomto ohledu línnavý, v první řadě utrpí jeho pověst. Princip vzájemnosti

bude pracovat ve prospěch jeho ženy a dětí, a tak jej ekonomicky odmění za činy občanské ctnosti. Obřadné vysazování plodin, jak v pěstitelově zahradě, tak před skladěním přímence, zajišťují, že vysoká kvalita jeho zahradničení bude všem známa. Je zjevné, že ekonomika zahrady a domácnosti zde tvoří část společenských vztahů spojených s dobrým hospodářením a příkladným občanským chováním. Široký princip vzájemnosti pomáhá zajistit výrobu i obživu rodiny.

Princip redistribuce je neméně účinný. Podstatná část veškeré výroby ostrova je předávkem vesnice předávána náčelníkovi, který ji uchovává ve skladě. Protože veškerá společná aktivita se točí kolem hostin, tanců a dalších příležitostí, při kterých ostrované obstarávají zábavu nejen pro sebe, ale i pro své sousedy z jiných ostrovů (a při kterých jsou rozdávány výsledky obchodu s dalekými oblastmi, jsou dávány a přijímány dary odpovídající etiketě, a náčelník navíc všem rozdává tradiční dárky), je zjevné, jak velký význam má systém skladování. Ekonomicky je to podstatná součást existujícího systému dělby práce, zahraničního obchodování, zdanění pro veřejné účely a válečného zásobování. Ale tyto funkce vlastního ekonomického systému jsou zcela pohlceny velice živými zkušenostmi, které nabízí přehled neekonomických motivací pro každý čin provedený v rámci sociálního systému jakožto celku.

Takovéto principy chování se ale nemožno stát efektivními, pokud se existující institucionální struktury samy nepodíí na jejich prosazování. Vzájemnost a redistribuce mohou zajistit chod ekonomického systému i bez psaných záznamů a důmyslné administrativy pouze pokud, pokud uspořádání dané společnosti odpovídá požadavkům takového řešení s pomocí vzorců, jako je *symetrie* a *sousměrnost*.

Vzájemnost je velmi usnadněna institucionálním modelem symetrie, který je častým rysem sociálního uspořádání ve společnostech neznajících písmo. Nápadná „dualita“, kterou nacházíme v kmenovém rozdělení, pomáhá spárování individuálních vztahů, a tím i výměně zboží a služeb bez trvalých záznamů. Ukázalo se, že jednotlivé produkční podíly domorodé společnosti, které obvykle vytvářejí „protějšek“ ke každému podrozdělení kmene, vycházejí z aktů vzájemnosti, na kterých tento systém stojí, a stejně tak je pomáhají provádět. O původu této „duality“ toho není moc známo, zdá se ale, že každá přímořská vesnice na Trobriandských ostrovech má svůj protějšek v jiné, vnitrozemní vesnici. Tím je zajištěno, že důležitá výměna plodů chlebovníku a ryb, byt je maskována jako vzájemná a časově

¹ Stov. Poznámky ke zdrojům. V této kapitole široce využívám práce Malinowského a Thurnwalda.

nesouvislá výměna darů, probíhá hladce. Také v obchodování *kuila* má každý jedinec partnera na jiném ostrově, a pozoruhodným způsobem tak zosobňuje vztah vzájemnosti. Nebýt čertosti, s jakou se symetrický vzorec objevuje v podrozdělených kmenech, v umístění sídliště, stejně jako ve vztazích mezi kmeny, široká vzájemnost, spočívající na dlouhodobém fungování oddělených aktů výměny, by se praktikovat nedala.

Institucionální model sousřetdnosti, který se do určité míry vyskytuje ve všech lidských skupinách, zase nabízí vodítko pro sběr, skládání a redistribuci zboží a služeb. Členové loveckého kmene obvykle předávají svou kořist předákovi, aby ji přerozdělil. Podstatou lovu je nepravdělnost jeho výměžku a mimo to i fakt, že je tento výměžek výsledkem kolektivní snahy. Za takových podmínek není použitelná žádná jiná metoda sdílení, pokud se skupina nemá po každém lovu rozpadnout. Přitom podobná potřeba existuje ve všech ekonomických tohoto druhu, byť je daná skupina sebepečennější. A čím větší je území, čím různorodější je výroba, tím spíše redistribuce vyúsťí v efektivní dělbu práce, protože musí pomoci spojit geograficky rozlišené skupiny producentů.

Symetrie a sousřetdnost se v půli cesty setkávají s potřebami vzájemnosti a redistribuce; institucionální modely a principy chování se vzájemně přizpůsobují. Dokud sociální organizace běží ve svých kolech, nemusí do hry vstupovat žádné ekonomické motivy; není třeba se obávat snížení individuální snahy; dělba práce bude automaticky zajištěna; ekonomickým závazkům bude účinně zadost; a především budou zabezpečeny hmotné podmínky, potřebné pro nevázané ukázky hojnosti na všech veřejných slavnostech. V takové společnosti je pojem zisku zapovězený; obdarovávání je považováno za činnost a předpokládáný sklon k směňování; obchodování a vyměňování se neobjevuje. Ekonomický systém je vlastně pouhou funkcí sociálního uspořádání.

Z toho bychom v žádném případě neměli vyvozovat, že socioekonomické principy tohoto druhu jsou omezené pouze na primitivní pracovní postupy nebo malá společenstva a že nezáskové ekonomiky musí být nutně jednoduché. Kruh *kuila* v západní Melanésii, který je založen na principu vzájemnosti, je jednou z nejšířších člověku známých obchodních transakcí a redistribuce byla ve velkém rozsahu přítomna už v civilizaci pyramid.

Trobridentské ostrovy patří do sousostroví, které zhruba tvoří kruh. Podstatná část obyvatelstva tohoto sousostroví tráví významnou část

svého času podílením se na obchodu *kuila*. Ten označujeme jako obchod, ačkoli v něm není přícemem žádný zisk, ať už v peněžní formě nebo v naturálních, zboží není hromaděno, a dokonce ani trvale vlastněno. Získané zboží je využíváno jako dar. Není tu žádné dohadování ani smlouvání; žádné obchodování, směňování či vyměňování. Veškeré transakce jsou řízeny etiketou a magií. Stále je to ale obchod. Obyvatelé tohoto příbližně prstencovitého sousostroví podnikají pravidelně velké výpravy, aby dopravili jeden druh cenného předmětu k lidem žijícím na vzdálených ostrovech ležících po směru hodinových ručiček. Další zatím vytráží s jiným druhem předmětu k ostrovům ležícím proti směru hodinových ručiček. Nakonec jsou obě sady předmětů – tradiční náramky z blýškových mušlíček a náhrdelníky z červených mušlíček – přepraveny okolo celého sousostroví. Je to trasa, jejíž dokončení může trvat až deset let. V *kuila* jsou navíc zpravidla individuální partneři, kteří se za své dary navzájem odměňují stejně cennými náramky a náhrdelníky, které, pokud možno, patily dříve významným osobnostem. Systematická a organizovaná výměna cenných předmětů přepravovaných přes velké vzdálenosti je tedy jako obchod označena správně. Přesto tento komplexní celek funguje pouze na principu vzájemnosti. Tento důmyslný systém zahrnující čas, prosor i osoby, pokrývající statisíce mil a několik desetiletí a spojující stovky lidí ve vztahu k tisícům přísne individuálních předmětů je zde řízen bez jakýchkoli zázámků nebo úradů, ale také bez jakéhokoli motivu zisku či obchodu. Nepřevážuje zde sklon ke směnnému obchodu, ale vzájemnost ve společenském chování. Přesto však je výsledkem ohromný organizační úspěch na ekonomickém poli. Bylo by opravdu zajímavé zamyslet se nad tím, jak by si s takovým úkolem, pokud by o něj stála, poradila i ta nejpokročilejší organizace moderního trhu, založená na přesném účelnictví. Panuje oprávněná obava, že by nešťastní obchodníci, tvářící v tvář nespočetným monopolistům kupujícím a prodávajícím individuální předměty a stanovujícím pro každou transakci různé extravaganní podmínky, nedokázali dosáhnout průměrného zisku a raději by obchodování zanechali.

Redistribuce má dlouhou a pestrou historii, která sahá až k moderní době. Jak od Bergdany, vracejícího se ze své lovecké výpravy, tak od ženy, vracející se ze sběru kořinek, ovoce či listů, se očekává, že větší část své kořisti nabídne ve prospěch společenství. V praxi to znamená, že výsledek jejích činností je sdílen s ostatními osobami, které s nimi žijí. Až posud převládá jen představa redistribuce: To, co

dnes dáme, nám bude nahrazeno tím, co si zitra vezmeme. V některých kmenech ale existuje prostředník v osobě předáka nebo jiného prominentního člena skupiny. Tento prostředník dostává a rozděluje zásoby, a to hlavně v případě, že je třeba je uskladnit. To je už vlastní redistribuce. Je očividné, že sociální důsledky této metody rozdělování mohou být dalekosáhlé, protože ne všechny společnosti jsou tak demokratické jako primitivní lovci. Ať už je redistribuce prováděna vlivnou rodinou, výjimečným jedincem, vládnoucí aristokracií nebo skupinou úředníků, všichni se často pokoušejí využít způsobu, jakým redistribuci provádějí, ke zveřejnění svého politického vlivu. V *portáci* kmene Kvakutů je pro náčelníka otázkou citi vystavovat a rozdělovat své kožšinny, ale činí tak také proto, aby si příjemce zavázal, učinil z nich své dlužníky a nakonec i poddané.

Všechny velké naturální ekonomiky fungovaly s pomocí redistribuce. Na takové ekonomice se zakládala Chamurapiho království v Babylonu i království Nového Egypta, která byla centralizovanými despotskými byrokratického typu. Byla zde provozována v obrovsky zveřejněném měřítku domácímost patriarchální rodiny, zatímco „komunistické“ rozdělování bylo odstupňované a zahrnovalo velmi rozdílné přídeje. Pro příjem produktů činnosti poddaných, ať už byli chovatelé dobytka, lovci, pekáři, sládci, hračiči, tkalci nebo čínkoli jiným, bylo připraveno velké množství skladů. Výtěžek byl přesně zaznamenáván, a pokud nebyl spotřebován lokálně, byl připravován z menších skladů do větších, až nakonec dorazil do ústředního úřadu na dvoře faraóna. Zde se nacházely zvláštní budovy pro látky, umělecké a dekorativní předměty, kosmetiku, předměty ze stříbra či královský šatník. Také tu byly obrovské sýpky, zbrojnice a vinné sklepy.

Redistribuce v takovém měřítku, v jakém byla prováděna stavěli pyramid, však nebyla omezena pouze na ekonomiky, které neznaly peníze. Vždyt všechna stará království používala kovové měny k placení daní a úřednických platů. Pro zbytek plateb v naturálních využívala obsah různých skladů a sýpek, ze kterých rozdělovala nejirůznější druhy zboží, hlavně k užítiku nevytřábení části populace, tj. úředníků, vojáků a nepracující třídy. Tento systém byl používán ve staré Číně, v říši Inků, v královstvích Indie i v Mezopotámii. V těchto a mnoha dalších civilizacích, které dosáhly rozsáhlých ekonomických úspěchů, byla složita dílba práce ovlivňována mechanismem redistribuce.

Tento princip byl dodržován i ve feudálních podmínkách. V etnický rozvrstvených afrických společnostech se někdy stává, že nejvyšší

vrstva se skládá z pastevců usazených mezi zemědělci, kteří stále používají dřevěné nástroje a motyky. Dary vybrané pastevci jsou hlavně zemědělské povahy, např. obilí nebo pivo, zatímco dary, které rozdělují, mohou být zvířata, hlavně ovce a kozy. V těchto případech existuje mezi různými vrstvami společnosti dílba práce, bytí je nerovnoměrná. Rozdělování často může částečně zakrývat vykořisťování a současně, díky výhodám vylepšené dílby práce, prospívá soužití standardům obou vrstev. Politicky jsou takové režimy feudalistické, ať už je výsadní hodnota území či dobytek. „Ve východní Africe existují skutečná dobyteč lěna.“ Thurnwald, kterého jsme, co se předmětu redistribuce týče, blížce sledovali, proto mohl říci, že feudalismus vede všude k systému redistribuce. Pouze za velmi pokročilých podmínek a výjimečných okolností se tento systém může stát převážně politickým, jako se tomu stalo v západní Evropě, kde změna povstala z vazalovy potřeby ochrany a dary byly změněny ve feudální daně.

Tyto případy ukazují, že redistribuce má také tendenci vlastní ekonomický systém opřít sociálními vztahy. Proces redistribuce zpravidla nacházíme jako součást převládajícího politického režimu, ať už jde o kmen, městský stát, despoticismus nebo feudalismus založený na území či dobytku. Výroba a rozdělování zboží jsou uspořádány hlavně pomocí vybírání, skladování a redistribuce a celý model je zaměřen na náčelníka, chrám, despotu nebo pána. Protože se vztahy vládnoucí třídy k ovládaným různí podle základu, na kterém spočívá politická moc, princip redistribuce bude zahrnovat tak rozdílné individuální motivy, jako je dobrovolné sdílení zvěře lovci či strach z trestu, který nutí feláhy odevzdávat své daně v naturálních.

V tomto popisu jsme úmyslně pomínuli zásadní rozdíl mezi homogenními a stratifikovanými společnostmi, tj. mezi takovými, které jsou jako celek sociálně unifikované, a takovými, které jsou rozdělené na vládnoucí a ovládané. Protože vzájemné postavení páni a otroků je úplně jiné než vzájemné postavení svobodných a rovných členů loveckého kmene, budou se motivy těchto dvou společností velmi lišit. Uspořádání ekonomického systému však může být stále založeno na stejných principech, přestože jsou doprovázeny rozdílnými kulturními rysy, odpovídajícími rozdílným lidským vztahům, se kterými je ekonomický systém provázán.

Třetím principem, který byl určen k tomu, aby v historii sehrál velkou roli, je princip *domácnosti*, který spočívá ve výrobě pro svou vlastní potřebu. Řekové její nazývali *oekonomia*, což je základ slova

„ekonomie“. Pokud jde o etnografické záznamy, neměli bychom předpokládat, že výroba pouze pro potřeby jednotlivce nebo jedné skupiny je starší než vzájemnost nebo redistribuce. Naopak, ortodoxní tradice, stejně jako některé nedávnější teorie zabývající se tímto předmetem, byly přesvědčivě vyvráceny. Individualistický divoch samostatně sbírající jídlo a lovící zvěř pouze pro svou rodinu nikdy neexistoval. Obstarávání jídla pouze pro potřeby vlastní domácnosti se ve skutečnosti stává rysem ekonomického života až na vyšší úrovni zemědělství, ale ani poté nemá nic společného s motivem zisku nebo s institucí trhu. Jeho modelem je uzavřená skupina. Ať už samostatnou jednotkou byla rodina, sídliště nebo statek, principem zůstávalo stále totéž, tj. výroba a skladování k uspokojení potřeb členů skupiny. Tento princip je ve svém uplatnění stejně široký jako vzájemnost nebo redistribuce. Podstata institucionálního jádra je lhostejná: může to být pohlaví, jako v případě patriarchální rodiny, území, jako v případě vesnického sídliště, nebo politická moc, jako u feudálního státu. Nezáleží ani na vnitřním uspořádání dané skupiny. To může být despotické, jako římská *familia*, nebo demokratické, jako jihoslovanská *zadruga*; může se jednat o velké celky, jako byly rozlehlé državy karolínských magnátů, nebo malé skupiny, jako u typické západoevropské rolnické usedlosti. Potřeba obchodu nebo trhu tu není o nic větší než v případě vzájemnosti nebo redistribuce.

Toto jsou podmínky, které se Aristoteles před více než dvěma tisíci lety pokusil ustanovit jako normu. Když se ohlédneme z rychlé klesající výšin světové tržní ekonomiky, musíme uznat, že Aristotelovo slavné rozlišení mezi vlastní domácností a vydělávaním peněz v úvodní kapitole jeho *Politiky* je snad nejpřesvědčivějším ukazatelem, jaký se kdy vyskytl v oblasti sociálních věd. Rozhodné je to stále ta nejlepší analýza našeho tématu, kterou máme. Aristoteles trvá na výrobě k užtku – v protikladu k výrobě pro zisk – jako na podstatě vlastní domácnosti. Přidružená výroba pro trh, tvrdí, nemusí zničit samostatnost domácnosti, pokud se plodiny a zvířata, které se prodávají za peníze, pěstují a chovají také pro vlastní spotřebu, jako je tomu u dobytka nebo obilí. Prodávání přebytků nemusí zničit podstatu domácnosti. Jen génius střízlivého uvazování mohl tvrdit tak jako on, že zisk je motiv vlastní výroby pro trh a že navzdory tomu, že peněžní faktor uvedl do situace nový prvek, mohl princip výroby k užtku dále fungovat, pokud trhy a peníze zůstaly pouhými doplňky jinak samostatné domácnosti. V tomto měl nepochybně pravdu. Nedokázal ale

pochopit, jak nepraktické bylo ignorovat existenci trhu v době, kdy se sama řecká ekonomika stala závislou na obchodování ve velkém a na vypůjčeném kapitálu. V témže století se přece na ostrovech Rhodos a Délos vyvíjela tržní centra pojištění lodní dopravy, námořních půjček a žitového bankovníctví, vedle kterých byla západní Evropa o tisíc let později horovým obrazem jednoduchosti. Přesto se ale profesor z Balliolu Jowett velmi myšlil, když pokládal za samozřejmé, že viktorianská Anglie jeho doby chápala podstatu rozdílu mezi domácností a vyděláváním peněz lépe než Aristoteles. Omlouval Aristotela uznáním, že „předměty vědění, které se zabývá člověkem, se navzájem prolínají a v Aristotelově době byly těžko rozlišitelné“. Aristoteles opravdu dobře nerozpoznal důsledky dělby práce a její spojení s trhy a penězi a neuvědomoval si ani možnost využití peněz jako úvěru a kapitálu. Ale byl to profesor z Balliolu, ne Aristoteles, kdo zavíral oči před tím, jaké má vydělávání peněz pro lidstvo důsledky. Nedokázal pochopit, že rozdíl mezi principem užtku a zisku byl klíčem ke zcela jiné civilizaci, jejíž obrysy Aristoteles přesně předpověděl už dva tisíce let před jejím nástupem, přestože vycházel pouze z holých základů tržní ekonomiky, které mu byly dostupné. Jowett ji zatím přehlížel, i když před sebou měl již plně rozvinutý vzorek. Odsouzením principu výroby pro zisk, jakožto „pro člověka nepřirozeného“, neohraničeného a nekonečného, Aristoteles vlastně zdůraznil zásadní věc, totiž rozpornost samostatného ekonomického motivu a sociálních vztahů, v nichž spočívají jeho omezení.

Obecně by se dalo říci, že všechny nám známé ekonomické systémy až do konce feudalismu v západní Evropě byly uspořádány na základech principu vzájemnosti, redistribuce, domácnosti nebo nějaké její kombinace. Tyto principy byly institucionalizovány pomocí sociálního upořádání, které využívalo mimo jiné modelů symetrie, soustřednosti a autarkie. V tomto rámci byla řádná výroba a distribuce zajišťována množstvím individuálních motivů, usměrňovaných obecnými normami chování. Zisk mezi těmito motivy nebyl prvořadý. Na tom, aby přiměly jedince přijmout normy chování, které v konečném výsledku zaručovaly jeho fungování v ekonomickém systému, spolupracovaly zvyk a zákon, magie i náboženství.

Recko-římské období v tomto ohledu neznamenalo, i přes značný rozvoj obchodu, žádný průlom. Bylo charakteristické velkou mírou redistribuce obilí, kterou římská správa prováděla v ekonomice, jež byla jinak ekonomikou domácnosti. Nedošlo tedy k žádné výjince

z pravidla, že tihy v ekonomickém systému nehrály až do konce středověku důležitou roli. Převládaly jiné institucionální modely.

Od šestnáctého století se stávaly tihy jak početnějšími, tak důležitějšími. V merkantilním systému se z nich nakonec stal hlavní zájem vlády. Přesto stále neexistovaly žádné známky blížící se nadvlády trhu nad lidskou společností. Ba právě naopak. Regulace a státní kontrola byly silnější než kdy předtím a neexistovala ani sama představa samoregulujícího se trhu. Abychom pochopili náhlou proměnu ve zcela jiný druh ekonomiky, ke které došlo v devatenáctém století, musíme se nyní zaměřit na historii trhu – instituce, kterou jsme ve svém zkoumání ekonomických systémů minulosti zatím zanedbávali.

5

EVOLUCE TRŽNÍHO VZORCE

Dominantní role, kterou hrají tihy v kapitalistické ekonomice spolu se základním významem výměny a směny v této ekonomice, nás nutí pečlivě prozkoumat podstatu a původ trhu, abychom se mohli zbavit předsudků devatenáctého století.¹

Výměna, prodej a směna jsou principem ekonomického chování, jehož účinnost závisí na tržním vzorci. Tih je místem setkání pro účely výměny či koupě a prodeje. Dokud se nevytvoří alespoň zčásti nějaký vzorec, bude sice existovat tendence směňovat, ale v nedostatečném rozsahu: nevytvoří se ceny.² Neboť stejně jako reciprocity usnadňuje nějaký symetrický vzorec organizace, jako redistribuci lze snadněji provádět s jistotou mírou centralizace a jako soběstačné domácí hospodářství musí být založeno na autarkii, rovněž princip výměny závisí svou účinností na tržním vzorci. Avšak stejně jako reciprocity, redistribuce a domácí hospodářství se mohou ve společnosti objevit, aniž by v ní převažovaly; i principy výměny mohou ve společnosti, v níž jsou na vzestupu principy jiné, zaujmout podřízené místo.

V jiných ohledech však tento princip výměny není s ostatními třemi srovnatelný. Tržní vzorec, s nímž ho spojujeme, je daleko specifičtější než symetrie, centralizace a autarkie – které jsou oproti tržnímu vzorci pouhými „rysy“ a nevytvářejí instituce určené jen pro jednu funkci. Symetrie není ničím více než sociologickým uspořádáním, které nedává vzniknout žádné jednotlivé instituci, ale pouze modeluje instituce už existující (ať jsou nějaký kmen nebo vesnice symetricky uspořádané nebo ne, nevyplývá z toho žádná zvláštní instituce). Centralizace, přestože často vytváří zvláštní instituce, nezahrnuje žádný motiv, který by vydělal výslednou instituci pro nějakou jednodivou specifickou funkci (starosta vesnice nebo jiná ústřední autorita může

¹ Srov. Poznámky ke zdrojům.

² Hawtrey, G. R., *The Economic Problem*, 1925, str. 13. „Praktická aplikace principu individualismu zcela závisí na praxi směny.“ Hawtrey však chybuje v předpokladu, že existence trhu prostě jen vyplývá z praxe směny.

například zastávat řadu nerozlišitelných politických, vojenských, náboženských či ekonomických funkcí). A konečně ekonomická autorita je pouhým doprovodným rysem existující uzavřené skupiny.

Tržní vzorec je na druhé straně spojen s typickým motivem, s motivem výměny či směny, a je schopen vyvrátit specifickou instituci, totiž trh. To je konečnou příčinou, proč kontrola ekonomického systému prostřednictvím trhu má všeprospujicí důsledky pro celou organizaci společnosti: to neznamená nic menšího, než že společnost funguje jako doplněk trhu. Místo aby ekonomika byla začleněna do sociálních vztahů, sociální vztahy jsou začleněny do ekonomického systému. Mimořádný význam tohoto ekonomického faktoru pro existenci společnosti předem vylučuje každý jiný výsledek. Jakmile je ekonomický systém organizován v oddělených institucích, založených na zvláštních motivech a propůjčujících zvláštní status, společnost je nutně urvářena tak, aby tomuto systému umožnila fungovat podle jeho zvláštních zákonů. To je smyslem známého tvrzení, že tržní ekonomika může fungovat jen v tržní společnosti.

Krok, v němž se mění izolované trhy v tržní ekonomiku a regulované trhy v seberegulující trh, je vskutku zásadní. Devatenácté století – ať už víralo tento fakt jako vyvrcholení civilizace nebo ho odsuzovalo jako rakovinový růst – si naivně představovalo, že takový vývoj je přirozeným důsledkem rozšiřování trhu. Neuvědomovalo si, že zájemné přizpůsobování trhu přecházejících v seberegulující systém úzasně mohlo nebylo výsledkem nějaké vnitřní tendence trhu k tomuto abnormálnímu růstu, ale je spíše důsledkem vysoce umělé stimulace udělené sociálnímu útvaru, aby se vypořádal se situací, která vznikla s příchodem neméně umělého fenoménu stroje. Nebyla rozpoznána omezená a neexpanzivní povaha tržního vzorce jako takového. Z moderních zkoumání však tento fakt vystupuje s přesvědčivou jasností.

„Trhy nejsou všude; jejich absence, i když ukazuje na určitou izolovanost a tendenci k odloučení, se nespojuje s žádným konkrétním vývojem, stejně jako nelze žádný konkrétní vývoj vyzovovat z jejich přítomnosti.“ Tato řádná věta z Thurnwaldovy *Economics in Primitive Communities* shrnuje podstatné výsledky moderního zkoumání tohoto předmětu. To, co řekl Thurnwald o trzích, opakuje jiný autor ve vztahu k penězům: „Pouhý fakt, že nějaký kmen užívá peníze, ho jen velmi málo ekonomicky odlišuje od jiných kmenů na podobné kulturní úrovni, které je nepoužívají.“ Stejně můžeme udělat něco víc než zdůraznit některé zřejmě důsledky vyplývající z těchto tvrzení.

Přítomnost či absence trhu nebo peněz se ekonomického systému primitivní společnosti nutně nedovíká – to vyvrací mýtus devatenáctého století, že peníze jsou vynálezem, jehož objev nevyhnutelně transformuje společnost prostřednictvím vytvoření trhu, tlaku na urychlení dělby práce a uvolnění přirozeného lidského sklону k výměně a směně. Ortodoxní ekonomická historie je konečnou záložená na nesmírně zvětšené představě o významu trhu jako takových. Avšak jediným ekonomickým rysem, který může být správně vyzovován z jejich nepřítomnosti, je „určitá izolovanost“ či snad „tendence k odloučení“; v tomto smyslu nemusí znamenat jejich přítomnost či absence v organizaci ekonomiky žádný rozdíl.

Důvody jsou prosté. Trhy nejsou institucemi fungujícími hlavně v rámci ekonomiky, ale bez ní. Jsou to místa setkání obchodu na dlouhé vzdálenosti. Místní trhy v právním smyslu slova mají jen malé důsledky. Navíc ani vzdálené, ani místní trhy nejsou v podstatě konkurenční, a v důsledku toho existuje v obou případech jen malý tlak na vytvoření teritoriálního obchodu, tak zvaného vnitřního či národního trhu. Každé z těchto tvrzení naráží na nějaký axiomatizovaný předpoklad klasických ekonomů, přesto však striktně vyplývají z faktů, které se objevily ve světě moderního výzkumu.

Logika této argumentace je skutečně téměř protikladná té, která stojí v základu klasické doktríny. Ortodoxní učení vychází z individuálního sklonu k obchodování; z něho odvozuje potřebu lokálních trhů, stejně jako dělbu práce; a nakonec dokazuje nezbytnost obchodu, případně mezinárodního obchodu, včetně obchodování na velké vzdálenosti. Ve světě našeho dnešního poznání bychom však měli pořádku argumentů téměř obrátit: skutečným poznáním bychom však měli argumenty následek geografické situovanosti zboží a „dělba práce“ daná lokalitou. Dálkový obchod často zrodí trhy, instituci, která zahrnuje akty směny, a pokud se užívají peníze, akty koupě a prodaje, takže případně, ale v žádném případě nutně, nabízí některým jednotlivcům příležitost uspokojit svůj údaňný sklón k obchodnímu vyjednávání a smlouvání. Dominantním rysem této doktríny je, že původ obchodu vidí ve vnější sféře nesouvisející s vnitřní organizací ekonomiky: „Aplikace těchto principů zaznamenaných v loveckých společnostech při získávání zboží, které se nachází vne hranic určité oblasti, vede k určitým formám výměny, které pro nás později vypadají jako obchod.“³ Při

³ Thurnwald, R. C., *Economics in Primitive Communities*, 1932, str. 147.

Hledání původu obchodní směny by našim výchozim bodem mělo být získávání zboží z velkých vzdáleností, jako při lovu. „Díerové ze střední Austrálie pořádají každým rokem výpravu na jih, aby získali červený okr užívány k malování těla... Jejich sousedé Jantruvuntové organizují podobné podniky, aby přinesli červený okr a pískovcové destičky pro drcení travních semen z 800 kilometrů vzdálených Flinders Hills. V obou případech může dojít k tomu, že požadované zboží je třeba vybojovat, pokud místní lidé kladou odpor, aby je odnesli. “ Tento druh získávání věcí či honby za bohatstvím má více společného s loupeží a pirástvím než s tím, co jsme si zvykli považovat za obchod; v zásadě jde o jednostrannou záležitost. Ta se stává dvoustrannou, tj. „určitou formou směny“, často jen prostřednictvím vydírání silou na místě nebo prostřednictvím vzájemných ujednání jako v obchodním oběhu *kula*, například při návštěvách stran z kmene Pangwe v západní Africe nebo u Kpellů, kde si náčelník monopolizuje zahraniční obchod tím, že má právo hostit všechny cizí návštěvníky. Pravda, takové návštěvy nejsou náhodnými, ale – řečeno našimi, nikoli jejich slovy – skutečnými obchodními výpravami; směna zboží je však vždy vedena pod zámlinkou vzájemné výměny darů a obvykle prostřednictvím oplacení návštěvy.

Dospěli jsme k závěru, že i když se lidská společenství podle všeho nikdy neztřebla vnějšího obchodu, takový obchod nutně nezahrnoval trhy. Vnější obchod byl původně svou povahou bližší dobrodružným výpravám, výzkumným cestám, lovu, piráství a válce než směně. Mohl znamenat stejně tak mír jako dvoustrannost, a i když by znamenal obojí, byl obvykle organizován na principu reciprocity, nikoli na principu směny.

Přechod k mírové směně lze vysledovat ve dvou směrech. Kmenová výprava se mohla přizpůsobovat, jak bylo naznačeno výše, podmínkám, jež stanovovali lidé ovládající dané místo, kteří mohli očekávat nějakou protislužbu ze strany cizinců. Tento typ vztahů, přestože nebyl zcela mírový, mohl přerůst v pravidelnou směnu – jednostranná do-prava byla nahrazena dvoustrannou. Jiná linie vývoje jde ve směru „tí- chého obchodování“, které probíhalo například v africké buši. Riziko střetu se minimalizovalo organizováním příměří a tento prvek míru, závazku a důvěry byl s patičnou opatrností zaveden i do obchodu.

V pozdějším stadiu, jak je dobře známo, začaly v organizaci vněj- šího obchodu převládat trhy. Avšak z ekonomického hlediska jsou vnější trhy zcela něčím jiným než trhy lokální a vnitřní. Liší se nejen svou velikostí, ale jsou to instituce odlišné svou funkcí a původem.

Vnější obchod je přenášením, jde v něm o nedostatek některých typů zboží v daném regionu. Příkladem je anglická vlna směřovaná za portugalské víno. Místní obchod je naopak omezen na zboží regionu, které se *nezdá* přenášet, protože je příliš těžké, objemné nebo podleha- jící rychlé zkáze. Jak vnější, tak lokální obchod souvisí s geografic- kou vzdáleností; jeden se omezuje na zboží, které ji nemůže překonat, druhý zase jen na zboží, které ji překonat může. Obchod tohoto typu je správně charakterizován jako doplňkový. Na tomto principu je založen lokální obchod mezi městem a vesnicí a zahraniční obchod mezi různými klimatickými zónami. Takový obchod ještě neznamená konkurenci, a kdyby ho konkurence hrozila dezorganizovat, nebylo by v její eliminaci nic protikladného. Na druhé straně oproti jak vněj- šímu, tak lokálnímu obchodu je vnitřní obchod v zásadě konkurenční. Vedle doplňkových výměn zahrnuje velký počet výměn, v nichž se ve vzájemné konkurenci nabízí podobné zboží z různých zdrojů. Konkure- rence jako obecný princip obchodování se tak začíná přijímat až po ustavení vnitřního či národního trhu.

Tyto tři typy obchodu, které se ve svých ekonomických funkcích ostře odlišují, mají také odlišný původ. Zabývali jsme se již počátky vnějšího obchodu. Přirozenou cestou se z něj vyvíjely trhy všude tam, kde v transportu zboží nastávala překážka, tedy u brodů, přístavů či ústí řek nebo kde se setkávaly dvě trasy pravidelných pozemních vý- prav. Na místech, kde se zboží překládalo, vznikaly „přístavní“ trhy,⁴ jiným případem, kdy dálkový obchod vyprodukoval určitý typ trhu, byl krátký rozkvet slavných evropských trhů; ještě jiným příkladem jsou anglická tržní města. Ale zatímco tyto trhy a tržní města k rozčá- rování dogmatických evolucionistů opět náhle zanikly, přístavům bylo souzeno, aby v městském osídlování západní Evropy sehrály význam- nou roli. Avšak dokonce i tam, kde na místech vnějších trhů byla za- ložena města, zůstávaly často místní trhy odděleny nejen vzhledem ke své funkci, ale také organizačně. Ani přístavy, ani tyto vnější trhy, ani tržní města u vzniku vnitřních či národních trhů nestály. Kde bychom tedy měli hledat jejich původ?

Zdálo by se přirozené předpokládat, že probíhají-li nějaké individu- ální akry směny, během času povedou k rozvoji místních trhů a že tyto trhy, jsou-li jednou zavedeny, právě tak přirozeně povedou k ustavení vnitřních či národních trhů. Ani jedno, ani druhé však není pravda.

⁴ Pirenne, H., *Medieval Cities*, 1925, str. 148 (pozn. 12).

Ve společnostech, kde převažují jiné principy ekonomického chování, individuální akry směny či výměny – jako holý fakt – zpravidla nemohou vést k ustavení trhu. Takové akry jsou běžné v téměř všech typech primitivní společnosti, ale jsou pokládány za náhodné, protože neposkytují to, co je pro život nezbytné. V rozsáhlejších redistribučních systémech starověku byly akry směny, stejně jako mísní trhy, zcela obvyklé, představovaly však jen jejich vedlejší rys. Totéž platí tam, kde se řídí pravidly reciprocity: akry směny jsou zde obvykle součástí dalekých vztahů předpokládajících plnění závazků a důvěru, což je situace, v níž bilaterální povaha transakcí ustupuje do pozadí. Ze všech věcí, které mají sociální dosah, se stávají limitující faktory: k výsledku transakce přispívají stejnou měrou oběčeje a právo, náboženství a magie, a omezují tak akry výměny vzhledem k osobám a objektům, času a příležitostem. Ten, kdo směňuje, zpravidla pouze vstupuje do už hotového typu transakce; v němž jsou předměty a jejich ekvivalent množství pevně dány. V jazyce Tikopiů se takový tradiční ekvivalent jako součást reciproční výměny označuje výrazem *uru*.⁵ To, co se jevílo pro myšlení osmnáctého století základním rysem směny, totiž voluntaristický prvek vyjednávání a dohadování, který měl vyjadřovat předpokládaný motiv výměnného obchodu, má ve skutečných transakcích jen málo prostoru. A pokud takový motiv skutečně leží v základu této procedury, je mu jen zřídka dovoleno vystoupit na povrch.

Obvyklý způsob chování dává spíše vyniknout protikladným motivům. Dávající může jednoduše položit předmet na zem a ten, komu je určen, bude předstírat, že ho sebral jen náhodou, nebo to dokonce může nechat udělat někomu ze svých přísluhovačů. Nic by se víc nepřičlo schvalovanému chování než se pozorně dívat, jak to protější strana přijme. A máme-li všechny důvody věřit, že takový sofistkováný postoj nevyplývá z opravdového nezájmu o materiální stránku transakce, musíme charakterizovat tuto etiku směny jako něco, co se vyvinulo v protikladu k ní a bylo určeno k tomu, aby rozsah této materiální stránky omezilo.

Na základě dostupných důkazů by bylo skutečně neúhlné tvrdit, že lokální trhy se někdy vyvinuly z individuálních aktu směny. Ale až je jejich původ jakkoli zahalen, lze říci alespoň tolik: od počátku byla tato instituce obklopena řadou bezpečnostních opatření, která měla chránit převažující ekonomickou organizaci společnosti před rušivým vlivem tržních praktik. Mír na trhu zajišťovaly rituály a obřady, které

omezovaly jeho rozsah a zajišťovaly mu schopnost fungovat v rámci úzce vymezených hranic. Nejvýznamnější výsledky trhů – zrození měst a městské civilizace – byl výsledkem paradoxního vývoje. Město jako potomek trhu bylo nejen jeho ochráncem, ale také prostředkem, který mu bránil expandovat na venkov a rušivě zasahovat do převažující ekonomické organizace společnosti. Nejlépe by snad tuto dvojí funkci měst, která trhy jak obklopovala a chránila, tak jim bránila v dalším rozvoji, vyjádřily dva významy slova „ohrazovat“.

Jestliže směnu obklopovala tabu určená k tomu, aby chránila tento typ lidských vztahů před zneužitím náležitých funkcí ekonomické organizace, disciplína trhu byla ještě přísnější. Zde je příklad z oblasti kmene Čaga: „Tih bylo nutno v určité dny pravidelně navštěvovat. Jestliže nějaká okolnost zabránila jeden nebo více dnů v odevření trhu, obchod nesměl pokračovat, dokud nebylo místo očistěno... Každé zranění, k němuž došlo na tržním místě a které znamenalo prolití krve, muselo být neprodleně odčiněno. Od tohoto okamžiku nesměla žádná žena opustit místo trhu a bylo zakázáno dokončit se jakéhokoli zboží; vše muselo být předtím, než se to odneslo a použilo k jídlu, očistěno. Nakonec musel být obětován kozel. Ještě důkladnější a rozsáhlejší očisty bylo zapotřebí, když nějaká žena na tržním místě porodila dítě nebo potratila. V tomto případě bylo třeba obětovat zvíře dávající mléko. Navíc musela být obětní krev krávy očistěna i usedlost náčelníka. Pak byly postříkány okresk po okresku, všechny ženy v zemi.“⁶ Taková a podobná pravidla šíření trhů nijak neusnadňovala.

Typický místní trh, na němž si hospodářky obstarávaly některé ze svých každodenních potřeb a pěstitelé obilí a zeleniny, stejně jako mísní remeslníci nabízáli své zboží k prodeji, vykazuje udívající podobnost v čase i prostoru. Tento typ setkávání lidí je nejen přiznačný pro všechny primitivní společnosti, ale zůstal nezměněn téměř až do poloviny osmnáctého století i v nejvyspělejších zemích zapadní Evropy. Je doplnkem místního života a jen málo se liší tím, že je součástí kmenového života ve střední Africe, *cié* meroveňské Francie nebo skotské vesnice v době Adama Smitha. Platí to jak pro vesnici, tak pro město. Místní trhy jsou v zásadě sousebskými trhy, a přestože byly důležitým prvkem života komunity, nikde nevykazovaly žádné známky toho, že by redukovaly převládající ekonomický systém na svůj model. Nikdy nebyly východním bodem vnitřního či národního obchodu.

⁵ Firth, R., *Primitive Polynesian Economics*, 1939, str. 347.

⁶ Thunwald, R. C., op. cit., str. 162–164.

Vnitřní obchod v západní Evropě se ve skutečnosti vyvířel zřádkem státu. Až do doby komerční revoluce bylo to, co nám může připadat jako národní obchod, nikoli obchodem národním, ale obecním. Hansa nebyla spolkem německých kupců; bylo to sdružení obchodujících oligarchů pocházejících z mnoha měst na pobřeží Severního a Baltského moře. Hansa zdaleka nechřela „nationalizovat“ německý ekonomický život, ale naopak své vnitrozemské zázemi od obchodování odřízla. Obchodování v Antverpách či Hamburgu, Benátkách či Lyonu nebylo v žádném případě holandské, německé, italské nebo francouzské. Londýn nebyl výjimkou: byl stejně málo „anglický“, jako byl Lübeck „německý“. Obchodní mapa Evropy tohoto období správně zobrazovala jen města a venkov byl vyznačen bílými místy – pokud šlo o organizovaný obchod, nemusel vůbec existovat. Takzvané národy byly pouhými politickými jednotkami, jež ekonomicky sestávaly z bezpečtu velmi volně spojených větších či menších domácích hospodářství a nevyznamných lokálních trhů na vesnicích. Obchod byl omezen na organizované územní celky, které lokálně provozovaly jak sousecký, tak dálkový obchod – a to přesně odděleně, tak aby nemohly nerozřízeně proniknout na venkov.

Toto permanentní oddělování lokálního a vzdáleného obchodu v rámci městské organizace musí působit další problém evolucionistům, podle nichž tyto dvě věci snadno přerůstaly jedna v druhou. Přesto však tento zvláštní fakt představuje klíč k sociální historii městského života v západní Evropě. Přesvědčivě podporuje naše tvrzení ohledně původu trhů, které jsme logicky odvodili z podmiček primitivních ekonomik. Ostré rozlišování mezi místním obchodem a obchodováním se vzdálenými oblastmi se může zdát příliš rigidní, zvláště když nás dovádí k poněkud překvapivému závěru, že ani vzdálený ani místní obchod nebyl u kořebky vnitřního obchodu moderní doby – což zjevně neponechává jinou alternativu, než se pro vysvětlení obrátit na *deus ex machina* státní intervence. Zanedlouho uvidíme, že nedávna zkomunání i v tomto ohledu podporují naše závěry. Uvedme ale nejprve stručný náčrt historie městské civilizace, jak byla utvářena zvláštním oddělováním místního a vzdáleného obchodování v rámci omezení středověkého města.

Toto oddělování bylo ve skutečnosti jádrem instituce středověkých městských center.⁷ Město bylo organizační měřítan. Jan oni měli

⁷ Náš výklad se zde přidržuje známého díla H. Pirenneho.

občanská práva a celý systém spočíval na rozlišování mezi měšťany a neměšťany. Měšťany přirozeně nebyli ani rolníci z venkova, ani kupci z jiných měst. Avšak zatímco vojenská nebo politická síťta vlivu města zahrnovala rolníky z okolí, ve vztahu k cizím kupcům se taková autorita nedala uplatnit. V důsledku toho se měšťané nacházeli ve zcela jiném postavení, pokud jde o místní obchod a obchodování se vzdálenými oblastmi.

Například regulace dodávek potravin zahrnovaly uplatnění takových metod, jako je vynucené zveřejnění transakcí a vyloučení prostředníků v zájmu kontroly obchodu a ochrany proti vysokým cenám. Takovéto regulace však byly účinné pouze ve vztahu k obchodu provozovanému mezi městem a jeho bezprostředním okolím. Co se týče obchodování se vzdálenými oblastmi, vypadala situace zcela jinak. Koření, mořské ryby nebo víno musely být dováženy zdaleka, a byly tak doménou zahraničních kupců a jejich kapitalistických velkoobchodních metod. Tento typ obchodování se vymykal lokální regulaci a jediné, co se dalo dělat, bylo vyloučit ho, jak jen to bylo možné, z místního trhu. K dosažení tohoto cíle sloužil naprostý zákaz, aby cizí kupci prodávali v malém. Čím více rostl objem kapitalistického velkoobchodu, tím přísněji bylo, pokud jde o dovoz, vynucováno jeho vyloučení z místních trhů.

V případě průmyslového zboží šlo oddělování místního a vzdáleného obchodování dokonce ještě hlouběji a byla jím dotčena celá organizace výroby pro export. Důvod spočíval v samotné povaze řemeslných cechů, v nichž se průmyslová produkce organizovala. Na místních trzích byla produkce regulována podle potřeb výrobců, což omezovalo výrobu na úroveň určitého počtu výrobků. Tento princip pochopitelně neplatil pro export, kde zájmy výrobců nekladly žádná omezení. V důsledku toho byly místní trhy přísně regulovány, zatímco výrobu pro export řemeslnické korporace kontrolovaly jen formálně. Dominující exportní průmyslové odvětví té doby, výroba textilu, bylo ve skutečnosti organizované na kapitalistickém základě námezdní práce.

Stále přísnějším oddělováním místního obchodu od obchodu exportního reagoval městský život na hrozbu, že mobilní kapitál dezintegruje instituce města. Typické středověké město se nepokoušelo vyhnout se tomuto nebezpečí překlenujím propasti mezi kontrolovatelem místním a vrtkavým obchodováním na dlouhé vzdálenosti, ale naopak, čelilo mu rovnou nejtvrdším prosazováním politiky vyloučení a ochrany toho, co představovalo *rationalne* jeho existence.

V praxi to znamenalo, že města stavěla všemožné překážky proti vytvoření národního nebo vnitřního trhu, k němuž byli tačeni kapitalističtí velkoobchodníci. Podporou principu nekonkurenčního místního obchodu a stejně tak nekonkurenčního obchodování se vzdálenými oblastmi provozovaného od města k městu brzdilo měšťanstvo všemi prostředky, které mělo k dispozici, pronikání venkova do oblasti obchodu a otevření nerozlišujícího obchodování mezi městy země. A právě tento vývoj pak donutil teritoriální stát, aby se stal prvotním nástrojem „nacionalizace“ trhu a tvůrcem vnitřního obchodního sytiku.

Tento merkantilní systém byl v konečném důsledku odpovědný za řadu problémů. Politicky byl centralizovaný stát novým útvarem vyvolaným v život komerční revolucí, která posunula těžšíše západního světa ze Středomoří k atlantickému pobřeží, a tak donutila zaostaté národy větších agrárních zemí, aby organizovaly komerční výrobu a obchod. Ve vnější politice se na pořad dne dostalo ustavení suverénní moci; v souladu s tím se merkantilističtí státníci věnovali mobilizaci všech zdrojů celého národního území pro mocenské cíle v zahraničních záležitostech. Nutným vedlejším produktem tohoto úsilí bylo ve vnitřní politice sjednocování zemi fragmentovaných feudálních a municipálních partikularismem. Ekonomicky byl nástrojem tohoto sjednocování kapitál, tj. soukromé zdroje dosažitelné ve formě nahromaděných peněz, tedy zvláště vhodné pro rozvoj obchodu. Nakonec byla administrativní technika podpírající ekonomickou politiku ústřední vlády nahrazena tradičním samosprávným systémem, jen rozšířeným na větší území státu. Ve Francii, kde řemeslné cechy měly tendenci přežít ve státní orgány, byl cechovní systém prostě jen rozšířen na celé teritorium státu; v Anglii, kde úpadek opevněných měst tento systém osudově oslabil, byl venkov industrializován bez dohledu cechů. V obou zemích se obchod a komerční výroba rozšířily po celém národním teritoriu a staly se převládající formou ekonomické aktivity. V této situaci leží počátky vnitřní obchodní politiky merkantilismu.

Státní intervence, která osvobodila obchod od omezení privilegovaných měst, se nyní musela vypořádat se dvěma úzce spojenými nebezpečími, kterým tak úspěšně čelila města, totiž s monopolem a konkurencí. Už v té době se dobře chápalo, že konkurence musí nakonec vést k monopolu, a z monopolu šel ještě větší strach než později, protože se často týkal životních nezbytností, a tedy snadno přešel v přímé riziko pro společnost. Léč opět nabízelá všeobjímající regulace

ekonomického života, jenže reinkrát nikoli jen na obecní úrovni, ale v národním rozsahu. Co se pro moderní myšlení může snadno jevit jako krátkozraké odbourávání konkurence, bylo ve skutečnosti za daných podmínek prostředkem ochrany fungování trhu. Každé dočasné proniknutí prodávajících či kupujících totiž nutně zničí rovnováhu a zhatí plány pravidelným prodejcům nebo kupcům s tím výsledkem, že trh přestane fungovat. Dřívější dodavatelé přestanou nabízet své zboží, protože si nebudou jisti, zda dosáhne určité ceny, a opuštěný trh bez dostatečných dodávek se stane kořistí monopolistů. V menší míře hrozí totéž nebezpečí ze strany poprávky, kde prudký pokles může následovat monopol poprávky. Každý krok, který stát přijal, aby osvobodil trh od partikularistických omezení, od cel a prohibicí, uváděl v nebezpečí organizovaný systém produkce a distribuce, který byl nyní ohrožován neregulovanou konkurencí a pronikáním vetřelců, kteří „vyfoukli“ trh, ale nenabízeli žádné záruky stálosti. Tak došlo k tomu, že i když nové národní trhy byly nevyhnutelně do jisté míry konkurenční, nepřevážil v nich nový prvek konkurence, ale tradiční rys regulace.⁸ Širokou základnou ekonomického systému zůstávala samozásobitelská domácí hospodářství rolníků pracujících pro svou obživu, která byla nyní integrována prostřednictvím formování vnitřního trhu do širší národní jednotky. Národní trh získal nyní místo vedle lokálních a vzdálených trhů a částečně se s nimi překrýval. Zemědělství se stalo doplňkem vnitřní komerční výroby v systému relativně izolovaných trhů, které byly zcela slučitelné s principem samozásobitelsví, které stále převažovalo na venkově.

Tím se uzavírá náš přehled historie trhu až do doby průmyslové revoluce. Další stadiu lidské historie přineslo, jak víme, snahu ustavit jeden obrovský seberegulující trh. V merkantilismu, v této význačné politice západního národního státu, nebylo nic, co by předem ohlašovalo takovýto jedinečný vývoj. „Uvolňování“ obchodu, které prováděl merkantilismus, pouze osvobozovalo obchod z partikularismu, ale současně rozšiřovalo škálu regulací. Ekonomický systém byl ponoren do obecných sociálních vztahů; trhy byly pouhým náhodným rysem institucionálního uspořádání kontrolovaného a regulovaného více než kdy předtím sociální autoritou.

⁸ Montesquieu, *L'Esprit des lois*, 1748, „Angličané omezují kupce, ale je to ve prospěch obchodu.“

SEBEREGULUJÍCÍ TRH A FIKTIVNÍ KOMODITY: PRÁCE, PŮDA A PENÍZE

Tento zřejmý násin vývoje ekonomického systému a trhů branych odděleně ukazuje, že nikdy před naší vlastní dobou nebyly trhy nečím více než doplněkem ekonomického života. Ekonomický systém byl zpravidla pohlcen systémem sociálním, a až už byl převládající princip ekonomického chování jakýkoli, přitomnost tržního vzorce s ním byla slučitelná. Princip výměny či směny, který byl jeho základem, nejevil žádnou tendenci k rozšíření na úkor zbytku. Tam, kde byly trhy nejrozvinutější, jako v merkantilním systému, prosperovaly pod kontrolou centralizované správy, která podporovala autarkii jak v domácím rolnickém hospodářství, tak pokud jde o národní život. Regulace a trhy se tak rozvíjely společně. Seberegulující trh byl nečím neznámým; vznik představy seberegulujícího trhu vlastně naprosto odporoval trendu vývoje. Mimořádné předpoklady, na nichž se zakládá tržní ekonomika, mohou být plně pochopeny jen ve světle těchto faktů.

Tržní ekonomika je ekonomický systém kontrolovaný, regulovaný a orientovaný jen sám sebou. Tento seberegulující mechanismus zavádí řád do výroby a distribuce zboží. Ekonomika tohoto typu je odvozena z očekávání, že lidé se chovají takovým způsobem, aby dosáhli maximálního peněžního zisku. Předpokládá trhy, na nichž se nabídka zboží (včetně služeb) dosažitelného za určitou cenu bude rovnat poptávce při této ceně. Předpokládá peníze, které v rukou svých vlastníků fungují jako kupní síla. Výrobu pak budou kontrolovat ceny, protože na nich závisí zisk těch, kdo řídí výrobu. Rovněž distribuce zboží bude záviset na cenách, neboť ceny se proměňují v příjmy a pomocí těchto příjmů je zboží produkováno a distribuováno mezi členy společnosti. Za těchto předpokladů zajišťují řád v produkci a distribuci zboží jen samotné ceny.

Seberegulace znamená, že veškerá produkce je určena pro prodej na trhu a že z těchto prodejů jsou odvozeny všechny příjmy. V souladu s tím existují trhy pro všechny prvky výroby, tedy nejen pro zboží (vždy včetně služeb), ale také pro práci, půdu a peníze, které

mají rovněž patřičnou cenu. Vedle ceny zboží mluvíme tedy o mzdě, rentě a úroku. Samotné tyto termíny naznačují, že ceny představují příjmy: úrok je cena za užívání peněz a představuje příjem těch, kdo jsou v takovém postavení, že je mohou poskytnout; renta je cena za užívání půdy a představuje příjem těch, kdo ji dodávají; mzda je cena za užívání pracovní síly a představuje příjem těch, kdo ji prodávají; a nakonec ceny zboží přispívají k příjmu těch, kdo prodávají své podnikatelské služby; tvoří tedy příjem zvaný zisk, který je ve skutečnosti rozdílem mezi dvěma soubory cen, rozdílem mezi cenou vyráběného zboží a náklady, tj. cenou zboží namého k jeho výrobě. Jestliže jsou splněny tyto podmínky, všechny příjmy se odvozují od prodeje na trhu a budou právě tak stačit na to, aby skoupily všechno vyprodukované zboží.

Následující soubor předpokladů se týká státu a jeho politiky. Stát nesmí připustit, aby vyvrátení trhů něco brzdilo, aby příjmy vznikaly jinak než prostřednictvím prodeje. Nesmí zde být žádné zasahování do úpravy cen, které by měnilo tržní podmínky – až už jde o ceny zboží, práce, půdy či peněz. Proto musí nejen existovat trhy pro všechny prvky výroby,¹ ale nesmí být ani přijímána žádná opatření a podporována žádná politika, která by ovlivňovala fungování těchto trhů. Ani cena, ani nabídka, ani poptávka nesmí být fixovaná nebo regulovaná. Přípustná jsou jen taková politická opatření, která pomáhají zajistit seberegulaci trhu prostřednictvím vyvrátení podmínek, které umožní trhu, aby se stal jedinou organizační silou ekonomické sféry.

Abychom si plně uvědomili, co to znamená, vraťme se na okamžik k merkantilnímu systému a k jeho snaze rozvíjet národní trhy. Za feudalismu a cechovního systému byly půda a práce součástí samotné sociální organizace (a peníze se ještě zcela nerozvinuly jako hlavní prvek výroby). Půda, klíčový prvek feudálního řádu, byla základem vojenského, soudního, administrativního a politického systému. Její status a funkce byly určovány právními a zvykovými pravidly. Otázky, zda je její vlastnictví převoditelné, či nikoli, a jestliže ano, na koho a za jakých podmínek, co vlastnická práva obnášejí a k jakým účelům mají určité typy půdy sloužit, byly z organizace koupě a prodeje odsunuty a nahrazeny zcela odlišnými institucionálními pravidly.

¹ Henderson, H. D., *Supply and Demand*, 1922. Funkce těchto trhů je dvojitá: rozdělování těchto faktorů mezi různá užítí a organizování sil ovlivňujících agregování nabídku těchto faktorů.

Totéž platilo pro organizaci práce. V cechovním systému jako v každém jiném ekonomickém systému v předchozí historii byly motivy a okolnosti produktivních aktivit vtěleny do obecné sociální organizace. Vzhledy mistra, tovaryše a učně, podmiňky řemesla, počet učňů i mzdy pracovníků byly veskrze regulovány zvykovými, cechovními a měšťskými právidly. Merkantilní systém pouze sjednotil tyto podmiňky buď zákonem jako v Anglii, nebo prostřednictvím „nacionalizace“ cechů jako ve Francii. U pátý byl její feudální status zrušen jen potud, pokud byla spojena s provinciálními privilegii; co se ostatního týče, zůstávala půda v Anglii i Francii *extra commercium*. Ve Francii do doby revoluce v roce 1789 zůstávalo vlastnictví půdy zdrojem sociálních privilegií, a v Anglii byly dokonce ještě i potom obecné zákony o půdě v zásadě středověké. Merkantilismus, přes všechny své tendence ke komercializaci, nikdy neutočil na záruky, které chránily tyto dva základní prvky výroby – práci a půdu – před tím, aby se z nich staly předměty obchodu. V Anglii odsunula práci z nebezpečné zóny komerce „nacionalizace“ pracovní legislativy prostřednictvím Řemeslnického zákona (1563) a Chudinského zákona (1601) a protiohrazovací politika Tudorovců a prvních Stuartovců byla důsledným výrazem odporu proti principu ziskového využití půdního vlastnictví.

Merkantilismus, přestože důrazně trval na komercializaci jako národní politice, pojímal tihy způsobem přesné opacným k tržní ekonomice, což je nejlépe vidět na obrovském rozsahu státních intervencí do výroby. V této věci neexistoval žádný rozdíl mezi merkantilisty a feudály, mezi plánovací koruny a hluboce zakoreněnými zájmy, mezi centralizujícími byrokraty a konzervativními patrikulisty. Neshodovali se jen na metodách regulace: cechy, města a provincie se odvolávaly na sílu zvyku a tradice, kdežto nová státní autorita dávala přednost zákonům a nařízením. U všech byl ale stejný odpor k představitelům komercializace práce a půdy – předpokladu tržní ekonomiky. Ve Francii byly řemeslné cechy a feudální privilegia zrušeny až v roce 1790, anglický Řemeslnický zákon pozbyl planost až v letech 1813–1814 a ažbětínský Chudinský zákon přetrvával do roku 1834. O ustavení volného pracovního trhu se v žádné zemi před posledním desetiletím osmnáctého století ani neuvažovalo a představa seberegulačního ekonomického života byla zcela mimo obzor té doby. Merkantilisté se zajímali o rozvoj zdrojů země, včetně plně zaměstnanosti, prostřednictvím obchodu a komerční výroby, ale tradiční organizaci půdy a práce po-

kládali za samozřejmost. V tomto ohledu byli stejně vzdáleni moderním koncepcím jako v oblasti politiky, kde jejich víra v absolutní moc osvěteného despoty nebyla ani v náznaku narušena nějakou představou demokracie. A stejně jako přechod k demokratickému systému a zapsupiteleské police znamenal naprostý obrat trendu té doby, proměna regulačních trhů v seberegulaující systém ke konci osmnáctého století představovala úplnou transformaci sociální struktury.

Seberegulaující trh nevyžaduje nic menšího než institucionální rozdělení společnosti na ekonomickou a politickou sféru. Tato dichotomie je z pohledu společnosti jako celku konečnou jen jiným vyjádření existence seberegulačního trhu. Dalo by se tvrdit, že rozdělení na dvě sféry se vyskytovalo v každém typu společnosti ve všech dobách. Takový úsudek je však založen na omylu. Pravda, žádná společnost nemůže existovat bez určitého systému, který vnáší řád do výroby a distribuce statků. Z toho však nevyplývá existence oddělených ekonomických institucí. Normálně je ekonomický řád pouhou funkcí řádu sociálního, v němž je obsažen. Ani kmenová, ani feudální, ani merkantilní společnost neměla, jak jsme viděli, oddělený ekonomický systém. Společnost devatenáctého století, v níž byla ekonomická aktivita izolována a byl jí přisouzen zvláštní motiv, byla vlastně jedinou odchylkou.

Takový institucionální model nemůže fungovat, pokud se společnost nějak nepodíří jeho požadavkům. Tržní ekonomika může existovat jen v tržní společnosti. K tomuto závěru jsme dospěli na základě analýzy tržního vzorce. Nyní můžeme upřesnit důvody pro toto tvrzení. Tržní ekonomika musí zahrnovat všechny prvky výroby, včetně práce, půdy a peněz. (Tento poslední uvedený prvek je v tržní ekonomice rovněž základním prvkem výroby a jeho proniknutí do tržního mechanismu má, jak uvidíme, dalekosáhlé institucionální důsledky.) Práce a půda však nejsou nic jiného než samotní lidé, z nichž se každá společnost skládá, a přírodní prostředí, v němž existují. Jejich zařazení do tržního mechanismu znamená podřízení samotné podstaty společnosti zákonům trhu.

Nyní jsme se dostali do bodu, kdy můžeme rozvinout institucionální povahu tržní ekonomiky a z ní vyplývající nebezpečí pro společnost, která jí má, konkrétněji. Nejprve popíšeme metody, které umožňují tržnímu mechanismu kontrolovat a řídit skutečné prvky výroby. Potom se pokusíme odhadnout účinky tohoto mechanismu na společnost, která je podřízena jeho fungování.

Jak si mechanismus trhu přizpůsobuje různé prvky výroby, lze pochopit s pomocí pojmu zboží. Zboží zde empiricky definujeme jako předemný vyráběné k prodeji na trhu. Tihy budeme zase empiricky definovat jako aktuální kontakty mezi nakupujícími a prodávajícími. Každý prvek výroby se pak pokládá za určený k prodeji tehdy a jen tehdy, bude-li podřízen mechanismu nabídky a poptávky, které interagují prostřednictvím ceny. V praxi to znamená, že musí existovat tihy pro každý prvek výroby, že na těchto trzích je každý z těchto prvků zatážen do skupiny nabídky nebo poptávky a že každý z těchto prvků má cenu, která poptávku a nabídku ovlivňuje a zpětně na ně reaguje. Tyto tihy – a je jich bezpočet – jsou propojeny a vytvářejí jeden velký trh.²

Zásadní problém je v tom, že práce, půda a peníze jsou základními prvky výroby a že rovněž musí být zprostředkovány tihy. Tyto tihy ve skutečnosti představují absolutně nezbytnou součást ekonomického systému. Avšak práce, půda a peníze samozřejmě nejsou zbožím; postulat, že cokoli, co je kupováno a prodáváno, musí být vyrobeno k prodeji, je ve vztahu k nim očividně nepravdivý. Jinými slovy, podle empirické definice zboží nejsou zbožím. Práce je jen jiné jméno pro lidskou aktivitu, pojičí se k samotnému životu, který není žít na prodej, ale ze zcela jiných důvodů, a tuto aktivitu nelze od zbytku života oddělit, skládat a mobilizovat. Půda je pouze jiné jméno pro půdu, kterou člověk nevyrobil. A konečně skutečné peníze jsou pouhou známkou kupní síly, kterou zpravidla vůbec nelze vyrobit, ale vzniká prostřednictvím bankovního mechanismu nebo státních financí. Žádná z těchto věcí se nevrátí na prodej. Charakteristika práce, půdy a peněz jako zboží je zcela fiktivní.

Skutečné tihy práce, půdy a peněz nicméně pomocí této fikce fungují.³ Práce, půda a peníze se na trhu kupují a prodávají, jejich nabídka a poptávka má reálné hodnoty a každé politické opatření, které by omezovalo určení takových tihů, by fakticky ohrozilo seberegulaci celého systému. Zbožní fikce tak poskytuje byrokratické organizací principy ve vztahu k celé společnosti, dorýkající se téměř všech jejích institucí těmi nejrozmanitějšími způsoby, totiž principy, podle něhož

² Hawtrey, G. R., op. cit. Hawtrey vidí jeho funkci v tom, že dělá „relativní tržní hodnoty všech komodit vzájemně konzistentními“.

³ Marxovo tvrzení o fetišové povaze hodnoty zboží odkazuje k smutné hodnotě opravdových komodit a nemá nic společného s fiktivními komoditami, o nichž se pojednává v textu.

není přípustné žádné zřízení nebo chování, které by mohlo bránit aktuálnímu fungování tržního mechanismu ve shodě s touto zbožní fikcí.

Takový požadavek ve vztahu k práci, půdě a penězům je však neudržitelný. Dovolit tržnímu mechanismu, aby byl jediným režisérem lidských osudů a jejich přirozeného prostředí, a vlastně i množství a používání kupní síly, by vyústilo ve zničení společnosti. Údajné zboží „pracovní síla“ nelze přemislovat, bez rozdílu užívat jako jiné, či dokonce ponechat naprosto nevyužité, aniž by se to dorýkalo také jedince, který je shodou okolností nositelem tohoto zvláštního zboží. V nakládání s lidskou pracovní silou bude systém mimochodem disponovat také fyzickou, psychologickou a morální entitou „člověk“, připojenou k tomuto označení. Lidé, připraveni o ochranná křídla kulturních institucí, budou ničeni účinky sociálního tlaku; budou umírat jako oběti hluboké sociální dezorganizace na nemorálnost, zvrhlost, zločin a strádání. Příroda bude redukována na své prvky, okolí lidských sídel a krajina zamořeny; řeky znečištěny, vojenská bezpečnost ohrožena, schopnost produkovat potraviny a suroviny zničena. Nakonec bude tržní organizace kupní síly opakovaně likvidovat podnikání, neboť doby nedostatek a nadbytek peněz se projeví ve výrobě stejně katastrofálně jako záplavy a sucha v primitivních společnostech. Tihy práce, půdy a peněz nepochybne jsou základem tržní ekonomiky. Avšak žádná společnost nemůže ustát účinky takového systému čistých fikcí ani tu nejkratší dobu, pokud její lidská a přírodní podstara, stejně jako její podnikatelské organizace nebudou chráněny proti pustošení tohoto satanského mýtna.

Mimořádná umělost tržní ekonomiky spočívá ve skutečnosti, že sám výrobní proces je zde organizován ve formě koupě a prodeje.⁴ V komerční společnosti není jiný způsob organizování výroby pro trh možný. Průmyslová výroba pro export byla v pozdním středověku organizována bohatými měšťany a prováděna pod jejich přímým dohledem v domovském městě. Později, v merkantilní společnosti, organizovali produkci, která už nebyla omezená na města, kupci. Byla to doba „vynášení před dveře“, kdy kapitalističtí kupci zásobovali domácí průmysl surovinami a kontrolovali proces výroby jako čisté komerční podnikání. Tehdy byla průmyslová produkce pevně a ve velkém rozsahu podřízena organizačnímu vedení těchto kupců. Znali trh, objem i kvalitu poptávky; a mohli se zaručit také za dodávky

⁴ Cunningham, W., „Economic Change“, Cambridge Modern History, díl I.

domáckému průmyslu, které mimochodem sestávaly pouze z vlny, barviva a někdy tkalcovských stravů či plezacích rámu. Když dodavatel selhal, byl nejhůře postížen chalupník, protože jeho zaměstnání nějakou dobu stálo. Nebyla však zasazena žádná dráhá továrna a kupec, který odpovídal za výrobu, si na svá bedra nebral žádné vázání řízko. Tento systém po století sílil a rozšiřoval se, dokud v nějaké zemi, jako v Anglii její hlavní národní produkce, vlněný průmysl, nepokryl velké oblasti, kde výrobu organizovali obchodníci. Ti nakupovali a prodávali a přitom se starali o výrobu – žádný zvláštní motiv se nevyžadoval. Výroba zboží nezahrmovala ani reciproční postoje vzájemné pomoci, ani zájem souseda o potřeby těch, kteří byli ponecháni sami sobě, ani řemeslníkovu hrdost na provozování svého řemesla, ani uspokojení z veřejného ocenění – nic než čistý motiv zisku, který byl tak přirozený pro lidi, jejichž profesí bylo nakupovat a prodávat. Ke konci osmnáctého století byla už průmyslová produkce v západní Evropě pouhým doplňkem obchodu.

Dokud byl stroj nenákladným a nespécifickým nástrojem, na této situaci se nic neměnilo. Pouhý fakt, že chalupník mohl produkovat větší množství zboží než dříve za tutéž dobu, ho mohl přimět k tomu, aby využil stroje ke zvýšení svých příjmů, ale to samo o sobě nemuselo mít vliv na organizaci výroby. To, zda levné stroje vybavení vlastní pracovník nebo obchodník, se odráželo v rozdílném vzájemném sociálním postavení těchto stran a téměř jistě to znamenalo rozdíly ve výdělku pracovníka, který byl na tom lépe, pokud takové prostředky vlastnil; avšak obchodníka nic nenutilo, aby se stal průmyslovým kapitalistou nebo aby se omezil jen na půjčování peněz takovým lidem. Odbýr zboží vázl jen zřídka; větší potřeba průběžně nastávaly na straně dodávky surovin, které někdy nevyhnutelně bývaly přerušeny. Ale i v těchto případech ztráta obchodníka, který vlastní stroje, nebyla podstatná. Vztah obchodníka k produkci naprosto nezmenšil příchod strojů jako takových, ale až vynález promyšleného, komplikovaného a specifického strojeového vybavení a továrny. Ačkoli novou výrobní organizaci zaváděli obchodníci – což je fakt, který determinoval celý průběh transformace – užívání komplikovaného strojeového vybavení a továrny znamenalo rozvoj továrního systému, a tím i rozhodující posun v relativní důležitosti obchodu a průmyslu ve prospěch druhé sféry. Průmyslová produkce přestala být doplňkem obchodu organizovaného obchodníkem prostřednictvím nabídek ke koupi a prodeji; zahrnovala nyní dlouhodobé investování s odpovídajícím řízkem.

Pokud nebylo rozumně zajištěno pokračování výroby, bylo toto řízko neúnosné.

Čím složitější se průmyslová výroba stávala, tím více prvků dodávaných vstupu se muselo zajišťovat. Tí z nich měly samostatně mimořádný význam: práce, půda a peníze. V komerční společnosti se daly jejich dodávky zajistit jen jedním způsobem: musely být dostupné pro koupi. Byly proto organizovány k prodeji na trhu – jinými slovy, staly se zbožím. Rozšíření tržního mechanismu na tyto prvky – práci, půdu a peníze – bylo nevyhnutelným důsledkem zavedení továrního systému do komerční společnosti. Tyto prvky průmyslu musely být na prodej.

To bylo totožné s požadavkem tržního systému. Vímé už, že v takovém systému jsou zajištěny zisky jen tehdy, zabezpečí-li sebe-regulaci vzájemně závislé konkurenční trhy. Jakmile se výroji továrního systému stal součástí procesu koupě a prodeje, práce, půda a peníze musely být přeměněny na zboží, aby se výroba vůbec udržela v chodu. Nemohly být samostatně přeměněny ve skutečné zboží, stejně jako nemohly být produkovány k prodeji na trhu. A tak se filce, že takto produkovány jsou, stala organizujícím principem společnosti. Z těchto tří faktorů se jeden vyděluje: práce je technickým termínem užívaným pro lidi, pokud nejsou zaměstnavateli, ale zaměstnanci. Vyplyvá z toho, že od nynějška se bude organizace práce měnit souběžně s organizací tržního systému. A protože organizace práce je jen jiný výraz pro formy života obyčejných lidí, znamená to, že výroji tržního systému bude provázen změnami v organizaci společnosti jako takové. Lidská společnost se tak v každém ohledu stane doplňkem ekonomického systému.

Připomeňme si naši paralelu mezi ničivými účinky ohrožování v anglické historii a sociální katastrofou, která následovala po průmyslové revoluci. Zlepšení, kterému, se zpravidla dosahuje za cenu sociální dezorganizace. Pokud je míra této dezorganizace příliš velká, společnost musí v tomto procesu podlehnout. Tudorovci a první Stuartovci zachránili Anglii před osudem Španělska tím, že regulovali směr změny tak, aby se stala snesitelnou a její účinky mohly být odvedeny méně destruktivními cestami. Nic však nezachránilo obyčejné lidi v Anglii od dopadů průmyslové revoluce. Lidskou mysl uchvátila slepá víra ve sponání pokrok a i ti nejosvěceniší lidé prosazovali se sektářským fanatismem neomezovanou a neregulovanou změnu ve společnosti. Účinky na život národa byly tak hrozné, že se vymykají popisu. Lidská

společnost by byla zničena, nebyť ochranných protipohybů, které tlu-
mily působení tohoto sebedestructivního mechanismu.

Sociální historie devatenáctého století tak byla výsledkem dvojího
pohybu: rozšiřování tržní organizace ve vztahu k opravdovému zboží
bylo doprovázeno jejím omezením vzhledem ke zboží fiktivnímu.
Zatímco se na jedné straně trhy rozlévaly po celém povrchu země-
koule a množství zboží, jež do sebe vřahovaly, rostlo do neuvěřitel-
ných rozměrů, na straně druhé se síť politických opatření integrovala
do mocných institucí, jejichž úkolem bylo brzdit působení trhu ve
vztahu k práci, půdě a penězům. Zatímco organizace světových trhů
zboží, kapitálu a měn pod egidou zlatého standardu dodávala tržnímu
mechanismu bezprecedentní hybnost, sílilo hluboko pod povrchem
probíhající hnutí, které mělo zabránit zhoubným účinkům trhem
kontrolované ekonomiky. Společnost chránila sama sebe před nebez-
pečími, jež jsou bytostnou součástí seberegulujícího tržního systému,
což byl jeden z nejvýznačnějších rysů historie této doby.

7

SPEENHAMLAND 1795

Společnost osmnáctého století se nevědomky bránila každému po-
kusů učinit z ní pouhý přívěsek trhu. Není myslitelná žádná tržní
ekonomika, která by neměla trh práce; ale ustavit takový trh, zvláště
v anglické vesnické civilizaci, neznamenal nic menšího než zničení
tradičního předeva společnosti. Během nejaktivnějšího období přú-
myslové revoluce v letech 1795–1834 se Anglie bránila vytvoření trhu
práce prostřednictvím Speenhamlandského zákona.

Tih práce byl vlastně posledním z trhů, které bylo třeba zorganiz-
zovat v novém institucionálním systému, a tento konečný krok bylo
možno učinit, pouze když tržní ekonomika byla už nasartována
a když absence pracovního trhu přinášela větší zlo, a to i pro obvyčejné
lidi, než pohromy, které doprovázely jeho zavedení. Nakonec volný
pracovní trh, navzdory nehumánním metodám používáním při jeho
vytváření, dokázal přinést finanční výhody všem zúčastněným.

Přesto se až v tomto bodě objevuje zásadní problém. Ekonomické
výhody volného pracovního trhu se nemohly vyrovnat sociální de-
strukci, kterou způsobil. Musela se zavést regulace nového typu, která
by práci pouze pro tuto dobu opět chránila před působením samot-
ného tržního mechanismu. Ačkoli nové ochranné instituce, jako byly
odborné a pracovní právo, byly přizpůsobeny, jak jen to bylo možné,
požadavkům ekonomického mechanismu, rušivě zasahovaly do jeho
seberegulace a nakonec celý systém zničily.

V široké logice tohoto vývoje zaujímá strategické místo Speen-
hamlandský zákon.

V Anglii se jak půda, tak peníze mobilizovaly dříve než práce. Ta
byla chráněna před vytvářením národního trhu striktními právními
restrikcemi, pokud jde o její fyzickou mobilitu, a pracovník byl prak-
tický připoután ke své farnosti. Zákon o usídlení z roku 1662, který
stanoví zásady takzvaného farního vazalství, byl zrušen až v roce 1795.
Tento krok by umožnil zřítit národní pracovní trh, nebyť toho, že ve
stejném roce byl zaveden Speenhamlandský zákon, tedy „přídělový

system". Záměrem tohoto zákona byl opak: směřoval k mocnému posílení konstrukce paternalistického systému pracovních organizací zděděného od Tudorovců a Stuartovců. Smrtící soudci z Berkshire, kteří se 6. května 1795, v době velké bídy, setkali v právnícké koleji Pelikan Inn v Speenhamlandu poblíž Newbury, se rozhodli, že by měla být vyplácena peněžní podpora ke mzdam v rozsahu závislém na ceně chleba, aby byl chudým zajištěn minimální příjem *bez ohledu na jejich vydatky*. Známé doporučení těchto soudců zní: „Když bochník chleba určité kvality v objemu galonu bude stát 1 šilink, pak každá chudá a ve výrobě zaměstnaná osoba by měla mít na svou obživu částku 3 šilinky týdně, ať už si ji obstará práci svou a své rodiny *nebo ji dostane jako příspěvek z chudinské daně*, a pro obživu své ženy a každého dalšího člena rodiny částku 1 šilink, 6 pencí; když galonový bochník bude stát 1/6, pak 4 šilinky týdně plus 1/10; na každou penčí, o kterou vzroste cena chleba nad 1 šilink, by měl mít 3 pence pro sebe a 1 penčí pro ostatní.“ Čísla v různých hrabstvích poněkud kolísají, ale ve většině případů byla speenhamlandská škála přijata. Představovala nouzové opatření a byla zavedena neformálně. Ačkoli se o ní hovoří jako o zákoně, *sama tato škála nebyla nikdy uzákoněna*. Přesto se velmi brzy stala zákonem pro většinu zemědělských oblastí, a později dokonce i v řadě průmyslových oblastí. Ve skutečnosti nezaváděla jinou sociální a ekonomickou inovaci než „právo na život“, a dokud nebyla v roce 1834 zrušena, účinně bránila ustavení konkurenčního pracovního trhu. O dva roky dříve si prosadila cestu k moci střední třída, částečně proto, aby tuto překážku nové kapitalistické ekonomiky odstranila. Ve skutečnosti není nic jasnější než to, že mzdový systém imperativně požadoval zrušení tohoto „práva na život“, jak bylo prohlášeno v Speenhamlandu – v novém režimu ekonomického člověka by nikdo nepracoval za mzdu, kdyžby mohl stejně tak žít, i kdyžby nedělal nic.

Jiný rys protichůdnosti speenhamlandské metody byl většně autorů devatenáctého století už méně zřejmý, totiž že mzdový systém musel být univerzální také v zájmu těch, kdo mzdu pobírali, i kdyžby to znamenalo, že budou zbaveni právního nároku na podporu. „Právo na život“ se ukázalo jako smrtící past.

Tento paradox je pouze zdánlivý. Údajně měl Speenhamlandský zákon znamenat, že Chudinský zákon bude prováděn velkoryse – ve skutečnosti se obrátil proti svému původnímu záměru. Alžbětinský zákon nutí chudé pracovat za jakoukoli mzdu, kterou mohli dostat, a jen ti, kdo nesehnali žádnou práci, měli nárok na podporu. Jeho

záměrem nebylo *přispívat ke mzdam* a ani se to nedělo. Podle Speenhamlandského zákona byl člověk podporován, i když byl zaměstnán, pokud jeho mzda byla menší než rodinný příjem, který mu zaručovala zákonná škála. Z tohoto důvodu neměl žádný pracovník žádný materiální zájem, aby uspokojil svého zaměstnavatele – jeho příjem byl stejný, ať už si vydělal jakoukoli mzdu. Výjimku představovaly pouze standardní mzdy, tj. mzdy aktuálně vyplácené a přesahující škálu, což byla okolnost, která na venkově zdaleka nebyla pravidlem, protože zaměstnavatel získal pracovní sílu téměř za jakoukoli mzdu. Ať už platil jakkoli málo, podpora z chudinské daně pozvedla pracovníkům příjem na škálu. Během několika let produktivita práce začala klesat k produktivitě žebřáku, což poskytovalo zaměstnavatelům další důvod, aby nezvyšovali mzdy nad škálu. Jakmile intenzita práce a pečlivost a efektivita, s nimiž se vykonávala, klesla na konečnou spodní úroveň, práce se stala nerozlišitelnou od „lelkování“ či předstírání práce prováděné jen na oko. Přestože v principu se práce stále vynucovala, v praxi se chudinská podpora všeobecně rozšířila. Rovněž vynucené zaměstnání chovanců chudobinců si nyní stěží zasluhovalo název práce. To se rovnalo opuštění tudorovské legislativy ve prospěch nikoli menšího, ale většího paternalismu. Rozsah chudinské podpory a zavedení příspěvku ke mzde prostřednictvím zvláštních dávek pro ženu a děti s tím, že se každá položka zvyšovala či snižovala s cenou chleba, společně znamenaly ve vztahu k práci dramatické prohloubení stejného regulačního principu, který byl rychle odbouráván ve vztahu k výrobě jako celku.

Žádné opatření nebylo nikdy tak všeobecně populární.¹ Rodiče už nemuseli pečovat o své děti a děti už nebyly závislé na rodičích; zaměstnavatelé mohli snižovat mzdy, jak chtěli, a pracovníci byli zabezpečeni před hladem, ať už byli plní nebo lajdáci; humanitáři aplaudovali tomuto opatření jako aktu milosrdenství, ne-li spravedlnosti, a sobecky se radosně utěšovali myšlenkou, že i když nebylo velkorysé, přinejmenším bylo soucinné; a dokonce pláči chudinské daně si jen pozvolna uvědomovali, co se stane s touto daní v systému, který proklamuje „právo na život“, ať už si člověk na živobytí vydělává či nikoli.

Výsledky tohoto systému byly v dlouhodobějším horizontu hrozný. Ačkoli zabralo nějaký čas, než sebetuča řadového člověka klesla ke tak nízkému bodu, že dal přednost chudinské podpoře před mzdu, jeho mzda, která byla nahrazována z veřejných fondů, musela být nakonec

¹ Meredith, H. O., *Outlines of the Economic History of England*, 1908.

bezvedná a donucit ho k závislosti na dávkách. Krok za krokem byli lidé na venkově zbídačováni; průpověď „jedinou na podpore, vždycky na podpore“ konstatovala pravdu. Avšak kvůli zdlouhavým účinkům tohoto přídávkového systému bylo nemožné vysvětlit lidskou a sociální degradaci v raném kapitalismu.

Epizoda se Speenhamlandským zákonem odhalila lidem vůdčí země tohoto století skutečnou povahu sociálního dobrodružství, do něhož byli vtaženi. Ani vládcí, ani ovládaní nikdy nezapomněli na vystrážlivění z této iluze. Jsou-li Reformní zákon z roku 1832 a Dodatek k Chudinskému zákonu z roku 1834 obecně pokládány za startovní bod moderního kapitalismu, je to proto, že ukončily vládu benevolentních pozemkových statkářů a jejich systému dávek. Snaha vytvořit kapitalistický řád bez tíhu práce katastrofálně selhala. Zákony vládnoucí tomuto řádu trvaly na svém a projevily svůj fatální antagonismus k principu paternalismu. Přítomnost těchto zákonů se stala zjevnou a jejich porušování kruté posílilo ty, kdo jich nebyli poslušni.

Ve společnosti Speenhamlandského zákona se svěřily dva protikladné vlivy. Jeden pramenil z paternalismu a ochrany práce před nebezpečími tržního systému, druhý organizoval prvky výroby, věcné půdy, do tržního systému, a tak připravoval běžné lidi o jejich dřívější status a nutil je získávat živobytí prostřednictvím nabídky práce k prodějí, přestože zároveň byla jejich práce zbavena tržní hodnoty. Začala se vyvíjet nová třída zaměstnavatelů, ale nekonstruovala se žádná odpovídající třída zaměstnanců. Nová obrovská vlna ohrazování mobilizovala píďu a vyvrátila vesnický proletariát, ale „špatně provádění Chudinského zákona“ mu znemožňovalo získávat obživu svou prací. Není divu, že současníci konsternováni zjevným protikladem téměř záračného růstu produkce, který doprovázelo téměř masové strádání. Kolem roku 1834 panovalo všeobecné přesvědčení – přesvědčení všsinnivě zastávané mnoha přemýšlivými lidmi – že cokoli by bylo lepší než pokračování Speenhamlandského zákona. Ať už by se třeba musely rozbit stroje, jak se o to pokoušeli luddité, nebo by byl vytvořen regulérní pracovní trh. Tak bylo lidstvo tlačeno na stezky utopického experimentu.

Není zde místo pro široký výklad ekonomického pozadí Speenhamlandu; k tomu bude příležitost později. Při zbežném pohledu by „právo na život“ mělo námezdní práci úplně zastavit. Standardní mzdy by měly postupně klesnout k nule a skutečné vyplácení mezd by se mělo zcela ponechat na farnosti, což by odhalilo absurdnost celého

žiténí. Byla to však v podstatě ještě předkapitalistická doba, v níž běžní lidé stále ještě uvažovali tradičně a jejich chování zdaleka nebylo řízeno jen peněžními motivy. Velká většina venkovského lidu patřila k nájemcům či vlastníkům nebo živnostníkům, kteří upřednostňovali jakýkoli druh existence před statusem chudáka, i kdyby takový status nebyl zaměrně obtížen mizovým a pouhým znamením neschopnosti, jak tomu postupem doby bylo. Kdyby pracovníci mohli podporu svých zájmů volně kombinovat, systém dávek mohl samozřejmě mít na standardní mzdy účinek opačný: pro činnost odborových svazů by byla podpora v nezaměstnanosti vyplývající z tak liberálního provádění Chudinského zákona významnou pomocí. To je pravděpodobně jedním z důvodů nespravedlivého Antikombinačního zákona z let 1799–1800, který by byl jinak stěží vysvětlitelný, protože jak soudci z Berkshire, tak členové Parlamentu se jako celek zajímali o ekonomické podmínky chudých a po roce 1797 politické nepokoje usupovaly. Ve skutečnosti lze tvrdit, že paternalistická intervence Speenhamlandského zákona vyvolala Antikombinační zákon, další intervenci, bez níž by však Speenhamland mohl mít ten dopad, že by se mzdy zvyšovaly, místo aby klesaly, jak se to ve skutečnosti stalo. Ve spojení s Antikombinačním zákonem, který nebyl odvolán po další čtvrtinu století, vedl Speenhamland k paradoxnímu výsledku, že finančně realizované „právo na život“ nakonec zruinovalo lidi, které mělo údajně zachránit.

Pro pozdější generace nemohlo být nic jasnějšího než vzájemná neslučitelnost institucí, jako je mzdový systém a „právo na život“, nebo řečeno jinými slovy, že kapitalistický řád nemůže fungovat, pokud jsou mzdy hrazeny z veřejných fondů. Ale současníci nechtěli řídit, pro který připravovali cestu. Do vědomí společnosti pronikla nutnost zrušení nepodmíněného práva chudých na podporu teprve tehdy, když si to vyžádalo těžké zhoršení produktivní schopnosti mas – což byla skutečná národní katastrofa, která brzdila pokrok strojevé civilizace. Komplikované ekonomické důsledky Speenhamlandu přeshovaly chápání i těch nejobornějších pozorovatelů té doby; ale ze situace vyplýval jen o to náležitější závěr, že podpora mezd musí být inherentně škodlivá, protože záračně zraňuje i ty, kdo jí dostávají.

Pastí tržního systému nebyly hned zřejmé. Abychom si je jasně uvědomili, musíme rozlišit mezi různými výkyvy osudu, jímž byli v Anglii vystaveni lidé od příchodu strojí: zaprvé, speenhamlandské období v letech 1795–1834; zadruhé, strážně zapřičiněné Reformnou

Chudinského zákona v dekadě po roce 1834; zaverení, zhoubné účinky konkurenčního pracovního trhu po roce 1834 až do sedmdesátých let devatenáctého století, kdy byla rozpoznána možnost zakládat odborové svazy, které nabývaly dostatečnou ochranu. Chronologicky předcházel Speenhamland tržní ekonomiku; desetiletí Zákona o reformě Chudinského zákona bylo přechodem k této ekonomice. Poslední období – překrývající se s předcházejícím – bylo už obdobím vlastní tržní ekonomiky.

Tyto tři periody se ostře liší. Speenhamlandský zákon byl navržen tak, aby zabránil proletariátu řadových lidí či aby ji alespoň zpomalil. Výsledkem byla pouze pauperizace mas, které v tomto procesu téměř ztratily svou lidskou podobu.

Reforma Chudinského zákona z roku 1834 tuto překážku pracovního trhu odstranila: „právo na živor“ bylo zrušeno. Systematická krutost tohoto zákona byla v třicátých a čtyřicátých letech pro veřejné citění tak šokující, že vášnivé protesty současníků stírají obraz doby v očích jejich potomků. Je pravda, že když byla zrušena chudinská podpora, mnoho z nejnuznějších chudáků bylo ponecháno svému osudu a mezi těmi, kdo trpěli nejtísněji, byli „zasloužilí chudí“, kteří byli příliš hrdí, aby vstoupili do pracovních útulků, které se staly znamením hanby. Snad nikdy v moderní historii nebyl přijat bezohlednější zákon o sociální reformě; zkrusil životy velkého množství lidí, přestože chtěl pouze testem pracovního útulku poskytnout kritérium opravdové chudoby. Uhlazení filantropové chladně obhajovali a hladce zaváděli do praxe psychologická muka jako prostředek k namazání kol pracovního mlýna. Přesto však důvodem převážné části stížností byla ve skutečnosti náhlost, s jakou byla vykořtěna instituce starého ražení a do praxe místo ní prosazena radikální transformace. Tuto „neuvěřitelnou revoluci“ v životech lidí pranýřoval i Disraeli. Když však spočítáme jen samotné příjmy, zjistíme, že podmínky těchto lidí se velmi brzy daly pokládat za daleko lepší.

Problémy třetího období pronikly nesrovnatelně hlouběji. Byrokratické surovosti, páchané na chudých v desetiletí po roce 1834 novými centralizovanými orgány Chudinského zákona, byly pouze sporadické a vůbec se nedaly srovnat s univerzálními dopady oné nejmocnější ze všech moderních institucí, trhu práce. Jeho hrozba byla podobného rozsahu jako ta, již představoval Speenhamlandský zákon, byl tu však ten důležitý rozdíl, že nyní byla zdrojem nebezpečí nikoli absence, nýbrž přítomnost konkurenčního trhu práce. Jestliže

Speenhamlandský zákon bránil vzniku dělnické třídy, nyní z pracujících chudých tříd vyrval tlak necitlivého mechanismu. Pečovalo-li se za Speenhamlandského zákona o lidi tak jak o žádná nezirovna vázaná zvířata, teď se od nich očekávalo, že se o sebe postarají sami, přičemž na své straně neměli jedinou výhodu. Znamenali-li Speenhamlandský zákon pohodu v ubohosti degradace, nyní se stal pracující člověk ve společnosti bezdomovcem. Jestliže Speenhamlandský zákon přilís zneužíval hodnoty sousedství, rodiny a venkovského okolí, nyní byl člověk oddělen od domova a příbuzných, vyržen ze svých kořenů a veškerého smysluplného prostředí. Zkrátka řečeno, jestliže Speenhamlandský zákon znamenal zahřívání v nehybnosti, nyní hrozila smrt v důsledku naprosté nechráněnosti.

Konkurenční trh práce se v Anglii vytvořil až v roce 1834; proto nebylo říci, že by industriální kapitalismus jakožto společenský systém existoval před tímto datem. Těmto okamžitě se však začala uplatňovat sebezáchova společnosti: náhle se objevily továrenské zákony, sociální legislativa a politické a dělnické hnutí. Právě v této snaze odrazit zcela nová nebezpečí tržního mechanismu se ochranná činnost osudně střetla se samoregulačním systémem. Nebude žádným přeháněním, když řekneme, že sociální historie devatenáctého století byla podmnána logikou tržního systému v užším slova smyslu, poté co ji roku 1834 spustila Reforma Chudinského zákona. Počátečním bodem této dynamiky byl Speenhamlandský zákon.

Tvríme-li, že studium Speenhamlandského zákona je studiem zrodu civilizace devatenáctého století, nemáme na mysli výhradně jeho ekonomické a sociální dopady a ani determinující vliv těchto dopadů na moderní politickou historii, nýbrž skutečnost, jež dnešní generaci pověštině uniká, že se začalo formovat naše sociální vědomí. Postava chudáka, od té doby téměř zapomenutá, ovládla diskusi, jež zanechala stejně hluboké stopy jako ty nejdramatičtější události v historii. Byla-li Francouzská revoluce vědná myšlenkám Voltaira a Diderota, Quesnayho a Rousseaua, diskuse o chudinských zákonech utvářela názory Benthama a Burka, Godwina a Malhuse, Ricarda a Marxe, Roberta Owena a Johna Stuarta Mila, Darwina a Spencera, kteří se ve vztahu k civilizaci devatenáctého století děl s Francouzskou revolucí o duchovní otcovství. Právě v desetiletích po Speenhamlandu a Reformě Chudinského zákona se mysl člověka s novou mutovou starostí obrátila k jeho vlastnímu společensví: revoluce, již se berkshtiší soudci marně snažili zabránit a již nakonec spustila Reforma

Chudinského zákona, přesunula znak lidí k jejich vlastním kolektivním bytí, které jako by předtím přehlíželi. Odkryl se svět, o němž se netušilo, že vůbec existuje, svět zákonů řídicích složitou společnost. Ačkoli k nástupu společnosti v tomto novém, zvláštním smyslu došlo na ekonomickém poli, její dopad byl univerzální.

Tato rodící se realita vsoupila do našeho vědomí v podobě politické ekonomie. Její udivující pravidelnosti a ohromující rozpory bylo třeba zapasovat do systému filosofie a teologie, aby se přizpůsobily lidským významům. Neobložené fakty a neúprosné surové zákony, které jako by rušily naši svobodu, bylo nutno se svobodou tak či onak smířit. To byla ta hlavní pružina metafyzických sil, které potají živily pozitivistů a utilitaristů. Ambivalentní odpovědi myslí na tuto hrozná omezení byla bezmezná naděje a nekonečné zoufalství vzhledem k ne-prozkoumaným sféram lidských možností. Naděje – představa zdokonalitelnosti – se vydesitlovala z noční můry populačních a mzdových zákonů a zřetlesnila v představe pokroku tak inspirující, že se zdálo, že ospravedlňuje nesmírné a bolestivé rozvraty, které přijdou. Ještě mocnějším činitelem transformace pak měla být beznadějí.

Člověk byl nucen se smířit se světskou zkárou: bylo mu souzeno buď přežít rozmnožovat svou rasu, nebo vědomě přistoupit na svou likvidaci prostřednictvím válek, morových ran, hladu a neřesti. Chudoba byla příroda přežívající ve společnosti; to, že se omezenost množství potraviny a neomezenost množství lidí vyhroutil právě v době, kdy nás překvapil příšlůb neomezeného zvyšování bohatství, dělalo tuto ironii ještě trpčí.

Objevení společnosti se tak spojilo s duchovním univerzem člověka; jak se však měla tato nová realita, společnost, převést do řeči života? Jako vodítka praxe byly na nejvyšší možnou míru rozšířeny a do vzorce téměř naprosto kontradikce vtačeny morální principy harmonie a konfliktu. Harmonie tkvěla v ekonomice, tvrdilo se, že zájmy jednotlivce a společenskí jsou v konečném důsledku totožné – jenomže taková harmonická samoregulace vyžadovala, aby jednotlivec cíl ekonomický zákon, i kdyby by ho měl tento zákon třeba zničit. V ekonomice tkvěl, jak se zdálo, také konflikt, ať už v podobě konkurence jednotlivců nebo zápasu tříd – ale takový konflikt mohl opět nakonec být jediným nástrojem hlubší harmonie imanentní v přítomné nebo snad budoucí společnosti.

Pauperismus, politická ekonomie a objevení společnosti se navzájem úzce proplétaly. Pauperismus upoutal pozornost na nepochopi-

telnou skutečnost, že chudoba se, jak se zdá, dobře snaží s hojností. To však byl pouze první z maroucích paradoxů, před které měla průmyslová společnost postavit moderního člověka. Ten do svého nového bydlíště vešel dveřmi ekonomie a tato vnější okolnost dala této době materialistickou auru. Ricardovi a Malthusovi nepřipadlo nic reálnější než materiální zboží. Zákony trhu pro ně znamenaly mez lidských možností. Godwin věřil v neomezené možnosti, a proto musel zákony trhu odmítnout. Poznání, že lidské možnosti jsou omezené, ale omezené nikoli zákony trhu, nýbrž zákony společnosti samé, náležel Owenovi, který jako jediný za závojem tržní ekonomiky rozpoznal vynořující se realitu: společnost. To, co uviděl, se však zas na století ztratilo.

Mezitím začali lidé zkoumat smysl života ve složitě společnosti právě ve vztahu k problému chudoby. K uvedení politické ekonomie do sféry univerzálního došlo ve dvou protikladných perspektivách – v perspektivě pokroku a zdokonalitelnosti na jedné straně a determinismu a zatracení na straně druhé: dvěma protikladnými způsoby se dosáhlo také jejího převodu do praxe – na jedné straně prostřednictvím principu harmonie a samoregulace, na druhé prostřednictvím konkurence a konfliktu. V těchto protikladech byly předformovány ekonomický liberalismus a třídní pojetí. Nový soubor idejí vsoupil do našeho vědomí s neodvolatelností živelné události.

ANTECEDENTY A KONSEKVENCE

Speenhamlandský systém byl původně zamýšlen jen jako jakási provizorium. Přesto bylo jen málo institucí, které tak výrazně utvářely osud celé civilizace, než musel být odložen, aby mohla začít nová éra. Byl to typický produkt věku transformace a zaslouží si, aby mu dnes badatelé zabývající se lidskými záležitostmi věnovali pozornost.

Za merkantilního systému se organizace práce v Anglii opírala o Chudinský zákon a Remeslnický zákon. Chudinský zákon, jak byl aplikován v právu v letech 1536–1601, byl nesporně nazván chybně; ve skutečnosti to byly zákony, které s následnými dodatky tvořily přes polovinu anglického pracovního zákonodárství. Druhou polovinu pak představoval Remeslnický zákon z roku 1563, jenž se týkal zaměstnaných. Chudinský zákon se naprovi tomu vztahoval na ty, které bychom mohli nazvat nezaměstnanými a nezaměstnatelnými (s výjimkou starých lidí a dětí). Pro ně byla později, jak jsme viděli, přijata ještě dodatečná opatření v zákonu o usídlení z roku 1662, týkající se zákonného bydliště lidí, která v maximální míře omezovala jejich mobilitu. (Přehledné rozlišování mezi zaměstnanými, nezaměstnanými a nezaměstnatelnými je samozřejmě anachronismem, neboť předpokládá existenci moderního mzdového systému, který zde nebyl ještě asi dalších 250 let; používáme tyto termíny v zájmu jednoduchosti a tohoto velmi povšechného výkladu.)

Organizace práce podle Remeslnického zákona spočívala na třech pilířích: vrnucování práce, sedmileté učební době a každoročním mzdovým hodnocení veřejnými autoritami. Tento zákon – což musí být zdůrazněno – se uplatňoval nejen na řemeslníky, ale i na zemědělské pracovníky a vrnucoval se v zemědělských oblastech, stejně jako ve městech. Byl striktně uplatňován asi osmdesát let, později se klauzule o učební době částečně přestaly užívat a omezovaly se jen na tradiční řemesla. V moderních výrobních odvětvích, jako byl bavlněný průmysl, se zkrátka vůbec neaplikovaly. Po restauraci (1660) se ve velké části země přestala provádět i roční mzdová hodnocení založená na živorních nákladech. Formálně byly klauzule o hodnocení ze zákona

vyškrtnuty až v roce 1813 a klauzule o mzdě v roce 1814. Ustanovení o učební době však v mnoha ohledech v zákonu přetrvávala a dodnes se v Anglii všeobecně uplatňují u uměleckých řemesel. Na venkově se postupně odbourávalo i vrnucování práce. Stále však lze říci, že Remeslnický zákon po dvě a půl století, která nás zde zajímají, vymezoval obrysy národní organizace práce, založené na regulaci a paternalismu.

Remeslnický zákon tak tvořil doplněk k Chudinskému zákonu. Název tohoto zákona je pro moderní uši velmi zavádějící, protože „chudoba“ a „bída“ znějí velice podobně. Ve skutečnosti angličtí gendemaní posuzovali všechny osoby, které nedisponovaly dostatečným příjmem, aby mohly žít v zahálce, jako chudé. „Chudí“ tak bylo prakticky synonymem pro „obyčejné lidi“ a obyčejní lidé se skládali ze všech s výjimkou pozemkových tříd (stejně by nějaký úspěšný obchodník opomněl získat i pozemkové vlastnictví). Výraz „chudí“ tedy znamenal všechny lidi, kteří byli nějak potěbní, a všechny ty, kteří se do tohoto stavu přechodně dostali. To samozřejmě zahrnovalo lidi žijící v bídě, ale nejen je. Společnost, která prohlašovala, že v jejím rámci je místo pro každého křesťana, musela pečovat o staré, nemocné a sirotky. Ale kromě toho zde byli průčeschní chudí, jež bychom nazvali nezaměstnanými, kteří si mohli vydělávat na své živobytí manuální prací, kdyby jen mohli najít zaměstnání. Žebrota se krutě trestala; pokutka byla v případě opakování hrdelním zločinem. Chudinský zákon z roku 1601 nařizoval, že průčeschným chudým musí dát farnost práci, aby si vydělali na svou obživu. Břemeno podpory chudých tak spočívalo přímo na farnosti, která byla zmocněna vybírat nutné částky prostřednictvím poplatků a chudinské daně. Ty byly ukládány všem domácím hospodářstvím a pachytřím, bohatým, stejně jako nebohatým, podle výnosu z půdy či domů, které obývali.

Remeslnický zákon a Chudinský zákon tak společně představovaly něco, co bychom mohli nazvat zákoníkem práce. Chudinský zákon se však prováděl lokálně; každá farnost – což byla velmi malá jednotka – měla své vlastní ustanovení pro zajišťování práce těm, kdo mohli pracovat, pro vydržování chudobince, pro výuku sirotků a strádajících dětí, pro péči o staré a nemocné, pro pohřbívání neichudších a každá farnost měla také svou vlastní škálu daní. To vše vypadá velkoryseji, než tomu opravdu bylo: mnoho farností žádny chudobinec nemělo a ještě větší množství nemělo ani přiměřené prostředky k tomu, aby poskytlto průčeschným nějaké užitečné zaměstnání. Existovalo nekonečné množství způsobů, kterými působnost tohoto zákona narušo-

vala liknavost misijních daňových poplanků, nezajem těch, kdo měli na chudé dohlížet, či nectelost těch, kdo měli za úkol zbidacovatní řešit. Přesto však, vzato kolem a kolem, téměř šestnáct tisíc zemských úřadů provádějících Chudinský zákon dokázalo sociální tkanivo vesnického života udržet pohromadě a nepoškozené.

Přes určitý celonárodní systém práce se organizace podpory v nezaměstnanosti a chudinské podpory v různých místech výrazně lišila. Čím větší byla rozmanitost místních opatření pro chudé, tím větší nebezpečí nastávalo pro dobře spravované farnosti, že budou zaplaveny notorickými nuzáky. Byl přijat obnovený Zákon o usídlování a pohybu, který měl chránit „lepší“ farnosti před přílivem pauperizovaných mas. O více než století později tento zákon napadal Adam Smith, protože omezení pohybu bránilo lidem, aby si našli užitečnější zaměstnání, a kapitalistům, aby nacházeli zaměstnance. Člověk mohl pobývat v nějaké jiné než domovské farnosti pouze díky dobré vůli místního magistrátu a farních autorit. Všude jinde byl vyháněn, i když měl dobře postavení a zaměstnání. Právní status těchto lidí byl proto, pokud jde o svobodu a rovnost, podřízen ostrým omezením. Byli rovni před zákonem a osobně svobodní, ale nemohli svobodně vybrat zaměstnání sobě ani svým dětem, nemohli se svobodně usazovat, kde chtěli, a byli nuceni pracovat. Tyto dva významné alžbětinské zákony spolu se Zákonem o usídlování byly pro obvyčejné lidi charou svobody i zpečetěním jejich nemohoucnosti.

Když pod tlakem potřeb průmyslu v roce 1795 Parlament odvolal zákon z roku 1662, zrušil farnostní vazalství a umožnil fyzickou mobilitu pracovníků, průmyslová revoluce už urazila velký kus cesty. Nyní se mohl ustavit trh práce na národní úrovni. Avšak v témže roce, jak víme, byla zavedena taková praxe provádění Chudinského zákona, která znamenala převrácení alžbětinského principu vynucování práce. Speenhamland zavedl „právo na život“, záruky příspěvku ke mzdnám byly všeobecné, byly navýšeny rodnině přidávky a to vše bylo financováno z vnější podpory, tzn. aniž byl příjemce dávek nucen pracovat v pracovních útlucích. Ačkoli škála podpory byla skrovná, postarovala pro holé přežívání. Představovala přehnaný návrat k regulacím a paternalismu, právě když, jak by se zdálo, parní stroj volal po svobodě a zaváděné stroje se dožadovaly lidských rukou. Speenhamlandský zákon se tak časově srážel se stažením zákona o usídlení. Protiklad byl evidentní: Zákon o usídlení byl zrušen, protože průmyslová revoluce požadovala nabídku pracovníků, kteří by dodávali práci za mzdu,

zatímco Speenhamland proklamoval princip, že žádný člověk nesmí mít strach ze strádání a že farnost ho užíví i s jeho rodinou, ať už vydělá jakkoli málo. Mezi těmito dvěma přístupy k obstarání hospodářské politiky existoval ostrý protiklad; co jiného se dalo očekávat od jejich následného souběžného uplatňování než nějaké sociální oblundnosti?

Avšak generace z doby Speenhamlandského zákona si neuvědomovala, kam ji to vede. V předvečer největší průmyslové revoluce v historii ji neohlášovaly žádné signály a znamení. Kapitalismus přicházel nepozorovaně. Nikdo nemohl předvídat vývoj strojevého průmyslu; přišlo to jako naprosté překvapení. Než se proritha přehráda a starý svět byl smeten jedinou nezastavitelnou vlnou valící se směrem k plánetární ekonomice, Anglie po nějaký čas ve skutečnosti zakoušela stálý pokles zahraničního obchodu.

Do padesátých let devatenáctého století však nikdo něco takového nemohl s jistotou vědět. Pro pochopení doporučení speenhamlandských soudců je jejich neznalost širších důsledků vývoje, jemuž čelili, klíčová. Ve zpětném pohledu se může zdát, jako by se nejen pokoušeli o nemožné, ale dělali to ještě navíc prostředky jejichž vnitřní rozpornost by měla být už v té době zřejmá. Ve skutečnosti byli úspěšní ve svém záměru ochránit vesnici proti rozvratu, zatímco účinky jejich politiky byly vesměs ničivější v jiných, nepředvídatelných směrech. Speenhamlandská politika byla výsledkem určité fáze vývoje trhu pracovních sil a měla by se chápat ve světle perspektivy, kterou situaci viděli ti, kdo tuto politiku tvořili. Z tohoto úhlu pohledu se bude dávkový systém jevit jako prostředek vynalezený venkovskou statkářskou šlechtou, která čelila situaci, v níž pracovní síle už dále nešlo upírat mobilitu a sama šlechta se chtěla vyhnout velkému rozvrácení místních podmínek, včetně vysokých mezd, které znamenalo přijetí volného národného trhu práce.

Dynamika Speenhamlandu tedy tkvěla v okolnostech jejího původu. Prvním symptomen hrozících převratů byl vzestup zemědělského pauperismu. Zdá se však, že někdo v té době takto nesmyšlel. Souvislost mezi bídou na venkově a dopadem světového obchodu byla viditelná ze všeho nejméně. Současníci neměli žádný důvod spojovat počet vesnických chudých s rozvojem obchodu v Sedmi mořích. Nevysvětlitelný růst počtu lidí žijících v chudobě byl téměř obecně – a nikoli bez dobrého důvodu – přičítán metodě uplatňování Chudinského zákona. Ve skutečnosti byl pod povrchem neblahý růst vesnického pauperismu přímo spojen s trendem obecné ekonomické

historie. Avšak toto spojení bylo stěží postřehnutelné. Rada autorů zkoumala kanály, jimiž prosakovali chudí na vesnici, a mnoho z nich dodávalo udivující rozmanitost důvodů, proč k tomu dochází. Jen několik málo soudobých spisovatelů však připisovalo tyto symptomy rozvrátum, které obvykle spojujeme s průmyslovou revolucí. Výjma názorového zvyšování obchodu a růstu pauperizace si angličtá věřící nati až do roku 1785 žádné významné změny v ekonomickém životě nebyla vědoma.

Odkud se tito chudí berou? To byla otázka, kterou si kladla spousta pojednání, která se s postupem stolecí stávala stále objemnější. Od této literatury, která byla inspirována přesvědčením, že jestliže by se dala dostatečně zmírnit alespoň ta nejviditelnější zla pauperismu, přestal by existovat úplně, se mohlo jen stěží očekávat, že bude od-
dělávat příčiny pauperismu a prostředky boje proti němu. V jednom bodě se patrně všechno tyro spisy obecně navzájem podobaly, totiž v celé řadě příčin, kterým připisovaly tento vývoj. Byly mezi nimi vzácnost obilí, vysoké zemědělské mzdy, způsobující vysoké ceny potravin, příliš nízké zemědělské mzdy, příliš vysoké městské mzdy, nepravdivost zaměstnávání ve městech, mizení drobné venkovské šlechty, neochova farmářů platit vyšší mzdy, strach velkých pozemkových vlastníků, že se jim sníží renta, budou-li platit vyšší mzdy, neschopnost pracovních útulků konkurovat strojům, nedostatek domácí ekonomiky, velká hustota obyvatel, bigotní strava, drogová závislost. Někteří autoři obviňovali nové typy velkých lodí, jiné koně, které měli nahradit osli, ještě jiní prosazovali chování méně psů. Někteří věřili, že chudí by měli jíst méně chleba, pokud vůbec nějaký; zatímco jiní se domnívali, že „by se jim nemělo vyčítat, ani kdyby se krmili nejlepším chlebem“. Myslelo se, že čaj poškozoval mnoha chudým zdravotí, zatímco „doma vařené pivo“ by je uzdravilo. Ti, kdo cítili tento důvod nejsilněji, trvali na tom, že čaj není lepší než nejlevnější kořalka. Harriet Martineauová ještě o čtyřicet let později stále věřila, že je nutno hlásat výhody; jež by mělo odbourání zvyku pít čaj pro odstraňování pauperismu.¹ Pravda, mnoho autorů si stěžovalo na nežádoucí účinky ohrazování a řada jiných poukázovala na škody, které způsobují vesnické zaměstnanosti vzestupy a pády manufaktur. Přesto však vcelku převažuje dojem, že pauperismus byl pokládán za fenomén *sui generis*, za sociální nemoc, jež byla zapříčiněna mnoha

¹ Martineau, H., *The Hamlet*, 1833.

důvodů, z nichž většina se aktivizovala jen díky neschopnosti Chudinského zákona aplikovat správnou léčbu.

Správná odpověď je téměř určitě v tom, že zhoršování pauperismu a vyšší chudinské daně byly následkem toho, co bychom dnes nazvali skrytou nezaměstnaností. Tento fakt nemohl být zřejmý v dobách, kdy i zaměstnanost sama byla zpravidla neviditelná, jak tomu nutně bylo do určité míry v bavlňeném průmyslu. Stále zde však zůstávají tyto otázky: Jak vysvětlit tento nárůst v počtu nezaměstnaných a částečně nezaměstnaných? A proč známky bezprostředních změn v průmyslu unikaly pozornosti i těch všímavějších současníků?

Vysvětlení spočívá především v extrémních obchodních výkyvech v těchto raných dobách, které často překrývaly absolutní růst výroby. Zatímco ten hovořil ve prospěch růstu zaměstnanosti, fluktuace odpovídaly za mnohem větší nárůst nezaměstnanosti. A zatímco růst obecné úrovně zaměstnanosti byl pomalý, růst nezaměstnanosti a částečně zaměstnanosti byl často velice rychlý. A tak vyvrátení toho, co Friedrich Engels nazval průmyslovou rezervní armádou, dalece převážovalo vyvrátení vlastní průmyslové armády.

To mělo ten důležitý důsledek, že souvislost mezi nezaměstnaností a vzrůstem celkové výroby byla snadno přehlédnutelná. I když se často zaznamenalo, že zvyšování nezaměstnanosti má přičinu ve velkých obchodních fluktuacích, unikalo pozornosti, že tyto fluktuace tvoří součást základnějšího procesu s ještě větší amplitudou, totiž obecného růstu výroby stále více založené na manufakturách. Současně se zdálo, že mezi převážně měšťkými manufakturami a velkými početním růstem chudých na venkově není žádná spojitost.

Růst agregátního obchodu přirozeně zvyšoval objem zaměstnanosti, kdežto teritoriální dělba práce kombinovaná s ostrými výkyvy obchodu byla odpovědná za kruté zhoršování podmínek jak vesnic-
kých, tak měšťských zaměstnání, které výusilo do rychlého růstu nezaměstnanosti. Vzdálené zvěsti o vysokých mzdách způsobily, že chudí byli nespokojeni s těmi, které si mohlo dovolit zemědělství, a vyvolávaly odpor k práci tak uboze odměňované. Průmyslové oblasti té doby připomínaly novou zemi, něco jako druhou Ameriku, přitahující po tisících přistěhovalce. Migrace je obvykle doprovázená velmi značnou zpětnou migrací. Že takový zpětný tok směřem k vesnici musel nastat, nalézá, zdá se, podporu také ve skutečnosti, že nebyl zaznamenán žádný absolutní pokles vesnické populace. Jak byly různé skupiny vrahovány v různých obdobích do sféry obchodní a manu-

fakturní zaměšnanosti a pak zase ponechány, aby se přesouvaly zpět do svého původního zemědělského prostředí, docházelo k tomu, že se kumulativně zvyšovala neusazenost populace.

Mnoho sociálních škod způsobily anglickému venkovu nejprve bezprostřední rozvratané účinky samotného obchodu. Revoluce v zemědělství výrazně předcházela revoluci v průmyslu. Jak ohrazování obecních pozemků, tak jejich konsolidace v kompaktní držby, kterou provázely nové velké pokroky v zemědělských metodách, měly hluboce rušivý efekt. Válka o chalupy, pohlcování domkářských zahrad a půdy a konfiskace práv k obecnímu vlastnictví připravily domácký průmysl o jeho dvě hlavní opory: rodinný výdělek a zemědělské zázemí. Pokud byl domácký průmysl doplňován výnosy a zásobováním ze zahradních záhonů, kouskem půdy či právem na pasivu, závislost pracovníka na peněžním výdělku nebyla absolutní; parťácku brambor nebo „vykrcmená husa“, kráva, či dokonce osel na obecních pasvinách, to vše znamenalo zásadní rozdlí. A rodinné výdělky fungovaly jako jakýsi druh pojištění proti nezaměšnanosti. Racionalizace zemědělství tak nevyhnutelně pracovníka vykořeňovala a podkopávala jeho sociální jistotu.

Na městské scéně byly účinky této nové metody zaměšnaní samozřejmě dobře viditelné. Průmysl byl obecně pokládán za zaměšnaní bez vyhlídek. „Dělník, který je dnes plně zaměšnan, může být zítra na ulici a žebrat o chleba...“ napsal David Davies a dodal: „Nejistota pracovních podmínek je nejšíkodiivější účinek těchto nových inovací.“ Když město zaměšnáiváiví lidí v nějaké manuákuře o ni přijde, obyvatelé jsou jakoby ochromeni a stávají se ihned reálným břemenem fanosti; ale tento zdroj nepřijemnosti v této generaci nevyšchne...“ Prozatím se dělba práce vymstřovala: nezaměšnaní řemeslníci se marně vraceli do svých vesnic, protože „řkáci nemohli své ruce už k ničemu přiložit“. Fatální nezvratnost urbanizace spočívala v prostém faktu, který předvídal Adam Smith, když charakterizoval průmyslového dělníka jako intelektuálně podradnějšho i ve srovnaní s tím neichudšim oračem půdy, protože ten si mohl obvykle najít i nějaké jiné zaměšnaní. A to ještě v době, kdy Adam Smith vydal své *Bohatsví národů, se pauperismus nezvyšoval tak děšivě.*

V přístích dvou desetiletích se obraz náhle změnil. V *Myšlenkách a postřezích o nedostátku*, které Burke v roce 1795 předložil Pittovi, autor připouští, že navzdory všeobecnému pokroku „trval poslední španý cyklus dvacet let“. Ve skutečnosti v desetletí následujícím po

sedmileté válce (1763) nezaměšnanost pozoruhodně rostla s tím, jak se zaváděla chudinská podpora nepodmíněná pobytrem v útulku. Poprvé došlo k tomu, že byl pozorován obchodní boom doprovázený známkami rostoucí bídý chudých. Tento zjevny rozpor se měl stát pro příští generaci lidsrva na Západě nejvíce matoucnm ze všech opakujících se jevů sociálního života. V lidské mysli začalo obcházet strašidlo předlndění. William Townsend ve svém *Pojednání o chudinských zákozech* varoval: „Nehlede na nějaké dohady je čisrým faktem, že v Anglii máme více lidí, než můžeme užítví, a mnohem více, než můžeme v současném právním systému užitečně zaměšnat.“ Adam Smith v roce 1776 ještě uvažoval o způsobu vyrovnaného pokroku. Townsend, který psal jen o deset let později, si už uvědomoval vlnobití.

Ještě mnoho věcí se však muselo stát, než (jen o pět let později) člověk jako Telford, úspěšný a věcný skotský stavitel mostů, mohl opustit politiku s výbuchem hořké stříznosu, že od obvyklého běhu vládnutí se nedá očekávat velká změna a že jedinou nadějí je revoluce. Jediný výrtek Paineevých *Právo člnovka* zaslaný Telfordem do jeho rodné vesnice tam pak zažehl nepokoje. Katalyzátorem evropského kvasu se stala Paříž.

Podle Canningova přesvědčení Anglii od revoluce zachránil Chudinský zákon. Měl na mysli především devadesátá léta osmnáctého století a francouzské války. Nový rozmach ohrazování dále zhoršil životní standard chudých na venkově. J. H. Clapham, obháivce tohoto ohrazování, připustil, že „shoda oblastí, v nichž mzdy byly nejvyššímatictější podporovány z chudinských daní, s oblastmi nedávných ohrazování je udivujíví“. Jinými slovy, nebyť příspěvků ke mzdám, chudí v širokých oblastech zemědělské Anglie by se ponořili pod úroveň strádání. Hořící hranice byla nezkrtná. Poppunovo spiknutí si získalo širokou důvěru. Nepokoje byly stále častější a zvěsti o nich ještě více. V Hampshire – a nejen tam – soudy hrozily smrtí za každý pokus „násilně snížovat ceny zboží, ať už na trhu nebo na cestě“. Přesto současně s tím smírčí soudci stejného hrabství naléhavě žádali obecnou záruku příspěvků ke mzdám. Jasně nadcházel čas pro preventivní jednání.

Ale proč ze všech možných směrů jednání byl vybrán ten, který se později jevil jako nejméně praktický ze všech? Uvažme situaci a zájmny s ní souvisějící. Vesníci ovdádal šlechtc a faráři. V Korce shrnuje situaci Townsend, když říká, že gentleman vlastnící půdu si držel manuákuřury, „ve vhodné vzdálenosti“, protože „si myslél, že manuákuřury jsou nesáde; že užitek, který z nich má, není v proporci s břemenem, které

kladou na jeho vlastnictví...“ Toto bhemeno sestávalo hlavně z dvou zdánlivě protikladných účinků manufaktur, totiž z růstu pauperismu a růstu mezd. To by však bylo v protikladu, jen kdyby se předpokládala existence konkurenčního trhu práce, který by měl samozřejmě tendenci snižovat nezaměstnanost prostřednictvím redukce mezd zaměstnaných. Při absenci takového trhu – a Zákon o osídlení stále platil – pauperismus i mzdy mohly růst současně. Za takových podmínek se „sociální náklady“ městske nezaměstnanosti přesouvaly hlavně na domovskou vesnici, do níž se lidé propuštěni z práce často uchylovali. Vysoké mzdy ve městech byly stále větší záteží pro vesnickou ekonomiku. Zemědělské mzdy byly větší, než si mohli farmáři dovolit platit, a zase menší, než aby užívaly pracovníka. Je jasné, že zemědělství nemohlo soutěžit se mzdami ve městě. Na druhé straně panoval obecný souhlas, že Zákon o osídlení by měl být zrušen, nebo alespoň pozastaven, což by pomohlo pracovníkům najít zaměstnání a zaměstnavatelům najít pracovníky. To by, jak se počítávalo, celkově zvýšilo produktivitu práce a současně snížilo reálné mzdové náklady. Kdyby se však mzdám dovolilo, aby „si samy našly svou vlastní úroveň“, bezprostřední problém mzdových rozdílů mezi městem a vesnicí by se pro vesnici samozřejmě stal ještě naléhavějším. Příliv a odliv průmyslové zaměstnanosti křehčivě měnící nezaměstnanost by rozkládal vesnické komunity ještě více. K ochraně vesnice před záplavou rostoucích mezd musela být vzryčena přehrada. Musely se nalezt metody, které by chránily vesnické uspořádání proti sociálnímu rozkladu, posílily tradiční autority, bránily odrotu zemědělské pracovní síly a zvyšovaly zemědělské mzdy bez přílišného zatížení farmářů. Takovým prostředkem byl Speenhamlandský zákon. Vhozen do turbulencí vod průmyslové revoluce musel vytvořit ekonomický vír. Avšak jeho sociální důsledky přímo čelily situaci, jak ji viděla šlechta priznatelem svých vládnoucích vesnických zájmů.

Z hlediska speenhamlandské administrace Chudinského zákona to byl žalostně zpátečnický krok. Zkušenost 250 let ukazovala, že farmost je příliš malá jednotka na to, aby prováděla Chudinský zákon, neboť v něm neexistoval vhodný prostředek, který by uměl rozlišit mezi přáceschopnými nezaměstnanými na jedné straně a starými, nemocnými a dětmi na straně druhé. Bylo to, jako kdyby se dnes nějaká správní oblast pokoušela řešit problémy jednorukých pojištěním proti nezaměstnanosti nebo kdyby se takové pojištění směšovalo s péčí o staré lidi. V souladu s tím mohla být administrace Chudinského zákona

víceméně uspokojivá jen v těch krátkých obdobích, kdy byla jak *národní*, tak *diferencovaná*. Takové období nastalo v letech 1590–1640 za vlády Burleigha a Lauda, kdy Koruna prováděla Chudinský zákon prostřednictvím smířících soudců a do praxe se začal uvádět ambiciózní návrh výstavby chudobinců spolu s donucováním k práci. Avšak Commonwealth (1642–1660) opět zničil to, co pranyřoval jako osobní vládu Koruny, a restaurace dosti paradoxně práci Commonwealthu dokončila. Zákon o osídlení v roce 1662 omezil Chudinský zákon na farmosním základě a legislativa pak až do třetího desetiletí osmáctého století věnovala pauperismu jen pramalou pozornost. V roce 1722 se nakonec projevil úsilí o diferenciaci. Spojené farmosti začaly budovat pracovní útulky, které se měly odlíšovat od místních chudobinců; příležitostná chudinská podpora, přiznávaná nezávisle na pobytu v pracovním útulku, byla podmiňována testem potřebnosti, který tento útulěk prováděl. V roce 1782 s Gilbertovým zákonem byl učiněn další dlouhý krok k rozšíření jednotek administrace podněcováním vytváření svazů farmostí. V té době se požadovalo, aby farmosti našly zaměstnání všem přáceschopným lidem z okolí. Tuto politiku doplňovala záruka podpory nezávislé na pobytu v útulku, a dokonce podpora ke mzdě, aby se snížily náklady na podporu přáceschopných. Ačkoli vytváření svazů farmostí bylo jen přípustné, nikoli povinné, znamenalo pokrok směrem k větším jednotkám správy a k diferenciaci různých kategorií podporovaných chudých. Navzdory nedostatkům tohoto systému tak Gilbertův zákon představoval snahu ve správném směru, a dokud podpora mimo pracovní útulěk a přídavky ke mzdám byly jen podpůrnými prostředky k pozitivní sociální legislativě, nemusely být pro racionální řešení škodlivé. Speenhamland postup reformy zastavil. Tím, že podporu nezávislou na útulku a přídavky ke mzdám *zezebebnil*, nasledoval (jak se mylně tvrdilo) směr Gilbertova zákona, ale jeho tendenci naprosto obrátil a celý systém alžbětinské chudinské legislativy vlastně zničil. Pracně ustavený rozdíl mezi pracovním útulkem a chudobincem se stal bezvýznamným; různé kategorie nuzáků a přáceschopných nezaměstnaných měly nyní tendenci splynout do jedné nerozlišitelné masy závislé chudoby. Nastaroval proces opáčný k diferenciaci: pracovní útulky přecházely v chudobince a chudobince samy se stále více vytrácely; farmost se opět stala jedinou a konečnou jednotkou tohoto opravdového velelíka institucionální degenerace.

V důsledku Speenhamlandu byla nadřazenost šlechty a fariše ještě posílena, bylo-li něco takového vůbec ještě možné. „Nerozli-

širší ná benevolence moci", na niž si dohlížitelé na chudé stěžovali, byla přinejlepším v roli „toryvského socialismu“, v niž smířící soudci vládli benevolentní moci, zatímco celou tíži chudinských daní nesla zemědělská střední třída. Podstatná část sedláků se už dlouho ztrácela ve víru zemědělské revoluce a zbývajících živnostníků a nájemců a vlastníci v očích venkovských potentátů postupně splyňovali s chalupníky a držiteli kousků políček do jedné sociální vrstvy. Zámožní lidé příjís dobře nerozlišovali mezi vyslovenými nužalky a lidmi, kteří se přechodně ocitli v nouzi. Ze vznešených výšek, z nichž shlíželi na zápasící život vesnice, nebyla vidět nějaká pevná čára oddělující chudé od lidí v naprosté nouzi, a nemuseli být proto nijak překvapeni, když se v nějakém španěm roce dozvěděli, že malý farmář šel „na podporu“, poté co byl zruinován katastrofální úrovní chudinské daně. Jistě, takové případy nebyly časté, ale samoná jejíž možnost podtrhovala fakt, že mnozí z plátců daní byli sami chudáci. Celkem vzato, vztah plátců chudinské daně a nezaměstnaných mas byl trochu podobný vztahu zaměstnaných a nezaměstnaných v naší době v různých typech pojištění, kde zaměstnaní nesou tíži částečně nezaměstnaných. Přesto však typický plátec chudinské daně obvykle neměl nárok na chudinskou podporu a typický zemědělský pracovník žádné daně neplatil. Speenhamland politicky posílil svazek šlechty s vesnickými chudými, kdežto spojení šlechty se střední třídou oslabil.

Nejbližším aspektem tohoto systému byla jeho zvláštní ekonomika. Otázka „Kdo platí za Speenhamland?“ byla prakticky nezodpověditelná. Samozřejmě přímo cítili hlavní břemeno plátců chudinské daně. Avšak farmáři byli částečně kompenzováni nízkými mzdami, které museli platit svým pracovníkům – což byl přímý důsledek speenhamlandského systému. Navíc se část jejich daní farmářům často zpětně vracela, pokud byli ochotni zaměstnat vesničana, který by se jinak ocitl na podpoře. Následné přeplnění farmářských kuchyní a dvorů lidmi, jejichž ruce byly nadbyrečné a z nichž někteří se při práci nijak nepřetřhli, muselo být také vedeno na straně má dáti. Práce těch, kdo byli skutečně na podpoře, byla dokonce ještě lacinější. Často se nabízel k práci jako „roznašeči“ na jiná místa a byli placeni pouze jídlem nebo se dávali do dražby ve vesnické „ohradě“ za několik penicí na den. Za co stála úředně požadovaná práce tohoto typu, je jiná věc. Vrcholem všeho se někdy chudým proplácely přídavky na rentu, a bezskrupulózní vlastník domků tak mohl vydělávat peníze zvyšováním renty za nehygienické příbytky; vesnické úřady pravděpodobně

zavíraly oči, pokud z charitě zase dále plynul chudinské daně. Že takový propletenec zájmů musel podbýt jakýkoli smysl pro finanční odpovědnost a povzbuzovat každý typ drobné korupce, je nablédni.

V širším smyslu přesto Speenhamland něco stál. Začal jako pomoc ke mzdám, z níž měli na pohled prospěch zaměstnanci, avšak ve skutečnosti využíval veřejné prostředky k podpoře zaměstnavatelů. Hlavním efektem systému dávek bylo stlačení mezd pod existenční úroveň. V skrz naskrz pauperizovaných oblastech farmáři už neměli zájem zaměstnávat zemědělské pracovníky, kteří stále vlastnili kousky půdy, protože „nikdo s majetkem neměl nárok na farmí podporu a standardní mzda byla tak nízká, že bez nějakého druhu podpory byla pro ženatého muže nedostatečná“. V důsledku toho měli v některých oblastech šanci získat zaměstnání jen lidé, kteří byli na podpoře; ti, kdo se pokoušeli nepobírat dávky a vydělávali si na živobytí svým přičiněním, byli stěží schopni zajistit si práci. Přesto však v zemi jako celku musela být takových lidí velká většina a z každého z nich měli zaměstnavatelé jako třída mimořádný zisk, protože prohlavali ze snížených mezd, aniž by je upravovali z chudinských daní. V dlouhodobém výhledu musel neekonomický systém, jako byl tento, ovlivnit produktivitu práce, snížit standardní mzdy, a nakonec i „škálu“ zavedenou smířícími soudci pro dobro chudých. Ve dvacátých letech devatenáctého století už byla škála podle ceny chleba ve skutečnosti v mnoha hrabstvích ořezána, a ubohé příjmy chudých se tak dále snížily. V letech 1815–1830 byla speenhamlandská škála, která byla spravedlivě stejná po celé zemi, redukována o téměř jednu třetinu (toto snížení bylo prakticky všeobecné). Clapham pochybje, zda celkové břemeno chudinských daní bylo tak kruté, jak by se zpočátku náhleho výbuchu stížností mohl někdo domnívat. Oprávněně. I když zvýšení chudinské daně bylo očividané a v některých oblastech muselo být počítováno jako katastrofa, zdá se pravděpodobnější, že to nebylo ani tak toto břemeno samoné, ale spíše ekonomické dopady přídávků ke mzdám na produktivitu práce, co bylo u kořenů obůží. V jižní Anglii, která byla postížena nejcitlivěji, planili chudinskou daň ve výši necelá 3,3 procenta příjmu – což je velmi únosná zátěž, domnívá se Clapham, ve světle skutečnosti, že značná část této sumy „by měla jít chudým ve mzdách“. Ve skutečnosti celkové daně ve třicátých letech stabilně klesaly a jejich relativní zátež musela klesat ještě rychleji vzhledem k rostoucímu národnímu blahobytu. V roce 1818 představovala částka spouštěbovaná na chudinskou podporu celkem

téměř osm miliónů liber; pak téměř kontinuálně klesala, až v roce 1826 činila pouhých méně než šest miliónů, i když národní důchod rychle rostl. Přesto byla kritika Speenhamlandu stále ostrější, jak se zdá, kvůli faktu, že dehumanizace mas začala ochromovat národní život, a zejména omezovat energii samotného průmyslu.

Speenhamland přivodil sociální katastrofu. Zvykli jsme si přehlížet odpudivé popisy raného kapitalismu jako „sentimentální povídky“. Pro to neexistuje ospravedlnění. Obraz, který nám vyličila Harriet Martineauová, vášnivá obhajkyyně Reformy Chudinského zákona, splyvá s obrazem charitativních propagandistů, kteří proti této reformě hlasitě protestovali. Fakty uvedené ve známé zprávě Komise pro Chudinský zákon (1834), požadující okamžité zrušení Speenhamlandského zákona, by mohly sloužit jako materiál pro dickensovskou kampaň proti politice Komise. Ani Charles Kingsley, ani Friedrich Engels, ani Blake, ani Carlyle se nemýlili v přesvědčení, že nějaká hrozná katastrofa postvrmila samu představu člověka. A ještě vymluvnější než výbuchy bolesti a hněvu přicházející od básníků a filantropů bylo ledové ticho, s nímž Malthus a Ricardo přecházeli scény, z nichž se zrodila jejich filosofie světské zkázy.

Sociální rozklad, který zapříčinil stroj a okolnosti, v nichž byl nyní člověk přinucen mu sloužit, měl nepochybně mnoho důsledků, které byly nevyhnutelné. Anglická vesnická civilizace postřádala takové městské prostředí, z něhož vyrůstala pozdější průmyslová města na kontinentu.² V nových městech neexistovala žádná střední třída, žádné takové jádro řemeslníků a živnostníků, účtyhodné malé buržoazie a měšťáků, které by mohlo sloužit jako asimilační médium pro hrubého dělníka, který – přitahován vysokými mzdami či vyhnan z půdy mazanými ohrazovatelii – díel v prvních továrnách. Průmyslová města ve středních oblastech či na severozápadě Anglie byla kulturní pustinou; jejich slumy pouze odrážely nedostatek tradic a občanské sebečty. Migrující rolníci, či dokonce dřívější sedláci či nájemci, kteří byli vhozeni do této bezútěšné bažiny bídý, se brzy proměnili v nepopíratelně živočišny tohoto bahniška. Nešlo o to, že byji placeni příliš málo, nebo že dokonce pracovali příliš dlouho – i když obojí se stávalo až příliš často –, ale že nyní existovali ve fyzických podmínkách,

² Professor Usher klade datum počátku všeobecné urbanizace do období kolem roku 1795.

keré popíraly lidskou podobu žívora. Podobně jako rito lidé se mohli cítit černoši z afrického lesa, kteří se ocitli uvěznění a lapali po vzduchu v podpalubí otrokášské obchodní lodí. A přece toto vše nebylo nenapravitelné. Pokud má člověk nějaký status, na kterém by trval, nějaký vzor daný jeho příbuznými či soudruhy, může za něj bojovat a znovu získat svou duši. Avšak v případě tohoto dělníka se to mohlo stát pouze jediným způsobem: tím, že konstituoval sám sebe jako člena nové třídy. Ale pokud nebyl schopen vydělat si na živobytí svou vlastní práci, nebyl dělník, ale nuzák. Největší podlostí Speenhamlandu bylo to, že ho do takového postavení uměle snižoval. Tento zákon pochybného humanitářství bránil pracovníkům, aby se konstituovali jako ekonomická třída, a tak je připravil o jediný prostředek, kterým mohli odvrátit osud, k němuž byli odsouzeni v mýtnu ekonomiky.

Speenhamland byl neschlňavajícím nástrojem demoralizace lidu. Je-li lidská společnost samočinným mechanismem pro udržování standardů, na nichž je zbudována, Speenhamland byl autorem rozbiřejícím standardy, na nichž musí být založen každý typ společnosti. Nejenže odměňoval vyhybání se práci a poskytoval záminku k nervoznosti, ale zvýšil přitažlivost pauperismu písně v tom kritickém bodě, kdy se člověk snažil uniknout osudu bídý. Jakmile byl člověk v chudobinci (obvykle se tam ocitl, když on a jeho rodina byli nějakou dobu na dávkách), byl chycen do pasti a zřídka se mu podařilo ji opustit. V lidské směsi chudobince, kde se člověk nemusel starat o to, je-li pokládán za lepšího než jeho soused, a už vůbec nemusel začínat shánět práci, místo aby ji ve známém houfci pouze „předstíral“, se slušnost a sebestačta staleti usedlého žívora rychle vypatily. „Chudinská podpora se stala veřejnou kořistí... Survoei ve snaze získat svůj díl šikanovali administrátory, prostopášníci předvádějí své nemanželské potomky, které je třeba nasvřít, lenoši složili ruce na prsa a čekali, dokud ji nedostanou; zaostala mládež na jejím základě uzavírala sňatky; pytláci, zloději a prostitutky ji vymáhali zastrášováním; venkovští soudci ji rozhazovali kvůli popularitě a chudinské komise z pohodlnosti. Právě tak se s fondem nakládalo... Farmář – místo aby jeho půdu obdělával náležitý počet dělníků, které by sám plail – byl nucen vzít dvakrát tolik lidí, jejichž mzdy se částečně platily z podpory; a protože tyto lidé byli u něho zaměstnáni z donucení, byli mimo jeho kontrolu, pracovali nebo ne – jak se jim chtělo –, snižovali kvalitu jeho půdy a bránili mu zaměstnat lepší lidi, kteří by tvrdě dřeli na svou nezávislost. Třito lepší lidé klesli mezi ty nejhorší; i chalupník platící chudinskou daň

přišel po marrém zápase k vyplátnímu stolu, aby žádal o podporu...³ Tolik Harriet Martineau. Svydliví liberálové z pozdější doby nevčetně přehlížeji vzpomínky tohoto upřímného apoštola své víry. Ale i kdyby přeháněla, jak se obávají, jasně osvětluje správné místo. Ona sama patřila k té bojující střední třídě, jejíž leskla bída ji činila jen cihlivější k morálním nejasnostem Chudinského zákona. Rozuměla tomu, že společnost potřebuje novou třídu – třídu „nezávíslych pracovníků“ – a jasně to vyjádřila. Právě oni byli jejími vysněnými hrdiny; jednoho z nich – chronicky nezaměsnaného pracovníka, který odmítal jít na podporu – nechává hrdě prohlásit ke kolegovi, který se rozhodl pobírat dávkou: „Zde stojím a vyzývám kohokoli, aby mnou pohrdal. Mohu také postavit své děti doprostřed této chřámové lodi a vyzvat kohokoli, aby se jim vysmál, kvůli postavě, které zaujmají ve společnosti. Mohou existovat lidé o trochu moudřejší, mohou být mnohem bohatší, ale nikdo není úctyhodnější.“ Velcí lidé z vládnoucí třídy stále ještě zdaleka nechápali potřebu této nové třídy. Slečna Martineauová poukazovala na „obvyklý omyl aristokracie, předpokládající, že pod bohatou třídou existuje ve společnosti už jen jediná další třída, s níž je nucena jednat“. Lord Eldon, sežňuje si, stejně jako jiní, kteří to musí vědět lépe, „zařazuje pod jednu nálepku [nižší třídy] každého, kdo je pod nejbohatšími bankéři – provozovatele manufakur, obchodníky, řemeslníky, pracovníky a lidi na chudinské podpoře“.⁴ A důtklivě trvá na tom, že mezi posledními dvěma je rozdíl, na němž závisí budoucnost společnosti. „Kromě rozdílu mezi vládcm a poddaným není v Anglii žádný sociální rozdíl tak velký jako rozdíl mezi nezávislým pracovníkem a pauperizovaným člověkem; směšovat ty dva je stejně tak známkou neznalosti jako nemorálnosti a politické neprozíravosti,“ napsala. To samozřejmě může být jen stěží konstatováním o skutečném stavu. Rozdíl mezi těmito dvěma vrstvami v době plamnosti Speenhamlandského zákona přestal existovat. Spíše jde o návrh politiky založené na prozíravé anticipaci. A tato politika byla politikou Komise pro reformu Chudinského zákona. Předvídala volný konkurenční pracovní trh a následný vznik průmyslového proletariátu. Zrušení Speenhamlandského zákona se stalo opravdovým zrozením moderní dělnické třídy, jejíž bezprostřední sobecký zájem ji určil k tomu, aby

³ Martineau, H., *History of England During the Thirty Years' Peace* (1816-1846), 1849.

⁴ Martineau, H., *The Parish*, 1833.

se stala ochráncem společnosti před byrokratickými nebezpečnými stroje civilizace. Ať už pro ně budoucnost chystala cokoli, dělnická třída a tržní ekonomika se v historii objevily společně. A nenávisť k veřejné chudinské podpoře, nedvěra k opatřením státu, trvání na povivosti a sebeúcta pak zůstávaly charakteristikami britského dělníka po generace.

Zrušení Speenhamlandského zákona bylo dílem nové třídy vstupující na historickou scénu – anglických středních vrstev. Práci, kterou jim bylo souzeno vykonat, totiž přeměnit společnost na tržní ekonomiku, nemohla udělat venkovská šlechta. Než se tato transformace rozbýbala, byly zrušeny desítky zákonů a jiné byly přijaty. Zákon o parlamentní reformě z roku 1832 zbavil hlasovací práva okersky s malým počtem obyvatel a jednou provždy dal moc v Dolní sněmovně jejím členům. Jejich prvním velkým reformním činem bylo zrušení Speenhamlandu. Nyní, když si uvědomujeme stupeň, v němž jeho paternalistické metody splyvaly s životem země, budeme chápat, proč i ti neřadikálnější stoupenoci reformy váhali, zda mají pro přechod navhnout kratší období než deset či patnáct let. Ve skutečnosti k ní došlo s náhlostí, která činí nesmysl z legendy o anglickém gradualismu, pěstované v poslední době, kdy se opět hledají argumenty proti radikální reformě. Krutý šok této události znepokojoval po generace představy britské dělnické třídy. Přesto však tato drásavá operace vděčí za svůj úspěch hluboce usazenému přesvědčení širokých vrstev populace, včetně pracovníků samotných, že systém, u něhož vše nasvědčovalo tomu, že je podporuje, je ve skutečnosti olupoval a že „právo na život“ bylo nemocí k smrti.

Nový zákon stanovoval, že v budoucnosti by se mimo útluky neměla žádat chudinská podpora poskytovat. Jeho administrace byla národní a diferencovaná. V tomto ohledu rovněž představoval daleko-sáhlou reformu. Příspěvky ke mzdam byly samozřejmě pozastaveny. Znovu byl zaveden test pracovního útluku, ale v novém smyslu. Nyní bylo ponecháno na rozhodnutí žadatele, zda je tak naprosto zbaven všech prostředků, že by se dobrovolně uchýlil do útluku, který byl záměrně proměněn v místo hrůzy. Pracovní útluk byl zahalen stígnutím; zdržovat se v něm znamenalo podstoupit psychologickou a morální mukku, přestože splňoval požadavky hygieny a slušnosti – ty byly vlastně jen důmyslně využívány jako záminka pro další deprivaci. Zákon prováděli pod diktátorským ústředním dohledem nikoli smířící soudci nebo míšní dohlížitelé, ale vzdálenější autority – dozorcí.

Dokonce i pohřeb pauperizovaného člověka se stal aktem, v němž se jeho blízcí zřikali solidaritu s ním i ve smrti.

V roce 1834 byl průmyslový kapitalismus připraven ke startu a Reforma Chudinského zákona byla jeho předzvěstí. Speenhamlandský zákon, který ochraňoval venkovskou Anglii, a tedy pracující obyvatele obecně, před plnou silou tržního mechanismu, byl zažán až do morku společnosti. V době jeho zrušení velké masy pracující populace připomínaly více přizraky, které mohou strašit v děsivých snech, než lidské bytosti. Avšak byli-li dělníci dehumanizováni fyzicky, vlastnické třídy byly degradované morálně. Tradiční jednota křesťanské společnosti uvolnila místo popírání odpovědnosti bohatých za podmínky jejich blížních. Vyrvářely se dva národy: K ohromení přemýšlivých lidí se neslýchaně bohatství ukázalo být neoddělitelné od neslýchané bídy. Vědci unisono prohlašovali, že byla objevena věda, která položila základy vládnoucí lidskému světu, které nejdou nijak zpochybnit. Právě na příkaz těchto zákonů byl ze srdcí odstraněn soucit a stoické rozhodnutí vypovědět lidskou solidaritu ve jménu největšího štěstí největšího množství získalo vážnost světského náboženství.

Prosazoval se mechanismus trhu a dožadoval se svého doplnění: lidská práce se musela stát zbožím. Snaha reakcionářského parlamentu odporovat této nutnosti musela vyznít naprázdno. Z hrůz Speenhamlandu lidé slépe chvátali do úročiště utopické tízní ekonomiky.

PAUPERISMUS A UTOPIE

Problém chudoby se soustředil kolem dvou úzce souvisejících témat, pauperismu a politické ekonomie. I když jejich vliv na moderní vědomí rozebíráme odděleně, obě tyto věci byly součástí jednoho nedělního celku – objevení společnosti.

Až do doby Speenhamlandského zákona nebylo možno na otázku, odkud se bere chudoba, najít žádnou uspokojivou odpověď. Myslitelé osmnáctého století se však obecně shodovali v tom, že pauperismus je neoddtělitelný od pokroku. Největší množství chudých se najde nikoli v neúrodných zemích nebo uprostřed barbarických národů, ale v zemích, které jsou nejurodnější a nejvíce civilizovanější, psal roku 1782 John M'Farlane. Italský ekonom Giammaria Ortes prohlásil za axiom, že bohatství národa odpovídá jeho populaci a jeho bída jeho bohatství (1774). Dokonce i Adam Smith svým opatrným systémem uvedl, že v nejobhatších zemích nejsou mzdy pracovní síly nejvyšší. M'Farlane si tudíž netroufal mít nějaký neobyčejný názor, když vyjadřoval přesvědčení, že jelikož se Anglie nyní přiblížila vrcholu své velikosti, „počet chudých se bude nadále zvyšovat“.¹

A tak předpovídal-li nějaký Angličan obchodní stagnaci, pouze opakoval obecně sdílené mínění. Jestliže v půlstoletí před rokem 1782 překvapoval vzestup vývozu, ještě více překvapovaly výkyvy obchodu. Obchod se právě začínal vzpamatovat z poklesu, který snížil vývozní čísla na úroveň, na níž byla před téměř půlstoletím. Velký rozmach obchodu a zjevný růst národní prosperity po sedmileté válce byl pro tehdejší lidi zkrátka známkou toho, že po Portugalsku, Španělsku, Holandsku a Francii dostala svou šanci také Anglie. Nyní byl její strný vzestup věci minulosti a nebyl důvod věřit, že pokrok, který byl pouze výsledkem šťastné války, bude dále pokračovat. Jak jsme viděli, téměř jednomyslně se očekával úpadek obchodu.

¹ M'Farlane, J., *Enquiries Concerning the Poor*, 1782. Srov. též s Postlethwaytovou redakční poznámkou v *Universal Dictionary* z roku 1757 k holandskému Chudinskému zákonu ze 7. října 1531.

Skutečnost byla taková, že prosperita byla hned za rohem – prosperita gigantických rozměrů, jež se měla stát novou formou života nejenom pro jediný národ, ale pro celé lidstvo. Nicméně ani státníci, ani ekonomové ani v nejnějším netušili, že se blíží. Pro státníky to snad byla lhostejná věc, protože do výše letici čísla o objemu obchodu po další dvě generace pouze vroubkovala ostří lidové bídy. V případě ekonomů to však byla mimořádná smůla, neboť celý jejich teoretický systém byl vybudován právě během tohoto přívalu „abnormálnosti“, kdy ohromný nárůst obchodu a výroby shodou okolností provázelo ohromné zvětšení lidské bídy – takže očividné fakty, na nichž založili své principy Malthus, Ricardo a James Mill, odžily pouze paradoxní tendence panující v ostře vymezeném přechodném období.

Situace to byla vsukutku podivná. Chudí se v Anglii poprvé objevili v první polovině šestnáctého století; začali být nápadní jakožto osoby nespokojené s manským pansstvím „nebo s nějakou feudální nadřazeností“ a jejich postupná proměna ve třídu svobodných pracujících byla spojeným výsledkem přísného potírání tuláctví a podpory domácího průmyslu, jemuž mocné napomáhalo neustálé rozšiřování zahraničního obchodu. Během sedmáctého století bylo o zblázcování méně zmínek a i tvrdá opatření Zákona o osídlení byla přijata bez veřejné diskuse. Když se diskuse na konci onoho století oživila, *Utopie* Thomase Mora a první chudinské zákony byly již více než 150 let staré a zrušení klášterů a Kertova vzpoura dávno zapomenuté. K jistému ohrazování a „pohlcování“ docházelo po celou dobu, například i za vlády Karla I., ale tyto nové třídy se jako celek usadily. Navíc, zatímco v polovině šestnáctého století byli chudí nebezpečím pro společnost, do níž vrhávali jako nějaká nepřátelská armáda, na konci sedmáctého století představovali pouhé daňové zatížení. Na druhé straně už nešlo o polořeudlní, nýbrž o polokomerční společnost, jejíž typičtí příslušníci upřednostňovali práci ve svém zájmu a nemohli akceptovat ani středověký pohled, v němž chudoba nepřetavovala problém, ani názor úspěšných ohrazovatelů, podle kterého nebyli nezaměstnaní nic jiného než zdrahí zahaleci. Od této doby začaly názory na zblázcování – velmi podobně jako předtím náboženské otázky – odážet filosofický názor. Názory na chudé stále víc zrcadlily názory na existenci vůbec. Odtud pramenila rozmanitost i zdánlivá znatelnost těchto názorů, ale také jejich zásadní význam pro historii naší civilizace.

To, že nedobrovolná nezaměstnanost musí být důsledkem nějaké zářady v organizační práci, si jako první uvědomili kvakeri, průkopníci

zkoumání možnosti moderní existence. Ve své silné víře v podnikatelské metody uplatňovali vůči chudým ve svých řadách stejný princip kolektivní svépomoci, k němuž někdy sáhali coby odpražiči z důvodu svědomí, když se chtěli vyhnout podpoře veřejných orgánů placením za pobyt ve vězení. Když horlivý kvaker Lawson zveřejnil *Výzvu k parlamentu ohledně chudých, aby nebylo v Anglii žebráctví*, použil ji jako jakousi „platformu“ pro svůj návrh na zřízení zprostředkovatelen práce v moderním pojetí veřejných pracovních agentur. To bylo roku 1660; o deset let dříve navrhl Henry Robinson „Úřad pro žádosti a setkání“. Restaurační vláda však upřednostnila těžkopádnější metody; Zákon o osídlování z roku 1662 přímo odporoval jakémukoli racionálnímu systému zprostředkovatelen práce, které by vytvořily pro pracovní sílu širší trh; sídlo – a v tomto smyslu se tohoto termínu v zákoně užilo poprvé – svazovalo pracovní sílu s farností.

Po Slavné revoluci (1688) probudila kvakerská filosofie skutečného proroka trendu sociálních myšlenek vzdálené budoucnosti v Johnu Belletsovi. Jeho návrh na vytvoření „školy pracovitosti“, v nichž by se dal dobře využít nedobrovolný volný čas chudých, se roku 1696 zrodil právě z atmosféry „shromáždění trpících“, na nichž se nyní často využívaly k vědeckému podložení náboženských opatření na podporu chudých statutky. Základem tohoto návrhu nebyly principy nějaké zprostředkovateleny práce, nýbrž zcela odlišné principy směny práce. Zatímco zprostředkovatelna se spojovala s tradičním hledáním zaměstnavatele pro nezaměstnaného, druhá představa neznamenala nic menšího než to, že pracující nebudou žádného zaměstnavatele potřebovat, pokud budou mocí své produkty přímo směňovat. „Je-li práce chudých těžebním dolem boháčů“, jak říkal Bellers, proč by se chudí nemohli podporovat navzájem využitím tohoto bohatství ke svému prospěchu a snad i vytvořením něčeho navíc? Jediné, čeho bylo třeba, byla jejich organizace v „koleji“ či korporaci, kde by mohli spojit své úsilí. To bylo jádrem všech pozdějších socialistických myšlenek na téma chudoby, ať už dosely podobu Owenových Vesnic jednoty, Fourierových *Phalanstères*, Proudhonových Bank výměny, *Ateliers Nationaux* Louise Blanc, Lassalových *Nationale Werkstätten*, nebo když na to přijde, i Stalinových pětiletých plánů. Bellersova kniha obsahovala v podstatě větší návrh, s nímž se spojovalo řešení tohoto problému od té doby, co se poprvé objevily velké rozvraty, které do moderní společnosti přinesly stroje. „Tato kolejná spoluprást učiní kritériem hodnocení všech potřeb práci, nikoli peníze...“ Podle

plánu mělo jít o „kolej užitečných řemesel všeho druhu, která budou pracovat jedno pro druhé a podpory nebude zapotřebí...“. Přiznačně je spojení pracovních poukázek, svépomocí a spolupráce. Dělníci, v počtu do tří set, se měli navzájem podporovat a měli společně pracovat pro svou holou existenci – „udělal-li někdo více, mělo mu to být zapláceno“. Měly se tu tedy kombinovat minimální přídeje a plachy podle výsledků. V případě některých drobnějších experimentů se svépomocí šel finanční přebytek na „setkání trpčících“ a byl vynaložen ve prospěch jiných členů náboženské komunity. Tento přebytek měl mít velkou budoucnost; nová představa zisku byla všeláskem doby. Bellerstův národní program podpory v nezaměstnanosti měli ve skutečnosti realizovat pro zisk i kapitalisté. Téhož roku 1696 založil John Cary Bristolskou korporaci pro chudé, která po jistém počátečním úspěchu přestala přinášet zisk – jako nakonec všechny ostatní podniky tohoto druhu. Bellerstův návrh však stavěl na stejném předpokladu jako systém přidělování pracovní síly podle chudinské daně, předloženy Johnem Lockem takéž roku 1696, podle kterého měli být vesničtí chudí přiděleni na práci k místním daňovým poplatníkům a měli být mezi ně rozděleni v takovém poměru, v jakém tito poplatníci přispívali na chudinskou daň. Takový byl původ smílou pronásledovaného systému roznaščeň, praktikovaného podle Gilbertova zákona. Představa, že je možno dosáhnout toho, aby byl pauperismus výnosný, se lidem pevně usadila v hlavách.

Přesně o století později vytvořil Jeremy Bentham, nejpłodnější ze všech sociálních projektantů, plán na využití chudých ve velkém k obsluze strojů, které navrhl jeho dokonce ještě vynalézavější bratr Samuel na obrábění dřeva a kovů. „Bentham“, říká Sir Leslie Stephen, „se spojil se svým bratrem a divali se po nějakém parním stroji. Potom je napadlo, aby místo páry využili odsouzenec.“ To bylo roku 1794; plán Panoptikonu Jeremýho Benthama, který umožňoval rozvrhnout věznic tak, aby byl dozor v nich levný a efektivní, už pár let existoval a Bentham se nyní rozhodl uplatnit ho ve své trestanecké továrně; místo trestanců však měli zaujmout chudí. Soukromý podnikatelský počin bratrů Benthamových záhy přerostl v obecné schéma řešení sociálního problému jako celku. Rozhodnutí speenhamlandských smírčích soudců, Whitbreadův návrh minimální mzdy a především Pítrův soukromě rozšiřovaný koncept komplexního návrhu na reformu Chudinského zákona způsobily, že se pauperismus stal námětem diskusí mezi státníky. Bentham, jehož kritika Pítrova návrhu zákona

údajně přivedla jeho sražení, předložil v časopise *Annals* Arthura Younga vlastní zpracované návrhy (1797). Jeho Domy práce podle plánu Panoptikonu – pětiposchodové o dvanácti sektozech –, v nichž se mělo využívat práce chudých na podpoře, měly být řízeny centrální radou, která by byla ustavena v hlavním městě po vzoru rady Anglické banky a hlas by v ní měli všichni členové s podíly v hodnotě pěti nebo deseti liber. V textu, který vyšel o několik let později, stálo: „1. Správa záležitostí chudých po celé jižní Británii bude svěřena jednomu orgánu a náklady ponese *jedem* fond. 2. Tento orgán bude orgánem jakési *aktivní společnosti*, jež ponese nějaké podobné jméno jako *Společnost národní podpory*.“² Mělo se postaravit nejméně 250 Domů práce, které by pojalý přibližně 500 000 lidí. Plán doplňovala podrobná analýza různých kategorií nezaměstnaných, v níž Bentham o více než století předběhl výsledky k nimž dospěli jiní badatelé zabývající se touto problematikou. Ve svých klasifikačních úvahách projevil ohromnou schopnost dívat se na věc realisticky. Pracovníky „bez místa“, kteří byli nedávno propuštěni z práce, odlišil od takových, kteří nemohli najít práci kvůli „náhodné stagnaci“; „periodická stagnace“ sezónních děl-níků pak byla odlišena od „nahrazených pracovníků“, které „učinilo nadbytnými zavedení strojů“, neboli – ještě moderněji řečeno – od technologicky nezaměstnaných; poslední skupinu tvořili „demobilizovaní pracovníci“, další moderní kategorie, již dostala v Benthamově době do popředí francouzská válka. Nejdůležitější kategorií však byla výše uvedená kategorie „náhodné stagnace“, která zahrnovala nejenom řemeslníky a umělce vykonávající povolání „závislá na módě“, ale také mnohem důležitější skupinu lidí nezaměstnaných „v případě všeobecné stagnace manufaktur“. Benthamův plán neustíval o nic menšího než o vyrovnání hospodářského cyklu prostřednictvím komerčního využití nezaměstnaných v ohromném měřítku.

Robert Owen roku 1819 znovu publikoval Bellerstovy více než 120 let staré plány na založení Škol práce. Sporadická chudoba od té doby přerostla v mohutný nápor bídý. Sporadická chudoba se od Bellerstových představ lišily zejména tím, že byly mnohem větší – pojímaly 1 200 lidí na stejném počtu aktrů půdy. Členem výboru žádajícího o podílové příspěvky na tento vysoce experimentální plán řešení problému nezaměstnanosti byla i taková autorita jako David Ricardo. Žádní příspěvatelé se však neobjevovali. O něco později se

² Bentham, J., *Pauper Management*. Poprvé vyšlo 1797.

dočkal posměchu Francouz Charles Fourier za to, že každým dnem čekal, že se objeví richý společník, který bude investovat do jeho plánu s *Phalanstère*, založeného na představách velmi podobných těm, jež podpořil jeden z největších finančních expertů té doby. Neproslula snad firma Roberta Owena v New Lanarku po světě finanční úspěšností svých filantropických programů? Standardní názor na chudobu ještě neexistoval – ani žádný všeobecně přijímaný způsob, jak na chudých vydělat.

Owen od Bellese převzal představu pracovních poukázek a roku 1832 ji aplikoval ve své Národní spravlivé směnárně práce; neuspěla. Příbuzný princip ekonomické soběstačnosti pracující třídy – což byla také Bellesova idea – stál v následujících dvou letech v pozadí slavného hnutí oborového svazu. Ten byl všeobecnou asociací všech zaměstnání, řemesel a umění, přičemž nevyklučoval ani malé živnostníky, a jeho povšechným smyslem bylo vytvořit z nich v jedné mírumilovné materializaci část společnosti. Koho by napadlo, že jde o zárodek veskrze násilných pokusů o jeden velký svaz v příštích stov letech. Syndikalismus, kapitalismus, socialismus a anarchismus byly ve svých plánech pro chudé vsaženy téměř nerozlišitelně. První praktický počín filosofického anarchismu – Proudhonova Banka výměny z roku 1848 – byl v podstatě odnoží Owenova experimentu. Sámí socialisté Marx Proudhonovy myšlenky ostře napadl a napříště to měl být stát, po kom se měl žádat kapitál na kolektivistické programy toho typu, s nimiž Louis Blanc a Lassalle zapadli hluboko do minulosti.

Ekonomický důvod, proč na chudých neslo vydělat peníze, nebyl žádným tajemstvím. O téměř 150 let dříve ho podal Daniel Defoe, jehož pamflet, vydaný roku 1704, odložil diskusi spuštěnou Bellesem a Lockem. Defoe tvrdil, že pokud se budou chudí podporovat, nebudou pracovat za mzdy, a že budou-li nasazeni na vytváření zboží ve veřejných institucích, pouze vytvoří větší nezaměstnanost v soukromých manufakturách. Po jeho pamfletu, který nesl sataniistický název *Dávát almužnu, žádou podpora a zaměstnání chudých je ke škodě národa*, se objevily slavnější kostřebare verše doktora Mandevilla o rařňovaných včelách, jejichž společenství prosperuje jenom díky tomu, že povzbuzuje marcovitost a závist, nečest a mrhání. Zatímco podivínský doktor si lboval v mlékém morálním paradoxu, pamfletista Defoe narazil na základní prvky nové politické ekonomie. Na jeho pojednání se mimo kruhy „nižší politiky“, jak se v osmnáctém století říkalo problémům policejního dozoru, brzy zapomnělo; Mandevillovým laciným para-

doxem si oproti tomu lámali hlavu myslitelé Berkeleyho, Humova a Smithova formátu. Jak je vidět, zatímco mobilní bohatství bylo v první polovině osmnáctého století stále ještě morálním problémem, chudoba jim zatím nebyla. Puritánské třídy byly šokovány feudálními podobami okázalého plynutí, které jejich svědomí odsuzovalo coby přeých a nečest, přitom však musely neochotně souhlasit s Mandevillovými včelami v tom, že nebyť těchto zel, obchod a podnikání by se brzy rozložily. Později se rito bohatí obchodníci měli ujistit o morálnosti podnikání: nové bavlnářské přádelny už nesloužily zahálčivé okázalosti, ale jednovrátým každodenním potřebám, a rozvinuly se jemnější formy plynutí, které si hrály na méně okázalé, přitom ale dokázaly být ještě rozházovavější než ty staré. Defoeův šleh, pokud jde o řízka podpory chudých, nebyl dost aktuální na to, aby pronikl do svědomí zaujatého morálními nebezpečími bohatství; průmyslová revoluce měla teprve přijít. A přesto byl Defoeův paradox do jisté míry předpovědí budoucích dilemat: „Dávat almužnu, žádnou podporu“ – neboť odstranili-li se bič hladu, brzdilo to výrobu a jen vytvářelo větší hlad; „zaměstnávání chudých je ke škodě národa“ – neboť vytvářením veřejného zaměstnání se pouze zvěšoval nadbytek zboží na trhu a utychlovala zálež soukromých podnikatelů. Mezi kvakerem Johnem Bellemem a oportunistou Danielem Defoem, mezi puritánem a cynikem, vyvstaly kdesi kolem přelomu sedmnáctého století otázky; na něž měla nabídnout těžkopádné odpovědi až více než dvě století práce a přemýšlení, naděje a utrpení.

Nicméně v době Speenhamlandského zákona zůstávala pravá povaha pauperismu lidskému rozumu stále ještě utajena. Panovala naprostá shoda v tom, že je žádoucí velká – co možná největší – po-pulace, protože moc státu tkví v lidech. Ochotná shoda byla i v tom, že levná pracovní síla přináší výhody, protože manufaktury mohou prosperovat, jen když je pracovní síla levná. A navíc, kdyby nebylo chudých, kdo by sloužil na lodích a chodil do války? Přesto tu byla i pochybnost, zda není pauperismus přece jenom zlem. Ale tak či onak, proč by se chudáci nemohli užitečně využít k veřejnému prospěchu, tak jak se očividně využívali k prospěchu soukromému? Na tyto otázky nemohla být podána žádná přesvědčivá odpověď. Defoe náhodou narazil na pravdu, již Adam Smith o sedmdesát let později mohl a nemusel pochopit; nerozvinutý stav tržního systému zakrýval jeho inherentní slabiny. Ani nové bohatství, ani nová chudoba nebyly zatím zcela pochopitelné.

To, že se tato otázka v té době ještě nedostala ze studia zakultění, je zřejmé i z podivuhodné shody projektů navrhovaných lidmi tak odlišného založení, jako byli kvaker Bellers, arcista Owen a utilitarista Bentham. Socialista Owen vášnivě věřil v rovnost člověka a jeho vrozená práva; Bentham rovnostářským pohled, lidským právům se vysmíval a silně tihl k *laissez-faire*. Přesto Owenovy „paralelogramy“ připomínaly Benthamovy. Domy práce do té míry, že by to mohlo vyvolat dojem – dokud bychom si nepřipomněli, zač Owen vlděl Bellersovi –, že se jimi inspiroval. Všichni tito tři muži byli přesvědčeni, že partičná organizace práce nezaměstnaných musí přinést přebýrek, který chrl humanitář Bellers využít hlavně k podpoře jiných trpících, utilitarista Bentham předat podlílnkům a socialista Owen vrátit nezaměstnaným samotným. Ale zatímco jejich rozdílné názory odkrývaly pouze téměř nepostřehnutelné názsky budoucích trhlin, jejich společně iluze prozrazovaly totéž zásadní nepochopení podstaty pauperismu v ro-dící se tízní ekonomice. Důležitější než všechny rozdíly mezi nimi je to, že počet chudých mezitím neustále narůstal: v roce 1696, kdy psal Bellers, se celkové dávky z chudinské daně blížily 400 000 lber; v roce 1796, kdy Bentham napadl Průtív návrh zákona, určité pře-kročily cifru 2 milionů; v roce 1818, kdy začal Rober Owen, se už šplhaly k 8 milionům. Za 120 roků, které oddělují Bellese a Owena, se velikost populace možná ztrojnásobila, ale dávky podpory se zveřšily dvacetkrát. Pauperismus se stal postrachem. Jeho významem si však zatím nikdo nemohl být jist.

POLITICKÁ EKONOMIE A OBJEVENÍ SPOLEČNOSTI

10

Když si lidé uvědomili význam chudoby, byla už připravena scéna pro devatenácté století. Předěl ležel někde kolem roku 1780. Ve velkém díle Adama Smitha nebyla chudinská podpora ještě žádným problémem; v Townsendově *Pojednání o Chudinském zákonu* o pouhé deseti-letí později byla pozvednuta na úroveň širokého problému a mysl lidí nepřestala zaměřovat ani po další století a půl.

Změna atmosféry od Adama Smitha k Townsendovi byla opravdu neobyčejná. Smith vyznačoval konec věku, který začal vynálezci státu – Thomassem Morem a Machiavellim, Lutherem a Calvinem; Townsend už patřil k devatenáctému století, v němž Ricardo a Hegel obje-vili, každý z opačného úhlu, existenci společnosti, která se nepodřizuje zákonům státu, ale naopak podřizuje svým vlastním zákonům stát. Je pravda, že Adam Smith přisupoval k materiálnímu bohatství jako k sa-mostatnému oboru zkoumání; to, že přitom uplatnil ohromný smysl pro realismus, z něho učinilo zakladatele nové vědy, ekonomie. Přesto chápal bohatství pouze jako jednu stránku života společnosti, jehož cí-lím zůstávalo podřízeno; bylo přínaležitostí národů bojujících o přežití v historii a nemohlo být od nich odděleno. Podle jeho názoru vycházel jeden soubor podmínek, které určovaly bohatství národu, ze zlepšu-jícího se, stagnujícího nebo upadajícího stavu země jako celku; další soubor se odvozoval od naprosté nadřazenosti bezpečí a jistoty, jakož i z potřeb rovnováhy moci; ještě další byl dán politikou vlády – tím, zda upřednostňovala město nebo venkov, průmysl nebo zemědělství; otázku bohatství, jímž začal mýnit materiální blahobyt, velkého celku národa, tedy pokládal za možné formulovat pouze v určitém politickém rámci. V jeho díle není žádný náznak, že by pro společnost určovaly zákony ekonomické zájmy kapitalistů; žádný náznak, že by kapitalisté byli seka-lárními obhájci božské prozřetelnosti, která řídí ekonomický svět jako nějakou oddělenou entitu. Ekonomická sféra v něho není podřízena svým vlastním zákonům, které nám poskytují měřítko dobra a zla.

Smith chtěl brát bohatství národů jako funkci jejich národního života, fyzického a morálního; právě proto jeho námořní politika tak

dobře ladila s Cromwellovými námořními zákony a jeho představy lidské společnosti tak dobře zapadaly do Lockova systému přirozených práv. Podle jeho názoru nic nenaznačuje existenci nějaké ekonomické sféry ve společnosti, sféry, jež by se mohla stát zdrojem morálního zákona politického závazku. Vlastní zájem nás pouze vnitřně pohání, abychom dělali to, co prospěje také jiným – jako nám vlastní zájem řezníka nakonec dodá večeři. Smithovým myšlením proniká povšechný optimismus, neboť zákony řídicí ekonomickou část univerza jsou tak jako ty, které řídí to osamití, ve shodě s lidským osudem. Žádná skrytá ruka se nám nesaží jménem vlastního zájmu vnútri kanibalské obřady. Důstojnost člověka je důstojností morální bytosti, která je jako taková členem občanského řádu rodiny, státu a „velké Společnosti lidstva“. Meze úkolové práci stanovují rozum a humánnost, jimž musí soupeření a zisk ustoupit. Přirozené je to, co je v souladu s principy obsazenými v myslí člověka, a přirozený řád je ten, který tento principům odpovídá. Příroda ve fyzickém smyslu Smith z problému bohatství vědomě vyloučil. „Ať jsou půda, podnebí nebo velikost území kteréhokoliv konkrétního národa jakékoli, hojnost či skrovnost jeho ročních zásob musí *in toto konkrétní situaci* záviset na dvou okolnostech¹, totiž na dovednosti pracovní síly a poměru mezi užitečnými a nečinnými členy společnosti. Rolí hrají nikoli přírodní, nýbrž lidské faktory. Toto vyloučení biologických a geografických faktorů na samém začátku knihy bylo záměrné. Omylem fyzikarati byli pro Smitha varováním; jejich náklonnost k zemědělství je svedla k tomu, aby zanechávali fyzickou přírodu s lidskou přirozeností, a vedla je k názoru, že skutečně tvořívá je jediné půda. Smithovu myšlení nebylo nic vzdálenější než taková glorifikace Physis. Politická ekonomie by měla být vědou o lidech; měla by se zabývat tím, co je přirozené člověku, nikoli Přírodou.

Townsend soustředil své *Pojednání* o deset let později kolem teoretému s kozami a psy. Scénou je ostrov Robinson Crusoe v Tichém oceánu u pobřeží Chile. Juan Fernández na tomto ostrově zanechal několik koz, aby byly v případě budoucích návštěv zdrojem masa. Kozy se rozmnožily biblickou měrou a staly se příhodnou zásobárnou potravy pro korzáry, většinou Angličany, kteří sužovali španělský obchod. Španělské úřady chtěly kozy vyhubit, a tak na ostrově vysadili psa s fenou, kteří se také časem velmi rozmnožili a zredukovali počet koz, z nichž žili. „Pak byla nastolena nová rovnováha.“ psal Townsend. „Jako první platili dluh přírodě ti nejslabší z obou druhů; ti nejtěplejší a nejsilnější si svůj život zachovali.“ K tomu dodal: „Právě množiví portavy reguluje počet lidí.“

Uvedme, že prozkoumání¹ zdrojů autentičnosti tohoto příběhu nepovrdilo. Juan Fernández skutečně, jak bylo uvedeno, přivezl na ostrov kozy, ale údajné psy popisuje William Funnell jako krásné kočky a ani o psech, ani o kočkách není známo, že by se rozmnožily; kozy navíc žily v nepřístupných skalách, kdežto pláže – a v tom se shodují všechny výpovědi – byly plné tlustých lachtanů, kteří by byli pro divoké psy mnohem lákavější kořistí. Uvedené paradigma však není závislé na empirickém podložení. Nedostatečná historická autentičnost neubírá nic ze skutečnosti, že se tímto zdrojem inspiroval Malthus i Darwin – Malthus se o něm dozvěděl od Condorceta. Darwin od Malthuse. Přesto by ani Darwinova teorie přírodního výběru, ani Malthusovy populační zákony nemohly mít značnější vliv na moderní společnost, kdyby nebylo následujících maxim, které Townsend vyvodil ze svých koz a psů a které chtěl aplikovat na reformu Chudinského zákona: „Hlad zkroutí i ta nejdřívejší zvířata a nejzvrácenější naučí slušnosti, zdvořilosti, poslušnosti a podřízenosti. Obecně je to právě hlad, co je [chudě] může popohnat a podnítit k práci; naše zákony však říkají, že nikdy nemají hladovět. Tyto zákony, to je třeba přiznat, zároveň říkají, že mají být přinuceni pracovat. Právni donucení však potom provází spousta problémů, násilí a křiku; vytváří zlou vůli a nikdy nemiže odvést dobrota a přijatelnou službu: hlad oproti tomu nejenom přestavuje poklidný, tichý, neustálý tlak, ale jakožto ten nejpřirozenější motiv k práci vyvolává největší úsilí; když je uspokojen dobrovolným milodarem jiného, buduje trvalé a pevné základy dobré vůle a věčnosti. Otroci musí být přinuceni k práci, ale svobodný člověk by měl být ponechán, ať jedná podle svého vlastního rozhodnutí a úsudku; měl by být chráněn v plném užívání svého vlastnictví, velkého či malého, a trestán, sáhne-li na vlastnictví souseda.“

Nabízelo se tu nové východiště pro politickou vědu. Townsend tím, že k lidskému společenskému přístupu z živočišné strany, obešel údajně nevyhnutelnou otázku po základech vlády; tím zavedl do lidských záležitostí nový koncept zákona, koncept zákonů přírody. Hobbesovo zaujetí geometrií i Humovo, Hartleyho, Quesnayho a Helvetiovo prahnutí po newtonovských zákonech ve společnosti bylo pouze metafyzické; hořeli touhou objevit zákon, který by ve společnosti platil

¹ Srov. Antonio de Ulloa, Wáfer, William Funnell, dále též Isaac James (který také obsahuje zprávu kapitána Wooda Roggese o Alexandru Selkirkovi) a portréty Edwarda Cooka.

stejně univerzálně jako gravitace v přírodě, ale uvažovali o něm jako o lidském zákoně – at už šlo o duševní sílu strachu u Hobbes, asociaci v Hartleyho psychologii, vlastní zájem u Quesnayho, nebo hledání užitečnosti u Helvetia. Nebyla v tom žádná háklivost: Quesnay se tak jako Platon na člověka někdy díval očima chovatele a Adam Smith učitel nepřehlížel souvislost mezi reálnými mzdami a dlouhodobou nabídkou pracovní síly. Aristoteles však učil, že mimo společnost mohou žít jen bohové nebo zvířata a člověk není ani jedním z toho. Propast mezi člověkem a zvířetem byla směrodatná také pro křesťanské myšlení; ohledně duchovních kořenů lidského společenského nemohli teologii zmařit žádný exkurs do říše fyziologických faktů. Byli pro Hobbesa člověk člověku vkem, bylo to proto, že mimo společnost se lidé chovají jako vlci, nikoli proto, že by existoval nějaký biologický faktor, který by měl lidé a vlci společný. V konečném důsledku to bylo proto, že tu ještě nebyla představa lidského společenského, které by se neztorožňovalo se zákonem a vládou. Na ostrově Juana Fernandezé však žádná vláda ani zákon nebyly – a přesto se tam ustavila rovnováha mezi kozami a psy. Tato rovnováha se udržovala díky tomu, že psi seží mohli sežrat kozy, které ušlechly do skalnaté části ostrova, a že mýsa, kde od psů nehrozilo nebezpečí, nebyla pro kozy tak pohostinná. K udržení této rovnováhy nebylo třeba žádné vlády; obnovovala se svržením hadu na jedné straně a nedostatkem potravy na druhé. Hobbes obhajoval potřebu despoty tím, že lidé jsou *jako* zvířata; Townsend prohlašoval, že lidé jsou *stejně* zvířata, a že právě proto stačí jen minimum vlády. Z tohoto nového hlediska se dala svobodná společnost chápat tak, že sestává ze dvou ras: vlastníků majetku a dělníků. Počet dělníků byl omezen množstvím potravy, a pokud bylo vlastnictví bezpečné, hlad je hnál k práci. Nebylo třeba žádných smířlích soudců, protože hlad byl lepší ukázněvatel než nějaké úřady. Odvolávat se k úřadu by bylo, jak Townsend jízlivě poznamenal, jako „odvolávat se od silnější autority ke slabší“.

Nové základy do vyrvářející se společnosti přesně zapadaly. Od poloviny osmnáctého století se rozvíjely národní trhy, cena obilí už nebyla lokální, nýbrž regionální; to předpokládalo téměř všeobecné užívání peněz a širokou prodejnost zboží. Tržní ceny a příjmy, včetně rent a mezd, vykazovaly značnou stabilitu. Fyzikokraté byli první, kdo si všiml těchto pravidelností, které nebyli schopni ani teoreticky zasadit do celku, protože ve Francii stále převládaly feudální příjmy a práce byla často polonevolnická, takže ani renty, ani mzdy zpravidla nebyly určovány trhem. Anglický venkov však už byl v době Adama Smitha

nedílnou součástí komerční společnosti; renta, jež náležela landlordovi či statkáři, i mzdy zemědělských dělníků vykazovaly výraznou závislost na cenách. Jen výjimečně stanovovaly mzdy a ceny veřejné orgány. Přesto v tomto zvláštním novém řádu nepřestávaly víceméně v původní hierarchii existovat staré třídy společnosti, ačkoli zmizely jejich právní výsady a hardicapy. Přestože žádný zákon dělníka nenuil sloužit farmám a farmáře plnit statkářovu kapsu, dělníci a farmáři se chovali tak, jako by takové donucení existovalo. Jaký zákon dělníkovi nařizoval poslouchat pána, k němuž nebyl vázán žádným zákonným poukazem? Jaká síla udržovala společenské třídy oddělené, jako by je tvořily různé druhy lidí? A co v tomto lidském kolektivu, který ani nepožadoval, a dokonce ani netoleroval zásah politické vlády, udržovalo rovnováhu a řád?

Zdálo se, že odpověď by mohl nabídnout příklad s kozami a psy. Pevně daným základem společnosti, jež není politického řádu, by snad mohla být biologická podstata člověka. Tak se stalo, že ekonomové začali záhy opouštět Smithovy humanistické základy a přijímat základy Townsendovy. Malthusův populační zákon a zákon snižujících se výnosů, jak je pojal Ricardo, učinily konstitutivními prvky nové sféry, jejíž existence byla zjištěna, plodnost člověka a úrodnost půdy. Ekonomická společnost se objevila jako něco odlišného od politického státu. Okolnosti, za nichž začala být existence tohoto lidského celku – složitě společnosti – zjevná, byly pro historii myšlení devatenáctého století naneyšší důležité. Jelikož vynořující se společnost nebyla ničím jiným než tržním systémem, lidské společnosti nyní hrozilo, že se přesune na základy naprosto cizí morálnímu světu, jehož částí byl až dosud stát. Na první pohled neřešitelný problém pauperismu nutil Malthuse a Ricarda přistoupit na Townsendovo sklouznutí do naturalismu.

Burke k problému pauperismu přistoupil přímo z úhlu veřejné bezpečnosti. Podmínky v západní Indii ho přesvědčily o tom, jak riskantní je živit velkou zotročenou populaci bez adekvátního zajištění bezpečnosti blýých pánů, zvláště když černochům bylo nezřídká dovoleno nosit zbraň. Měl za to, že vzhledem k tomu, že vláda nemá k dispozici žádnou policejní sílu, je podobné úvahy možno vzáhnout i na nárust počtu nezaměstnaných doma. Ačkoli byl zarytým obhájcem patriarchálních tradic, byl vášnivým přívržencem ekonomického liberalismu, v němž viděl odpověď na palčivý administrativní problém pauperismu. Lokální úřady rády využívaly neočekávané popravky přídálen po chudých dětech, jejichž vyučení bylo ponecháno na sta-

rosti farmosii. Mnoho set takových dětí vzaly do učení manufaktury, často ve vzdálených koutech země. Nová města celkem vzato dostala zdravotu chutí na chudáky; rovárný byly dokonce ochotny za využití chudých plaut. Dospělí byli přidělováni jen za obživu k jakémukoli zaměstnavateli, který je vzal; stejně byli pracovníci v té či oné podobě systému, v němž chudí obcházeli bohaté s nabídkou práce, sřídivě ubytovávaní u farmářů z farmosii. Světovat chudé do cizí péče bylo levnější než vést „věznic bez viný“, jak se někdy říkalo pracovním útulům. Z administrativního úhlu pohledu to znamenalo, že nucení k práci tlakem vlády a farmosii nahradila „neústupnější a do detailu neustále informovaná autorita zaměstnavatele“.²

Je nepochybné, že tu vstupovala do hry otázka politického vedení. Proč by se z chudých měla dělat veřejná zátěž a jejich vydržování klást na farmosii, když se farmosii nakonec své povinnosti zbavuje a práce schopné osoby světuje kapitalistickým podnikatelům, kteří si tak moc přejí naplnit jimi své rovárný, že rádi zaplatí, jen aby získali jejich služby? Nenažnuče to snad jasně, že existuje také levnější způsob, jak chudé přinutit vydělat si na svou obživu, než přes farmosii? Řešení spočívalo ve zrušení alžbětinské legislativy bez jejího nahrazení jinou. Žádné stanovování mezd, žádná podpora pro práce schopné nezměstnané, ale ani žádné minimální mzdy nebo záruka práva na život. S pracovní silou by se mělo zacházet jako s tím, čím ve skutečnosti je – jako s komoditou, která si musí najít svou cenu na trhu. Zákony obchodu byly zákony přírody, a tedy zákony Boží. Co jiného to bylo než odvolání od slabšího k silnějšímu, od smířného soudce k všemocnému bodání hladu? Pro politiky a administrátory bylo *laissez-faire* prosbě principem prosazování zákona a řádu s minimálními náklady a úsilím. Dejne chudé na starost trhu a věci se už zařídí samy. V tomto bodě se Bentham, racionalista, shodoval s Burkenem, tradicionalistou. Kalkul bolesti a rozkoše vyžadoval, aby se nepůsobila bolest, již je možno se vyhnout. Stačí-li na daný úkol hlad, žádných jiných trestů není třeba. Na otázku „Co může ve vztahu k holému živovytí udělat zákon?“ odpovídal Bentham: „Přímno nic.“³ Chudoba byla příroda přetřívající ve společnosti; její fyzickou sankcí byl hlad. „Ještěž síla této fyzické sankce je dostatečná, uplatnění politické sankce by bylo nadbytečné.“⁴

² Webb, S. a B., *English Local Government*, sv. VI–IX, „Poor Law History“.

³ Bentham, J., *Principles of Civil Code*, kap. 4 (Bowring, sv. I, str. 333).

⁴ Bentham, J., *ibid.*

Jediné, čeho bylo třeba, byl „vědecký a ekonomický“ přístup k chudým.⁵ Bentham se pevně postavil proti Pironu návrhu Chudinského zákona, který by se v podstatě rovnal Spenhamlandskému zákonu, neboť připouštěl jak podporu mimo útulky, tak podporu v podobě mezd. Na rozdíl od svých žáků však Bentham v této době nebyl nesmlouvavým ekonomickým liberálem ani demokratem. Jeho Domny práce byly zlym snem detailní utilitární administrace, prosazované s všekou silkanou vědeckého řízení. Bentham tvrdil, že jich bude vždy třeba, protože společensví se nemůže zcela zbavit zájmu o osud chudáků. Věřil, že chudoba je součástí hojnosti. „V nejvyšším stadiu společenské prosperity,“ prohlásil, „nebude mít velká masa občanů pravděpodobně mnoho jiných zdrojů než každodenní práci, takže bude mít vždy blízko k bídě...“ Proto doporučoval, aby se „zavedl pravidelný příspěvek na potřeby chudoby“, i když se tím „*teoreticky* sníží NEDOSTATEK, což postihne průmýsl“ – dodal s politikováním, protože z utilitaristického hlediska bylo úkolem vlády zvyšovat nedostatek, aby byla účinná fyzická sankce hladu.⁶

Akceptování situace, když se za nejvyšší stupeň prosperity plaut tím, že masa občanů je na pokraji bídy, provázely velmi odlišné lidské postoje. Townsend ve snaze udržet si citovou rovnováhu popouštěl uzdu předsudku a sentimentálnosti. Nepochybně chudých byla zákonem přírody, protože jinak by nikdo nedělal služebnou, špinavou a sprostou práci. A co by se stalo s naší vlastní, kdybychom se nemohli opřít o chudé? „Co jiného než tiseň a chudoba by přesvědčilo lidi z nižších tříd, aby šli vsítit hrůzám, které na ně čekají na rozbořeném oceánu nebo na bievním poli?“ Takové předvádění drsného patriotismu však stále ponechávalo prostor pro něžnější city. Chudinská podpora by samozřejmě měla být okamžitě zrušena. Chudinské zákony „vyházejí z principů, které jsou na hranici absurdnosti, neboť předstírají, že uskutečňi něco, co je ze samé podstaty a usravení světa neuskutečnitelné.“ Ale jsou-li chudí vydáni na milost bohatých, kdo by pochboval, že „jedinou těžkostí“ je krotit neuvážzenost benevolence bohatých? Nejsou snad pohnutky dobročinnosti mnohem úspěšnější než ty, které vyplyvají z pevně daných právních závazků? „Může být ve skutečnosti něco krásnějšího než klidné seuspokojení blahovle?“ volá Townsend a jako kontrast uvádí chladnou necitelnost „farmosního

⁵ Bentham, J., *Observation on the Poor Bill*, 1797.

⁶ Bentham, J., *Principles of Civil Code*, str. 314.

platebního stolu", který neznačí ony scény „nestrojených výrazů opravdové vědeckosti za neočekávanou laskavost...“ „Až budou chudí nuceni vyhledávat přátelství bohatých, bohatým nikdy nebude chybět ochota ulevit jim v jejich úsmí...“ Nikdo, kdo čelil toto jímavé vyřčení důvěrného života dvou národů, nebudě pochybovat o tom, že viktoriánská Anglie mimovolně čerpala svou citovou výchovu z ostrova koza a psů.

Edmund Burke byl člověk jiné velikosti. Kde lidé jako Townsend selhali trochu, selhal on obrovsky. Jeho génius pozvedl krutý fakt v tragédi a sentimentálnost obdálil aureolou mysticismu. „Když máme sklouznout jako chudé ty, kdo musí pracovat, protože jinak by svět nemohl existovat, zahráváme si s podmínkou existence lidstva.“ To je nepochybně lepší než obyčejná lhostejnost, prázdňé lamentace nebo fráze povznášejícího soucitu. Zmužlost tohoto realistického postoje však narušilo něžné uspokojení, s nímž Burke nasvědčoval scéně aristokratické pompy. Výsledkem bylo přeheredesování Heroda a podcenění šanci věcné reformy. Není nepatřičný dohad, že kdyby byl Burke ještě naživu, návrh zákona o parlamentní reformě z roku 1832, která ukončila *ancien régime*, by byl přijat jen za cenu zbyřelé krvavé revoluce. A přesto by Burke mohl namítnout, že byli-li masy politikou ekonomii předurčeny, aby se plahočily v bídě, co jiného je idea rovnosti než kruté vnařidlo, které má lidstvo přivést k sebeznížení?

Benthamovi nebyla vlastní ani uhlazená samolibost Townsenda, ani až příliš zblbký historismus Burka. Při jeho víře v rozum a reformu mu nově objevená sféra sociálního zákona připadala spíše jako křivená země nikoho, ocvřená utilitaristickým determinismem. Stejně jako Burke odmítal přistoupit na zoologický determinismus a popíral, že by ekonomie měla převahu nad politikou v užším slova smyslu. I když napsal *Pojednání o lichvě a Rukověť politické ekonomie*, byl v této vědě amatérem, a dokonce ani nedal ekonomii jediný velký příspěvek, který by se od utilitarismu mohl očekávat, totiž že hodnota se odvozuje od užitečnosti. Místo toho se nechal asocianistickou psychologií přimět k tomu, aby dal svým bezmezným imaginativním schopnostem ořeže jako sociální inženýr. *Laissez-faire* znamenalo pro Benthama pouze další nástroj sociální mechaniky. Intelektuální pružinou průmyslové revoluce byla sociální, nikoli technická invence. Přírodní vědy rozhořující způsobem přispěly k inženýrství až o celé století později, kdy už bylo dávno po průmyslové revoluci. Dokud se nerozvinuly nové aplikované vědy v mechanice a chemii, znalosti obecných zákonů přírody byly pro faktické stavitele mostů nebo kanálů nebo konstruktéry

strojí a motorů naprosto neužitečné. Telford, zakladatel a doživotní předseda Společnosti stavebních inženýrů, odmítl přijímat za členy této organizace uchazeče, kteří studovali fyziku, a podle Sira Davida Brewstera se nikdy neseznámil ani se základy geometrie. Úspěchy přírodní vědy byly v pravém slova smyslu reortické a v praktickém významu se nemohly srovnávat s triumfy tehdejší věd sociálních. Právě sociálním vědám náležela prestiž vědy jakožto něčeho odlišného od rutiny a tradice, a i když se to naší generací může zdát neuvěřitelné, postavení přírodní vědy velmi získalo, jakmile se spojila s vědami humanitami. Objevení ekonomie bylo ohromným zjevením, jež významně usplnilo transformaci společnosti a zavedení tržního systému, přestože rozhodující stroje vynalezali nevzdělaní řemeslníci, z nichž někteří v podstatě neuměli číst a psát. Bylo proto jak spravedlivé, tak patřičné, aby místo intelektuálních rodičů mechanické revoluce, která podřídila síly přírody člověku, zaujaly nikoli přírodní, nýbrž sociální vědy.

Bentham sám byl přesvědčen, že objevil novou sociální vědu, vědu o morálce a zákonodárství. Měla být založena na principu užitečnosti, který dovoloval přesnou kalkulaci s pomocí asocianistické psychologie. Věda, právě proto že byla efektivní v rámci sféry lidských záležitostí, znamenala v Anglii osmnáctého století zpravidla praktické umění založené na empirickém poznání. Potřeba rakovéhoho pragmatického postoje byla vskutku ohromná. Nebyly k dispozici statistiky, a tak bylo často nemožné určit, zda se populace zvyšuje nebo zmenšuje, jaký byl trend bilance zahraničního obchodu nebo která třída populace získává na úkor druhé. Často se jen odhadovalo, zda bohatství země roste nebo ubývá, odkud se berou chudí, jaká byla situace v oblasti úvěru, bankovníctví či jaké byly zisky. Termínem „věda“ se tedy v prvé řadě mínili empirický přístup k rakovému věcem, který nahrazoval přístup čisté spekulativní či antikvářský. A protože praktické zájmy byly přirozeně rozhodující, spočívalo na vědě, aby navrhla, jak regulovat a organizovat rozsáhlou říši nových jevů. Viděli jsme, jak byli povahou chudobou zmátení puritáni a jak vynalézavě experimentovali s formami svépomoci, jak se představa zisku halla do podoby všeléku na nejzbojnější choroby; jak nikdo neuměl říci, zda je pauperismus dobrým nebo zlym znamením; jak poplenená vědecká správa pracovních úniků sledovala, že není schopna vydělat na chudých peníze; jak Owen zbobhal na práci svých továren podle vzoru uvědomělé filantropie; a jak řada jiných experimentů, které zjevně využívaly stejné metody osvědčené svépomoci, žalostně selhala, a způsobila tak hrozně

vystřížlivění jejich filantropickým autorům. Kdybychom rozšířili naše zorné pole z pauperismu na úvěr, horové peníze, monopoly, úspory, pojištění, investice, veřejné finance nebo, když na to přijde, na vězení, vzdělání či loterie, snadno bychom mohli dodat mnoho nových typů různých podniků týkajících se každé z těchto věcí.

Přibližně v době Benthamovy smrti⁷ se tato perioda chýlila ke konci. Od čtyřicátých let devatenáctého století se bývalí projektanti nových metod stali prosyřími navrhovateli určitých podniků a přestali se pokládat za objevitele nových aplikací univerzálních principů vzájemnosti, důvěry, rizik a jiných prvků lidského podnikání. Napříště se už podnikatelé domnívali, že vědí, jaké formy by měly jejich aktivivity mít, a jen zřídka zkoumali podstatu peněz před založením banky. Sociální inženýři se nyní obvykle nacházeli jen mezi bláznů a podvodníky, a byli tedy často omezení železnými mřížemi. Přival průmyslových a bankovních systémů, který od Patersona a Johna Lawa až po bratry Pereirevy zaplavoval burzy projektory náboženských, sociálních a akademických sektářů, se nyní stal pouhým kapáním. Pro ty, kteří se podíleli na podnikatelské rutině, byly analytické ideje vadou. Výzkum společnosti, alespoň se to myslelo, byl uzavřen. Na mapě člověka nezbylo jediné bílé místo. Člověk Benthamova ražení se stal na dalších sto let nemožným. Jakmile převládla tržní organizace hospodářského života, byly tomuto vzorci podřízeny všechny jiné institucionální oblasti; génius sociálních artefaktů se stal bezdomovcem.

Benthamův Panoptikon neměl být jen „mýlnem, který semlel darebáky na povínce a lenochy na pihně“⁸, měl také vyplácet diví-dendy jako Anglická banka. Bentham prosazoval návrhy tak rozdílné, jako byly zadokonalený patentní systém, omezené nucení společnosti, desetileté sčítání lidu, založení ministerstva zdravotnictví, zavedení bankovek nesoucích úroky, aby se zveřejbecnilo spoření, lednička pro zeleninu a ovoce, zbrojní továrny na nových technických principech, využívací práce trestanců nebo — nouzově — chudých na podpoře, chrestomatická denní škola, kde by se vyučoval utilitarismus pro vyšší třídy, všeobecná registrace nemovitého vlastnictví, systém veřejně vedeného účetnictví, reformy veřejného vzdělávání, jednodrná registrace, svoboda od lichvy, vzdání se kolonií, užívání antikoncepce k snížení podílu chudých, spojení Atlantiku a Pacifiku s pomocí prostředků ak-

ciové společnosti a další. Některé z těchto projektů sledovaly doslova spousy malých zlepšení, jako například projekt Průmyslových domů, které byly nákupem inovací pro zlepšení a využití člověka založených na výsledcích asociativní psychologie. Zatímco Townsend a Burke spojovali *laissez-faire* s právním kvietismem, Bentham v něm žádou překážku pro systematickou kritiku reformy neviděl.

Dříve než posoupíme k odpovědi, kterou dal v roce 1798 Godwinovi Malthus a s ní začala vlastní klasická ekonomie, připomeňme si, jak vypadala doba. Godwin napsal svou *Politickou spravedlnost* jako reakci na Burkeho *Úvahy o revoluci ve Francii* (1790). Ty vyšly těsně před vlnou represí počínající tím, že byl zrušen habeas corpus (1794), a persekuci demokratických korespondenčních společností. V té době byla Anglie ve válce s Francií a *terreur* udělal ze slova „demokracie“ synonymum sociální revoluce. Přesto bylo demokratické hnutí v Anglii, které bylo zahájeno kázáním Dr. Pierce ve Starém ghetu (1798) a svého literárního vrcholu dosáhlo v *Právech člověka* Thomase Painea (1791), omezeno jen na oblast politiky. Nespokojenost pracujících chudých se v něm nijak neodrážela a v panfletech, které stále důrazněji volaly po všeobecném hlasovacím právu a každoročním zasedání parlamentu, by se stěžila na zmínka o otázkách Chudinského zákona. Přesto právě ze sféry Chudinského zákona vycházel rozhodný protitah šlechty ovlivněné Speenhamlandem. Farnosti se stály za umělou bariéru, pod jejíž ochranou přežívaly Warelovo ještě dvacet let. A zatímco zlé důsledky panikářských zákonů politické represe z devadesátých let osmačtyřicátého století by mohly být brzy překonány, kdyby se k nim nepřidalo nic jiného, degenerativní proces započatý Speenhamlandem zanechal v celé zemi nesmazatelné stopy. Čtyřicetileté prodouzení vlády šlechty, které bylo jeho výsledkem, bylo dosaženo za cenu obětování plodnosti obyčejných lidí. „Když si majetné třídy stěžovaly, že chudinská daň je stále těžší,“ říká Mantoux, „přehlížely skutečnost, že se ve skutečnosti rovnala pojištění proti revoluci, kdežto když pracující třída přijímala skromné příspěvky, které se jí rozdělávaly, neuvědomovala si, že je částečně dostává díky snížení svých vlastních legitimních výdělků. Nevyhnutelným výsledkem, dávek bylo udržování mezí na nejnižší úrovni, a dokonce jejich stlačení pod hranici odpovídající nerudkovatelným potřebám námazdné pracujících. Farnát nebo provozovatel manufaktury spoléhal na to, že farnost dorovná rozdíl mezi částkou, kterou platí těmto lidem, a částkou, za kterou mohli žít. Proč by si způsobil vydání, která mohla tak snadno svalit na

⁷ 1832.

⁸ Stephen, Sir L., *The English Utilitarians*, 1900.

masu plátců chudinské daně? Na druhé straně ti, kteří dostávali farmu podporu, byli ochotni pracovat za nižší mzdy, a tak zcela zneškodnili konkurenční tým, kteří žádou farmu pomoc nedostávali. Dostavil se ten paradoxní výsledek, že takzvaná chudinská „daň“ znamenala úsporu pro zaměstnavatele a ztrátu pro plíného dělníka, který od veřejné charity nic neočekával. Nenílostředná souhra zájmů tak změnila charitativní zákon v železný okovy.⁹

Můžeme předpokládat, že právě na těchto okovech spočíval nový mzdový a populační zákon. Sám Malthus, stejně jako Burke a Bentham, byl důrazným odpůrcem Speenhamlandu a obhajoval úplné zrušení Chudinského zákona. Nětkdo z nich však nepředvídal, že Speenhamland slačí mzdy pracovníků na subsistenční úroveň a níže; naopak očekávali, že bude lačit mzdy nahoru, či přinejmenším je uměle udržovat, což se mohlo, nebyť Antikomunální zákon, docela dobře stát. Toto mylné očekávání pomáhá vysvětlit, proč nízkou úroveň zemědělských mezd nepřipisovali Speenhamlandu, který byl její skutečnou příčinou, ale pokládali ji za nevyvaritelný důkaz psobení takzvaného železného zákona mzdového. K tomuto základu nové ekonomické vědy se musíme nyní obrátit.

Townsendův naturalismus nepochybně nepředstavoval jediný základ pro novou vědu politické ekonomie. Existence ekonomické společnosti se projevovala v pravidelnosti cen a stabilitě příjmů závislých na těchto cenách; v důsledku toho mohl být ekonomický zákon stejně tak dobře založen přímo na cenách. Co přimělo ortodoxní ekonomii hledat své základy v naturalismu, byla jinak nevyšvětlitelná bída velké masy výrobců, která, jak dnes víme, nemohla nikdy vyplývat ze zákonů starého trhu. Avšak fakty se současně jevily zhruba takto: v minulých dobách museli pracující lidé obvykle žít na pokraji bldy (přinejmenším vezmeme-li v úvahu měnící se úrovně obvyklých standardů); od příchodu strojí se určité nikdy nepozdvlhli nad subsistenční úroveň; a nyní, kdy ekonomická společnost dostala konečnou podobu, bylo nepochybnitelným faktem, že desetletí za desetletím se materiální úroveň života pracujících chudých nezvyšuje ani o píď, pokud se vlastně ještě nezhoršuje.

Ukazovalo-li někdy zdrcující svědeckví faktů jedním směrem, bylo to tedy v případě železného zákona mzdového, který tvrdil, že hoří existenční úroveň, na níž pracující ve skutečnosti žijí, byla výsledkem

nějaké zákonitosti, která drží jejich mzdy tak nízko, že jim neumožňuje žádný jiný standard. Toto zdání bylo samozřejmě nejen zavádějící, ale ve skutečnosti z hlediska jakékoli konzistentní teorie cen a příjmů za kapitalismu dovadělo k absurditě. Přesto však, když se vše uváží, kvůli tomuto mylnému zdání se zákon mezd nemohl zakládat na nějakých racionálních pravidlech lidského chování, ale musel být odvozen z naturalistických faktů ohledně plodnosti člověka a půdy, jak byly prezentovány světu prostřednictvím Malthusova populačního zákona spojeného se zákonem snižujících se výnosů. Tento naturalistický prvek v základech ortodoxní ekonomie byl výsledkem podminek, které vytvořil především Speenhamland.

Z toho vyplývá, že ani Ricardo, ani Malthus nepochopili fungování kapitalistického systému. Teprve sto let po vydání *Bohatsví národů* bylo jasnéjší, že v různých systémech jsou faktory výroby obsaženy ve výrobku, a jak roste produkce, jejich absolutní podíl musí ríst také.¹⁰ Adam Smith sice následoval Locka v jeho mylném východisku pracovního původu hodnoty, jeho smysl pro realitu ho však zachránil před tím, aby byl důsledný. Jeho názory na prvky ceny byly proto zmatené, i když správně trval na tom, že žádná společnost, jejíž členové jsou ve velké většině chudí a ubozí, nemůže vzkvést. To se nám dnes jeví jako truismus, v jeho době to však bylo paradoxem. Smithův vlastní názor byl ten, že všeobecná hojnost by musela pomoci, aby bohatství prosálo dolů k lidem; nebylo možné, aby se společnost stávala bohatší a bohatší a lidé chudší a chudší. Nanestětu se zdálo, že fakty, které by ho podpořily, dlouho nepřicházejí. Ricardo, který měl tuto skutečnost vysvětlit, pokračoval tvrzením, že čím je společnost pokročilejší, tím větší budou obtíže s obstaráváním potravin, protože budou vyrůstat tím bohatší pozemkoví vlastníci, vykořisťující jak kapitalisty, tak dělníky. Kapitalistické a dělnické zájmy jsou podle něj v nepřekonatelném protikladu, ale tento protiklad je nakonec neúčinný, protože dělnické mzdy nikdy nevystoupí nad subsistenční úroveň a zásky se musí v každém případě svrkávat. V určitém vzdáleném smyslu všechna tato tvrzení obsahují zrnko pravdy, ale jako vysvětlení kapitalismu nemohlo být vyprodukováno nic nereálnějšího a huře pochopitelnějšího. Avšak fakty samy dostaly podobu protikladných vzorců, a dokonce ještě dnes je těžké je rozplést. Není divu, že do vědeckého systému musel být přivolan *deus ex machina* zvířecho a rostlinného rozmnožování, a to

⁹ Manoux, P. L., *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, 1928.

¹⁰ Cannan, E., *Review of Economic Theory*, 1930.

autory, kteří tvrdili, že odvodili zákony výroby a distribuce z chování nikoli rostlin či zvířat, ale lidí.

Udělejme stručný přehled důsledků skutečnosti, že zákklady ekonomické teorie byly položeny během spekulativního období, které vydávalo za konkurenční tržní ekonomiku to, co ve skutečnosti bylo kapitalismem bez pracovního trhu.

Zaprvé, ekonomická teorie klasických ekonomů byla v zásadě zna- rečna. Paralelismus mezi bohatstvím a hodnotou vnesl do téměř všech složek ricardiánské ekonomie nejzranitelnější pseudoproblémy. Bohat- ým zdrojem nepochopení byla teorie mzdového fondu, dědicví po Adamu Smithovi. Vyjma některých speciálnějších částí, jako je teorie renty, zdanění a zahraničního obchodu, kde bylo dosaženo hlubších vhladů, celá ekonomická teorie spočívala na beznadějně snaze dospět ke kategoriálnímu závěru ohledně chabě definovaných termínů, které si kladly za cíl vysvětlit chování cen, urváření příjmu, výrobní proces, vliv nákladů na ceny, úroveň zisků, mezd a úroku, z nichž většina už- stala stejně nejasná jako předtím.

Zadruhé, za daných podmínek, v nichž se problém prezentoval, žádný jiný výsledek nebyl možný. Žádný jednotný systém nemohl vysvětlit fakty, pokud tyto fakty samy neurovňaly část nějakého jednot- livého systému, ale byly vlastně vyústěním souběžného působení dvou vzájemně se vylučujících systémů na sociální organizaci, totiž rodící se tržní ekonomiky a paternalistické regulace ve sféře nejdůležitějšího faktoru výroby, práce.

Za třetí, řešení, jehož dosáhli klasici ekonomové, mělo dalekosáhlé důsledky pro pochopení povahy ekonomické společnosti. Jak se po- stupně začaly chápat zákony ovládající tržní ekonomiku, byly přesu- nuty pod autoritu samorné přírody. Zákon snižujících se výnosů byl zákonem rostlinné fyziologie. Malhusovský populační zákon odrážel vztah mezi plodností člověka a plodností půdy. V obou případech zde hrály roli síly přírody, živočišného instinktu sexu a vegetativního růstu na dané půdě. Byly to stejné principy jako v případě Townsendových koz a psů: existuje jakýsi přírodní limit, nad nějž se lidé nemohou rozmnožovat, a tento limit je stanoven dostupnými zásobami potra- vin. Stejně jako Townsend i Malhus dochází k závěru, že přebytkové exempláře musí být zabity; a zatímco kozy jsou zabity psy, psi musí být zabiti přebytkovými exempláři brutálními silami přírody. Lidé jsou ničení ještě z jiných příčin než z hladu — například válkami, morovými

ranami a zhyřalostí —, které si nijak nezadájí z destruktivními silami přírody. To znamená přísné vzato nekonzistentnost, protože odpo- vědnost za dosahování rovnováhy, kterou požaduje příroda, přebírají sociální síly. Na tuto kritiku by však Malhus mohl odpovědět, že při absenci války a zhyřalosti — to je v ctnostné společnosti — by mno- hem více lidí hladovělo, než se jich zachránilo syými mírumilovnými ctnostmi. V zásadě byla ekonomická společnost založena na hroznivé realitě přírody. Pokud lidé zákony, které vládnou společnosti, porušují, pomorsro lehkomyšlných zardousí krutý popravčí.

Skutečný význam tržního problému chudoby se nyní obnažil: ekonomická společnost je podřízena zákonům, které nejsou lidskými zákony. Třhlna mezi Adamem Smithem a Townsendem se rozšířila v propast. Objevila se dichotomie, která vyznačovala zrození vědomí devarenáctého století. Naturalismus od té doby strážil ve vědách o člo- věku a reintegrace společnosti do lidského světa se stala trvale sledo- vaným cílem sociálního myšlení. Marxistická ekonomie — ve shodě s touto argumentací — byla zásadně neúspěšným pokusem tohoto cíle dosáhnout a její selhání bylo zapříčiněno Marxovým příliš těsným příklonem k Ricardovi a tradicím liberální ekonomie.

Zdaleka nelze říci, že by si sami klasici ekonomové takovou po- třebu neuvědomovali. Malhus a Ricardo rozhodně nebyli k osudu chudých lhostejní, ale jejich lidská starost pouze tlačila falešnou teorii na ještě klkatější stezky. Železný zákon mezd obsahoval dobře známou výminku, která říkála, že čím vyšší jsou obvyklé potřeby pra- cující třídy, tím vyšší je minimální úroveň, pod níž nemůže dokonce ani železný zákon mzdy sláct. Právě do tohoto „kritéria ubohosti“ vkládal naděje Malhus¹¹ a chtěl je všemi způsoby pozvednout; neboť jediné tak, myslél si, by se dali před nejnižšími formami ubohosti za- chránit ti, kteří byli jeho zákonem k ubohosti odsouzeni. Také Ricardo si ze stejného důvodu přál, aby měly pracující třídy ve všech zemích smysl pro pohodu a zábavy „a aby byly všemi zákonnými prostředky povzbuzovány ve snaze si je obstarat“. Ironické je, že aby bylo možno obějí zákon přírody, přikazovalo se tu lidem, ať zvedají úroveň vlas- tního hladovění. Přesto šlo ze strany klasických ekonomů o bezesporu upřímné pokusy, jak chudé zachránit před osudem, který jim právě jejich teorie pomáhaly připravovat.

¹¹ Hazlitt, W., *A Reply to the Essay on Population by the Rev. T. A. Malhus in a Series of Letters*, 1809.

V případě Ricarda teorie sama obsahovala prvek, který vyvažoval přímý naturalismus. Tímto prvkem, prostupujícím celým systémem a pevně zakoreněným v jeho teorii hodnoty, byl princip práce. Ricardo zavští to, co začali Locke a Smith – humanizaci ekonomické hodnoty; co fyziokraté přisoudili přírodě, vymohl Ricardo pro člověka. V myšléném teoretu ohromného dosahu obdařil práci výhradní schopností vyvážet hodnotu, čímž všechny myslitelné transakce v ekonomické společnosti redukoval na princip rovné směny ve společnosti svobodných lidí.

V Ricardově systému jako takovém koexistovaly naturalistické a humanistické faktory, které souperily o převahu v ekonomické společnosti. Dynamika této situace měla zdrcující moc. Tíhnutí ke konkurenčnímu trhu v důsledku toho získalo neodolatelnou prudkost přírodním procesu. Nyní se totiž mělo za to, že sebereguluující trh vyplývá z neúprosných zákonů přírody a že osvobození trhu je neodvratná nutnost. Vytvoření trhu práce bylo aktem vivisekce, provedeným na těle společnosti těmi, které pro tento úkol zocella jistota, již může poskytnout pouze věda. K této jistotě patřilo i to, že musí zmizet Chudinský zákon. „Princip gravitace není jistější než tendence takových zákonů měnit bohatství a sílu v bídou a slabost... až budou nakonec morem všeobecně chudoby nakaženy všechny třídy,“ napsal Ricardo.¹² Byl by opravdu morálním zbabělcem ten, kdo by, vědom si této věci, nenašel sílu zachránit lidstvo před ním samým krutou operací v podobě zrušení chudinské podpory. A v tomto bodě byli Townsend, Malthus, Ricardo, Bentham a Burke zajedno. Jakkoli silně se odlišovali v metodě a světónázoru, na odporu proti principům politické ekonomie a Speenhamlandskému zákonu se shodli. Ekonomický liberalismus se stal tak neodolatelnou silou právě díky této shodě mínění mezi diametrálně odlišnými světovými názory; jestliže totiž něco schvaloval jak ultrareformátor Bentham, tak ultratraditionalista Burke, získávalo to charakter samozřejmosti.

Smysl tvrdých zkoušek chápal jediný člověk – možná proto, že z vůdčích duchů doby měl jen on důvěrnou praktickou znalost přímýmu, přičemž byl zároveň otevřen vnitřnímu pohledu do budoucna. Dosud žádný myslitel nepronkl hlouběji do tíše přímýslové společnosti než Robert Owen. Owen si jasně uvědomoval rozdíl mezi společností a státem; na rozdíl od Godwina neměl vůči státu žádné

¹² Ricardo, D., *Principles of Political Economy and Taxation*, ed. Gonner, 1929, str. 86.

předsudky a očekával od něho pouze to, na co srá stačil – nápomocnou intervenci, jejímž účelem bylo zabránit poškozování společnosti, rozhodně ne nějaké organizování společnosti. Stejně tak nechoval nepřátelství vůči stroji; jehož neurální povahu uznával. Ani politický mechanismus státu, ani technické zařízení stroje mu nezastřely ten *podstatný* fenomén: společnost. Odmítl animalistický přístup ke společnosti a vypracel její malthusovská a ricardovská omezení. Ale osou Owenova myšlení byl odvrát od křesťanství, které obviňoval z „individuálizace“, ze svalování odpovědnosti za charakter na jednotlivce samého, tedy popírání – podle jeho názoru – reality společnosti a jejího všemocného formativního vlivu na charakter. Skutečný význam jeho úroku na „individuálizaci“ spočíval v důrazu na sociální původ lidských motivů: „Individuální člověk a vše to, co je na křesťanství opravdu hodnotné, mají k sobě tak daleko, že se za celou věčnost nebudou moci nikdy spojit.“ Objevení společnosti Owena přimělo překročit křesťanství a dostat se za ně. Chápal skutečnost, že jelikož společnost je reálná, člověk se jí nakonec musí podřítit. Jeho socialismus – mohl by někdo říci – byl založen na reformě lidského vědomí, již se dosáhne uznáním reality společnosti. „Kdyby se některá z příčin zla neměla dát odstranit novými schopnostmi, které lidé získají,“ napsal, „poznají, že jsou nutné a nevyhnutelné, a marné dětinské strážnosti ustanou.“

Owen měl možná o těchto schopnostech přehnanou představu, jinak by stěží navrhoval smířícím soudcům hrabství Lanark, aby společnost neprodloužila začala znovu, od „jádra společnosti“, které objevil ve svých vesnických komunitách. Takový proud obratovnosti je výsadou génia, bez něhož by lidstvo nemohlo existovat, protože by si dostatečně nerozumělo. Tím důležitější byla neodstranitelná hranice svobody, na kterou upozorňoval, jež byla dána nezbytnými mezemi stanovenými absencí zla ve společnosti. Tato hranice se však ozařímí, domníval se Owen, až člověk pomocí nových schopností, které získá, přemění společnost, potom bude člověk muset tuto hranici akceptovat v duchu znalosti, který nezná dětinské nátky.

Roku 1817 Robert Owen popsal směr, jímž se pusil západní člověk, a jeho slova shrnula problém nadcházejícího století. Poukazoval na ohromné důsledky, které vzejdou z manuáktur, „*budou-li manuákturyl ponechány svému přirozenému vývoji*“. „Všeobecné rozšíření manuáktur po celé zemi vyvolá v jejích obyvatelích nový charakter; tento charakter se formuje podle principu, který naprosto nepřije

individuálnímu nebo všeobecnému štěstí a který přinese na nehorší a nejtrvalější zla, nebude-li tato tendence neutralizována legislativním zasahováním a řízením. " Organizace celku společnosti podle principu zisku a výdělků musí mít dalekosáhlé důsledky. Owen tyto důsledky formuloval z hlediska lidského charakteru. Nejzjevnějším účinkem nového institucionálního systému totiž byla destrukce tradiční povahy usazených populací a jejich přeměna v nový typ lidí, migrujících, kočovných, postrádajících sebeúctu a kázeň – hrubých, necitlivých bytostí, jejichž příkladem byl jak dělník, tak kapitalista. Owen dále pokračoval zobecněním, že daný princip nepřeje individuálnímu a sociálnímu štěstí. Tímto způsobem se přivodí vážná zla, jestliže tendence tkvící v tržních institucích nebude držet na uzdě vědomé sociální řízení, prosazované prostřednictvím zákonodárství. Pravda, žalostná situace dělníků byla zčásti důsledkem „systému dávek“. Ale co vyporozoval, v podstatě platilo jak u městských, tak venkovských dělníků – že „jsou dnes v situaci nekoněčně propuštější a bídnejší než před zavedením továren, na jejichž úspěchu nyní závisí jejich holé bytí“. Zde znovu proniká Owen k pravé podstatě věci, když zdurazuje nikoli příjmy, nýbrž degradaci a bídu. Jako na hlavní příčinu této degradace opět správně poukazuje na závislost na tovarné kvůli holému bytí. Pochopil skutečnost, že to, co vypadalo jako v prvé řadě ekonomický problém, je ve své podstatě problémem sociálním. Ekonomický vzato byl dělník nepochybně vykořisťován: výměnou dostával, co mu náleželo. Ale i když to bylo důležitě, nebylo to zdaleka všechno. Dělník na tom mohl být po finanční stránce navzdory vykořisťování lépe než dřív. Princip vůbec nepřijíčí individuálnímu a všeobecnému štěstí však rozvrátil jeho sociální prostředí, sousedství, jeho postavení ve společnosti, jeho řemeslo; rozvrátil zkrátka ty vztahy k přírodě a člověku, v nichž byla dříve ukorvena jeho ekonomická existence. Průmyslová revoluce působila sociální vyššími obrovských rozměrů a problém chudoby byl pouze ekonomickou stránkou tohoto jevu. Owen oprávněně prohlašuje, že nepostaví-li se těmto ničivým silám legislativní zásahy a řízení, výsledkem budou obrovské a trvalé škody.

V té době však nepředvídal, že seobebrana společnosti, po níž volal, bude neslučitelná s fungováním ekonomického systému jako takového.

II. SEBOEBRANA SPOLEČNOSTI

11

ČLOVĚK, PŘÍRODA A ORGANIZACE VÝROBY

Dynamiku moderní společnosti po celé století ovládal dvojitý pohyb: trh se neustále šířil, ale tomuto pohybu šel vsříc protipohyb bránící expanzi v určitých směrech. Ačkoli byl tento protipohyb životně nezbytný pro ochranu společnosti, v konečném důsledku byl neslučitelný se seberegulační trhu, a tedy s tržním systémem samotným.

Tento systém se rozvíjel mílovými kroky; zaplavil prostor a čas a vytvořením bankovních peněz vyprodukoval dynamiku, jakou lidé dosud neznali. V době, kdy dosáhl maximálního rozsahu, což bylo kolem roku 1914, už zahrnoval každou část zeměkoule, všechny její obyvatele i dosud nenarozené generace, fyzické osoby i obrovské imaginární celky, zvané korporace. Nový způsob života se po planetě šířil s takovým nárokiem na univerzálnost, jaký neměl od časů, kdy se na svou dráhu vydalo křesťanství, období, rentrokrát však šlo o hnutí v čisté materiální rovině.

Zároveň však byl v běhu onen protipohyb. Nebylo to pouhé obvyklé defenzivní chování společnosti tvář v tvář změně; byla to reakce proti narušením předeva společnosti, narušením, která by zničila samu organizaci výroby, již uvedl v život trh.

Robert Owen uvedl pravdivý posudek: nechá-li se tržní ekonomika rozvíjet podle svých vlastních zákonů, vytvoří obrovská a trvalá zla.

Výroba je interakce člověka a přírody; má-li se tento proces organizovat prostřednictvím seberegulačního mechanismu výměny a směny, musí se do jeho sféry přivést člověk a příroda, které je třeba podrobit zákonům nabídky a poptávky, tzn. že se s nimi musí zacházet jako s komoditami, jako se zbožím produkovaným pro prodej.

Právě tak to fungovalo za tržního systému. Člověk pod označením pracovní síla, příroda pod označením půda byly dány k dispozici k prodeji; využívání pracovní síly se dalo univerzálně kupovat a prodávat za cenu označovanou jako mzdy a využívání půdy se dalo vyjednat za cenu označovanou jako renta. Existoval trh s pracovní silou i trh s půdou a nabídka a poptávka byla u obou regulována vyšší mezd a rent; fktce, že práce a půda byly vyprodukovány k prodeji, se důsledně pod-

porovala. Kapital investovaný do různých kombinací práce a půdy se tak mohl přelévat z jednoho odvětví výroby do jiného, jak bylo třeba k automatickému vyrovnávání výdělků v různých odvětvích.

Ale zatímco výroba se teoreticky dala organizovat tímto způsobem, komoditní fikce nebrala ohled na skutečnost, že ponechat osud půdy a lidí na trhu znamená je zničit. Protipólyb v souladu s tím spočíval v omezení působení trhu vzhledem k těmto dvěma faktorům výroby, práci a půdě. To byla hlavní funkce intervencionismu.

Ze stejné strany byla ohrožována také výrobní organizace. Nebezpečí hrozilo jednotlivému podniku – průmyslovému, zemědělskému nebo obchodnímu – pokud byl zasážen změnami v cenové úrovni. V podmínkách tržního systému totiž platilo, že pokud klesaly ceny, poškozovalo to podnikání; jestliže všechny prvky nákladů neklesly úměrně, „prosperující podniky“ byly nuceny likvidovat, přičemž snížení cen mohlo být způsobeno nikoli celkovým snížením nákladů, ale pouze tím, jak byl organizován peněžní systém. Jak uvidíme, právě o takový případ ve skutečnosti šlo v podmínkách seberegulačního trhu.

Kupní sílu tu v zásadě stanovuje a reguluje působení trhu samotného; právě to míníme, když říkáme, že peníze jsou komodita, jejíž množství kontroluje nabídka a poptávka spojená se zbožím, které shodou okolností funguje jako peníze – to je dobře známá klasická teorie peněz. Peníze jsou podle této doktríny pouze jiným jménem pro komoditu využívanou ve směně častěji než jiné komodity, která se tudíž získává, hlavně aby usnadnila směnu. To, zda se k tomuto účelu využívají kůže, skot, lastury nebo zlato, je nepodstatné; hodnota věcí fungujících jako peníze je určena, jako kdyby byly vyhledávány pouze pro svou užitečnost ve výživě, osázení, zdobení či jiných ohledech. Jestliže se jako peníze zrovna využívá zlato, jeho hodnota, množství a pohyby se řídí přesně stejnými zákony, které platí u jiných komodit. Jakkoli jiný prostředek směny by vyžadoval vytvoření směny mimo trh, akt jejího vytvoření – ať už bankami nebo vládou – by představoval zásah do seberegulace trhu. Klíčovým bodem je, že zboží používané jako peníze se neliší od jiných komodit, že jeho nabídka a poptávka po něm reguluje trh tak jako u jiných komodit, a že v důsledku toho jsou byrosoně falešně všechny představy, které peníze obdarují nějakou jinou povahou než povahou zboží používaného jako prostředek zprostředkované směny. Z toho plyne, že je-li ve funkci peněz použito zlato, musí bankovky – pokud existují – reprezentovat zlato. Ricardovská škola chtěla v souladu s touto doktrínou organizovat krytí použitých směny ze strany

Anglické banky. Vlastně nebyla myslitelná žádná jiná metoda, která by peněžní systém uchránila před tím, aby se do něho „pletl“ stát, a která by tak zabezpečila seberegulaci trhu.

Ve vztahu k podnikání tedy existovala velmi podobná situace jako ve vztahu k přírodní a lidské podstatě společnosti. Seberegulační trh ohrožoval je všechny; a to z důvodů v zásadě podobných. Jestliže bylo třeba mít pracovní legislativu a sociální zákony, aby byl před důsledky komoditní fikce pracovní síly chráněn pracující člověk, a jestliže potřeba chránit před důsledky komoditní fikce přírodní zdroje a kulturu krajiny přinesla zákony o pláči a zemědělské tarify, stejně tak platilo, že bylo zapotřebí, aby manufaktury a jiné výrobní podniky chránily před poškozováním, jež mohla způsobit komoditní fikce aplikovaná na peníze, centrální bankovnící a řízení peněžního systému. Dosti paradoxně bylo nutno před ničivými účinky seberegulačního trhu chránit nejenom lidi a přírodní zdroje, ale také samu organizaci kapitalistické výroby.

Vrátíme se nyní k tomu, co jsme označili jako dvojitý pohyb. Je možno ho personifikovat jako působení dvou organizačních principů ve společnosti, z nichž každý si kladl specifické institucionální cíle, měl podporu určitých sociálních sil a využíval svých vlastních přínáčných metod. Jedním byl princip ekonomického liberalismu, usilující o zavedení seberegulačního trhu, spoléhající se na podporu podnikatelských tříd a využívající jako své metody zejména *laissez-faire* a volný obchod; druhý byl princip sociální ochrany, usilující o zachování člověka a přírody, jakož i výrobní organizace, opírající se o proměňující se podporu těch, kdo byli nejpříjemněji zasázeni škodlivými účinky působení trhu – zejména, nikoli však výhradně o podporu dělnické třídy a pozemkových vlastníků – a využívající jako své metody ochrannářskou legislativu, restriktivní asociace a jiné nástroje intervence.

Důraz na třídu je důležitý. Služby, které pro společnost vykonávala třída pozemkových vlastníků a střední a dělnická třída, určávaly celou společenskou historii devatenáctého století. Rolí jim určilo to, že byly k dispozici pro plnění různých funkcí vyplývajících z celkové situace společnosti. Střední třídy byly nositelkami rodící se tržní ekonomiky; jejich podnikatelské zájmy byly v zásadě souběžné s obecným zájmem stran výroby a zaměstnanosti; když podnikání vzkrácelo, byla naděje na pracovní místa pro všechny a na renty pro vlastníky; když se rozšiřovaly trhy, dalo se volně a snadno investovat; když obchodní komunita úspěšně konkurovala těm zahraničním, měna byla bezpečná. Na druhé straně však podnikatelské třídy neměly žádný orgán, jímž

by vysílily nebezpečí spojená s vykořisťováním fyzické síly dělníka, ničtím rodinného života, devastací okolí, úbytkem lesních porostů, znečišťováním řek, úpadkem úrovně řemesel, narušením skupinových způsobů chování a myšlení a celkovou degradací existence včetně bydlení a umění i nesčetných forem soukromého a veřejného života, které nemají vliv na zisk. Střední třídy plnily svou funkci tím, že si vypěstovaly téměř až posvátnou víru v univerzální blahodárnost zisku, ačkoli je to diskvalifikovalo jako zastánky jiné zájmy, pro dobrou život stejně důležitých jako podpora výroby. Zde se otvírala šance pro ty třídy, které se nezaměstnávaly tím, že by využívaly nákladné, složitě nebo nějaké specifické stroje k výrobě. Zhruba řečeno, pozemkové aristokracii a rolnictvu připadl úkol zabezpečovat vojenskou kvalitu národa, které byly i nadále do velké míry závislé na lidech a půdě, kdežto dělnický lid se v menší či větší míře stal reprezentantem obyčejných lidských zájmů, které zůstaly bez domova. Tu a tam se však každá společenská třída stavěla, třebaš nevědomky, za zájmy širší než jen své vlastní.

Na přelomu devatenáctého století – všeobecné volební právo bylo již dost obvyklé – už byla dělnická třída významným faktorem ve státě; oproti tomu podnikatelské třídy, jejichž vliv na legislaivu už nebyl nezpochybněný, si uvědomily, jaká politická moc se skrývá ve vědovské roli v průmyslu. Tato zvláštní lokalizace vlivu a moci nebyla problémem, dokud se tržnímu systému darilo fungovat bez velkých ořesí a napětí; ale když už tomu tak – z inherentních důvodů – bylo a když se objevila napětí mezi společenskými třídami, fakt, že si soupeřící strany udělaly opěrné body z vlády a podnikání a ze státu a průmyslu, ohrožoval společnost samu. Dvě živorné důležité funkce společnosti, politická a ekonomická, se využívaly a zneužívaly jako zbraně v zápasě o dílčí zájmy. Právě z takového nebezpečného mrtvého bodu vzešla ve dvacátém století fasistická krize.

Z těchto dvou úhlů tedy chceme nastínit hnutí, které určovalo sociální historii devatenáctého století. Jeden byl vrytým střetem uspořádávajících principů ekonomického liberalismu a sociální ochrany, který vedl k hluboko usazenému institucionálnímu napětí; druhý třídám konfliktem, který v interakci s uvedeným střetem změnil krizi v katastrofu.

ZROD LIBERÁLNÍHO KRÉDA

Organizačním principem společnosti vytvářející tržní systém byl ekonomický liberalismus. Ačkoli se zrodil jako pouhá náklonnost k nebyrokratickým metodám, rozvinul se ve skurečnou víru ve světskou spásu člověka prostřednictvím seberegulujícího trhu. Takový fanatismus byl výsledkem náhlého zúžení úkolu, který musel posleze řešit velikosti utrpení, jež se mělo způsobit nevinným lidem, a ohromného dopadu vzájemně souvisejících změn spojených s ustavením nového řádu. Evangelický žár získalo liberální krédo až v reakci na potřeby plně rozvinuté tržní ekonomiky.

Zasazovat politiku *laissez-faire* – jak se často děje – už do poloviny osmnáctého století, kdy se toto heslo začalo ve Francii užívat, je naprosto nehistorické; s jistotou lze říci, že ještě po celé dvě generace nebyl ekonomický liberalismus ničím víc než občasnou tendencí. Teprve ve dvacátých letech devatenáctého století začal hlásat tři klasické zásady: že pracovní síla by měla najít svou cenu na trhu, že tvorba peněz by měla být podřízena automatickému mechanismu a že zboží by mělo volně, bez zábran nebo preferencí proudit ze země do země – situace řečeno zásady trhu práce, zlatého standardu a volného obchodu.

Přisuzovat předvídaní takového stavu věci François Quesnaymu bylo příliš nerealistické. Fyziokraté v merkantilistickém světě požadovali pouze volný export obilí, aby se farmářům, nájemcům a vlastníkům půdy zajistily lepší příjmy. Co se ostatního týče, jejich *ordre naturel* nebyl ničím jiným než direktivním principem regulace průmyslu a zemědělství ze strany údajně všemocné a vševědoucí vlády. Účelem Quesnayho *Maximes* bylo poskytnout takové vládě kritéria, s jejíž pomocí by převládla do praktické politiky principy *Tableau* na základě statistických údajů, jež se Quesnay nabídl periodicky dodávat. Představa seberegulujícího systému trhu mu nikdy ani nepřišla na mysl.

Také v Anglii se *laissez-faire* chápalo úzce; znamenalo svobodu od regulací ve výrobě, obchod zde zahrnut nebyl. Přádelny, tento záznak doby, vyrostly z nevýznamnosti v přední exportní odvětví země – dovoz potěšených látek však zakazovalo direktivní ustanovení. Nehledě

na tradiční monopol na domácím trhu byla poskytována subvence na export kalika a mušelinu. Protekcionismus byl tak zakotvený, že manchesterští zpracovatelé bavlny roku 1800 požadovali zákaz vývozu přize, i když si byli vědomi, že to pro ně znamená obchodní ztrátu. Zákon přijatý roku 1791 rozšířil pokusy za vývoz nástrojů užívaných při výrobě bavlněného zboží také na vývoz modelů a technických speciřáků. Volnoobchodní počátky bavlňáckého průmyslu jsou mýtem. Tento průmysl žádal pouze svobodu od regulací ve sféře výroby; svoboda ve sféře směny se stále pokládala za nebezpečnou.

Někdo by očekával, že svoboda výroby by se měla přirozeně rozšířit z čisté technologické oblasti do sféry zaměstnávání pracovní síly. Manchester však začal volat po svobodné pracovní síle až relativně pozdě. Bavlňácký průmysl nikdy nespadal pod Řemeslnický zákon, a proto ho nebrzdilo ani stanovení roční mzdy, ani pravidla učňovství. Oproti tomu starý Chudinský zákon, proti němuž se pozdější liberálové tak tvrdě stavěli, byl pro továrnický užitečný; nejenom že je zásoboval učni z farností, ale také jim umožňoval vyvícti se z odpovědnosti vůči propuštěným zaměstnancům a přehodit podstatnou část břemene nezaměstnanosti na veřejné finance. Dokonce ani speenhamlandský systém nebyl zpočátku mezi zpracovateli bavlny nepopulární; pokud morální účinek přídávky ke mzdám nesnižoval produktivní schopnost pracovníka, průmysl mohl rodinné přídávky docela dobře chápat jako pomoc při udržování záložní armády pracovních sil, která byla nezbytně nutná, pokud se měly zvládat ohromné výkyvy obchodu. V době, kdy se v zemědělství stále ještě zaměstnávalo na jednoho učniho, mělo velký význam, že průmysl měl v obdobích expanze k dispozici takový fond mobilní pracovní síly. Proto továrníci napadali Zákon o bydlení, který fyzické mobilně pracovní síly bránil. Zákon byl nicméně odvolán až roku 1795 – jen aby byl nahrazen větším, nikoli menším paternalismem vzhledem k Chudinskému zákonu. Pauperismus stále zůstával na starosti venkova a venkovského šlechtice a i tak tvrdí kritické speenhamlandského systému jako Burke, Bentham a Malthus se spíše než za zástupce průmyslového pokroku pokládali za navrhovatele rozumných principů venkovské správy.

Až ve třicátých letech devatenáctého století propukl ekonomický liberálnímsus v krizácké zanícení a *laissez-faire* se stalo militantním křédem. Továrnická třída tlačila na vylepšení Chudinského zákona, protože bránil vzestupu třídy průmyslových dělníků, jejichž příjem by závisel na výkonu. Konečně se ozřejmilo, jak velké je riziko spjaté s vy-

tvořením trhu volné pracovní síly, a rovněž rozsah bídy, do níž budou vtženy oběti tohoto vylepšení. V souladu s tím se na začátku třicátých let projevila také prudká změna nálad. Přetisk Townsendova *Pojednání* v roce 1817 obsahoval předmluvu, jež chválila, s jakou předvídavostí se autor obul do chudinských zákonů a požadoval jejich úplné zrušení; vydavatelé však zároveň varovali před jeho „neuvažným a zbrklým“ návrhem, aby byla v krátké době *deseti* let zrušena chudinská podpora nezávísá na pobytu v útluku. Ricardo ve svých *Principech*, které vyšly téhož roku, zdůrazňoval nutnost zrušení dávkového systému, ale naléhavě doporučoval, aby toto zrušení probhalo jen velmi postupně. Pitu, žák Adama Smitha, takový postup odmítl s tím, že by znamenal utpení nevinných lidí. Peel pak ještě v roce 1829 vyjádřil „pochybnost, zda je možno systéms dávek bezpečně odstranit jinak než postupně“.¹ Po politickém vítězství střední třídy v roce 1832 byla ale přijata nejkrainější podoba návrhu na úpravu Chudinského zákona a v planost vsoupila bez jakéhokoli diskrečního období. *Laissez-faire* karalyzovalo v nemilosrdné dravou kampaň.

K podobnému vyřoubování ekonomického liberálního z akademického zájmu v bezmezný aktivismus došlo i ve dvou zbyvajících sférách průmyslové organizace: měně a obchodu. *Laissez-faire* ve vztahu k oběma přerušoval se stále vášnivěji vyznávané křédo, takže se nakonec zdálo, že všechna jiná než krajní řešení jsou neuzitečná.

Měnový problém jako první na vlastní kůži zažila anglická společnost, když všeobecné stoupily živoní náklady. Ceny se od roku 1790 do roku 1815 zdvojnásobily. Reálné mzdy klesly a podnikání zasáhla stagname zahraničních směn. Zdravá měna se však stala zásadou ekonomického liberálního a v souvislosti s panikou v roce 1825, tzn. až v době, kdy už byly ricardovské principy tak hluboce usazeny v hlavách politiků a podnikatelů, že se „standard“ udržoval navzdory ohromnému počtu finančních obětí. To byl onen počátek neočekávané víry v autornatický řídicí mechanismus zlatého standardu, bez něhož by se ržní systém nikdy nedostal do polhybu.

Stejně velký akt víry předpokládal i mezinárodní volný obchod. Jeho implikace byly zcela fantastické. Znamenal, že Anglie bude v důdkách potravin závislá na zámořských zdrojích, obětuje, bude-li to nutné, své zemědělství a přijme nový způsob života, v němž bude nedlnou součástí jakési budoucí vágně pojímané světové jednoty; že

¹ Webb, S. a B., op. cit.

toho planerární společenství bude muset být mirumilovné, a pokud takové nebude, bude je muset učinit pro Velkou Británii bezpečným síla námořnictva; a že anglický národ se bude nucen potýkat s neustálými průmyslovými výkyvy v pevně víře ve své invenční a produktivní schopnosti. Věřilo se však, že kdyby mohlo do Británie volně proudit obilí z celého světa, její továrny by pak mohly po celém světě prodávat levněji. Míru potřebného odhodláni opět udávala závažnost takového návrhu a nesmírnost rizik spojených s jeho naprosným přijetím. Jiné než naprosté přijetí by však přineslo jistou zkažu.

Jsou-li utopické zdroje dogmatu *laissez-faire* nazirány oddělené, nelze je zcela pochopit. Uvedené tři zásady – na konkurenci založený trh práce, automatický zlatý standard a mezinárodní volný obchod – tvořily jeden celek. Oběti, které by si vyžádala snaha o dosažení kterékoli jedné z nich, by byly přinejmenším zbytečné, pokud by se zároveň nezajistily zbývající dvě. Bylo to buď všechno, nebo nic.

Každý věděl, že například zlatý standard znamená nebezpečí straslivé deflace a možná i fatální finanční tísně v případě paniky. Výrobce měl proto šanci, že se udrží, jen když si byl jist, že se bude zvyšovat škála produkce za výnosné ceny (jinými slovy, jen když budou mzdy klesat přinejmenším úměrně všeobecnému poklesu cen, aby bylo možno využívat neustále se rozšiřující světový trh). Návrh antibilního zákona z roku 1846 tak byl logickým důsledkem Peelova Bankovního zákona z roku 1844 a oba předpokládaly pracující třídu, která byla od úpravy Chudinského zákona z roku 1843 nucena pod hrozbou hladu vynakládat ze sebe to nejlepší, takže mzdy byly regulovány cenou obilí. Tato tři velká opatření tvořila koherentní celek.

Globální dosah ekonomického liberálního lze tedy okamžitě pochopit. Fungování tohoto ohromného mechanismu mohl zajistit jediné seberegulaující trh celosvětového měřítka. Pokud nebyla cena práce závislá na nejlevnějším dostupném obilí, nebyla zaručena, že nechráněná průmyslová odvětví nepodlehnou v kléších dobrovolně akceptovaného záložníka, zlata. Expanze tržního systému v devatenáctém století znamenala simulátní šíření mezinárodního volného obchodu, na konkurenci založeného trhu práce a zlatého standardu; patřily k sobě. Nemí divu, že jakmile se ozřejmila obrovská rizika tohoto podniku, ekonomický liberalismus se změnil v sekulární náboženství.

Na *laissez-faire* nebylo nic přirozeného; volné trhy by se nikdy nemohly vytvořit jen tím, že by se věcem nechal volný průběh. Tak jako byly

předelny – přední průmyslové odvětví volného obchodu – vytvořeny pomocí ochranných tarifů, vývozních subvencí a nepřímého subvencování mezd, prosazoval i samu zásadu *laissez-faire* stát. Ve třicátých a čtyřicátých letech došlo nejenom k náristu legislativy rušící restriktivní regulace, ale také k ohromnému zvýšení administrativních funkcí státu, který byl nyní vybaven ústřední byrokracií, schopnou plnit úkoly, jež stanovili vyznačující liberalismu. Pro typického utilitaristu byl ekonomický liberalismus sociálním projektem, který se měl realizovat v zájmu co největšího štěstí co největšího počtu lidí; *laissez-faire*, to nebyla metoda k dosažení nějaké věci, to byla sama věc, již se mělo dosáhnout. Pravda, přímo nemohla legislativa dělat nic – jen odvolávat škodlivé restrikce. To však neznamenalo, že nic nemohla dělat ani vláda, zvláště nepřímo. Právě naopak, utilitaristický liberál viděl ve vládě významného činitele v dosahování štěstí. Bentham měl za to, že pokud jde o materiální blahobyti, je vliv legislativy „ničím“ ve srovnání s neuvědomovaným přispěním „vládního ministra“. Ze tří věcí, jichž je zapotřebí k ekonomickému úspěchu – vůle, vědění a moc – má soukromá osoba pouze vůli. Vědění a moc, hlásal Bentham, může mnohem levněji než soukromé osoby administrovat vláda. Právě exekutiva měla za úkol sbírat statistické údaje a informace, podporovat vědu a experimentování, jakož i poskytovat nespolečné množství nástrojů končné realizace ve sféře vlády. Benthamovský liberalismus znamenal nahrazení parlamentní činností působením prostřednictvím administrativních orgánů.

Pro toto působení existoval rozsáhlý prostor. Reakce v Anglii – na rozdíl od Francie – nevládla prostřednictvím administrativních metod; k prosazení politické represe využívala výhradně parlamentní zákonodárství. „S revolučními hnutími z roku 1785 a z let 1815–1820 bojovala nikoli ministerská činnost, nýbrž parlamentní legislativa. Odklad Zákona habeas corpus a přijetí Zákona o urážce na cti a „Šesti zákonů“ z roku 1819, to byla přísná donucovací opatření; nic v nich ale nesvědčilo o nějaké snaze dát veřejné správě kontinentální podobu. Poškozovala-li se individuální svoboda, poškozovala se v důsledku zákonů parlamentu a ve shodě s nimi.“² V roce 1932, kdy se situace úplně změnila ve prospěch administrativních metod, měli ekonomičtí liberálové na vládu sotva nějaký vliv. „Čistým důsledkem legislativní

² Redlich a Hirst, *J., Local Government in England*, sv. II., str. 240, citováno v Dicey, A. V., *Law and Opinion in England*, str. 305.

činnosti, která – i když různé silně – charakterizuje období od roku 1932, bylo postupně sestavování ohromně složitě administrativní mašinerie, již je jako nějaké strojně zařízení moderní manufaktury třeba neustále opravovat, obnovovat, rekonstruovat a přizpůsobovat novým požadavkům.³ Tento růst administrativy odrazil ducha utilitarismu. Benthamův vyběžený Panoptikon, nejsobnější z jeho utopií, byl hvězdicovitou budovou, z jejíhož středu mohli vězeňští dozorcí vykonávat neefektivnější kontrolu nad největším počtem zločinců při nejmenších nákladech pro veřejnost. Také v utilitářním státě Benthamův oblíbený princip „kontrolovatelnosti“ zajišťoval, aby měl ministr na nejvyšším místě efektivně pod kontrolou veškerou lokální administrativu.

Cestu k volnému trhu otevřel a udržoval průjezdnou ohromný nárust ustavičného, centrálně organizovaného a kontrolovaného intervencionismu. Zařídil, aby byla „prostá a přirozená svoboda“ Adama Smitha slučitelná s potřebami lidské společnosti, bylo maximálně složité. Uvažme jen složitost opatření v nespočetných zaborových zákonech: rozsah byrokratické kontroly vyžadované prováděním nových chudinských zákonů, jež se poprvé od panování královny Alžběty dostalo pod efektivní kontrolu ústředních orgánů; nebo zvětšení vládní administrativy v souvislosti se zasluzným úkolem municipální reformy. Přesto byly všechny tyto bašty vládního zasahování vybudovány s ohledem na organizaci nějaké prosté svobody – například svobodného prodeje půdy, pracovní síly nebo vykonávání obecní správy. Stejně jako vynález stroje, které měly lidem ušetrřit práci, oproti očekávání ve skutečnosti neomezily, ale naopak zvětšily využívání lidské práce, zavedení volných tihů ani zdaleka neodstranilo potřebu kontroly, regulace a intervence, ale naopak je nesmírně rozšířilo. Aby se zajistilo plynulé fungování systému, museli být administrátoři neustále ve střehu. A tak ani těm, kdo si nejvroucněji přáli zbavit stát všech zbytečných povinností a jejichž celá filosofie vyžadovala omezení státních aktivit, nezbylo než přávit státu světit nové pravomoci, orgány a nástroje, nezbytné k ustavení *laissez-faire*.

Tento paradox korunoval ještě jiný. Zatímco ekonomika *laissez-faire* byla výsledkem záměrné činnosti státu, následné restrikce *laissez-faire* začaly spontánně. *Laissez-faire* bylo v plánu; plánování nikoli. Pravdivost první půle tohoto tvrzení byla doložena výše.

³ Ilbert, *Legislative Methods*, str. 212–213, citováno v Dicey A. V., op. cit.

Došlo-li někdy k vědomému využití exekutivy ve službách nějaké záměrné vládou kontrolované politiky, bylo to ze strany benthamovců v heroickém období *laissez-faire*. Druhou část jako první nadnesl výstoupný liberál Dicey, který si vzal za úkol prozkoumat zdroje „anti-*laissez-faire*“ neboli – jak tomu říkal – „kollektivistického“ trendu v anglickém veřejném mínění, jehož existence se začala projevovat od konce šedesátých let devatenáctého století. Diceyho překvapilo, když zjistil, že *inimo zákony legislativy samy* žádné známky takového trendu najít nelze. Přesnější řečeno, nelze najít žádné známky „kollektivistického trendu“ veřejného mínění v době před zákony, u nichž vyšlo najevo, že takový trend reprezentují. Stran pozdějšího „kollektivistického“ mínění Dicey vyvodil, že jeho hlavním zdrojem snad byla tato „kollektivistická“ legislativa sama. Ve svém pronikavém zkoumání nakonec dospěl k závěru, že na straně těch, kdo byli přímo odpovědní za restriktivní zákonná ustanovení ze sedmdesátých a osmdesátých let devatenáctého století, naproslo chyběl jakýkoli členy záměr rozšířit funkce státu nebo omezit svobodu jednotlivce. Legislativní tělo hnutí proti seberegulačnímu trhu, jak se rozvinulo v druhé polovině století po roce 1860, bylo spontánní, nezávislé na mínění a poháněné čistě pragmatickým duchem.

Ekonomičtí liberálové budou proti tomuto názoru jistě silně protestovat. Celá jejich společenská filosofie se točí kolem představy, že *laissez-faire* představovalo přirozený vývoj, kdežto následná legislativa proti *laissez-faire* byla výsledkem záměrného jednání ze strany odporců liberálních principů. V těchto dvou navzájem se vylučujících interpretacích tohoto dvojpohybu jde dnes přinejmenším o pravdivost či nepravdivost liberální pozice.

Liberální autoři jako Spencer a Sumner, Mises a Lippmann podávají v zásadě podobný popis tohoto dvojitěho pohybu, ale spojují s ním naprosito odlišnou interpretaci. Zatímco podle našeho názoru byl koncept seberegulačního trhu utopický a jeho rozvoj zastavila realistická sebeobrana společnosti, oni mají za to, že veškerý protekcionismus byl chybou, již způsobila netrpělivost, chtivost a krátkozrakost, a že nebyť této chyby, trh by své portěže vyřešil. Otázka, který z těchto dvou názorů je správný, je snad nejdůležitějším problémem dnešní sociální historie, neboť v ní nejde o nic menšího než o rozhodnutí ve věci nároku ekonomického liberalismu na to, být základním organizačním principem ve společnosti. Než přijdeme ke svědectví faktů, je třeba celý tento problém formulovat přesněji.

Ve zpěném pohledu se bude o naší době říkat, že zažila konec seberegulujícího trhu. Dvacátá léta viděla, jakou prestiž má ekonomický liberalismus na vrcholu svých sil. Sovky miliónů lidí zasáhla metla inflace; celé společenské třídy, celé národy byly vyvlastněny. Ústředním bodem politického myšlení národů a vlád se stala stabilizace měn; nejvyšším cílem všech organizovaných snah v ekonomické oblasti byla obnova zlatého standardu. Za prubířský kámen racionality v politice se uznávalo splácení zahraničních půjček a návrat ke stabilní měně, a šlo-li o obnovení monetární integrity, žádné osobní utrpení, žádné omezení suverenity se nepokládalo za příliš velkou obět. Strádání nezaměstnaných, které připravila o práci deflace; bída státních zaměstnanců propuštěných bez alespoň nějaké almužny; a dokonce i rezignace na národní práva a ztráta ústavních svobod byly chápány jako spravedlivá cena za splnění požadavku zdravotního rozvoje a zdravé měny, těchto a priori ekonomického liberalismu.

Třicátá léta pak byla svědkem zpochybnění absolutních principů let dvacátých. Po několika letech, kdy byly mény prakticky uzdraveny a rozpočty vyrovnány, se dvě nejmocnější země, Velká Británie a Spojené státy, ocitly v těžkostech, opustily zlatý standard a učinily první kroky směrem k řízení svých měn. Ve velkém se odmítaly plátit mezinárodní dluhy a ti nejobhatší a nejvíce znevazovali zásady ekonomického liberalismu. Sární pokladny Velké Británie a Spojených států, někteří zářliví strážci liberálního kréda, do poloviny třicátých let přinutily Francii a některé jiné státy, které se stále ještě držely zlatá, standard opustit.

Ve čtyřicátých letech utrpěl ekonomický liberalismus ještě horší porážku. Přestože se Velká Británie a Spojené státy odklonily od monetární ortodoxie, v průmyslu a obchodu, v celkové organizaci svého ekonomického života, principy a metody liberalismu stále zachovávaly. To byl, jak se ukázalo, faktor, který uspil válku, a také handicap v boji, protože ekonomický liberalismus vytvořil a upevnil iluzi, že diktatury směřují k ekonomické katastrofě. Kvůli tomuto krédu demokracické vlády až jako poslední pochopily důsledky spravovaných měn a řízeného obchodu, i když byly samy okolnostmi nuceny tyto metody praktikovat; odkaz ekonomického liberalismu také přehradil cestu k věsnému vyzbrojení moderními zbraněmi, a to jménem vyrovnaných rozpočtů a svobodného podnikání, které údajně představovaly jediný bezpečný základ ekonomické síly ve válce. Ve Velké Británii vyvolala rozpočtová a monetární ortodoxie oddanost tradičnímu stra-

tegiickému principu omezených závazků v zemi, která ve skutečnosti stála před totální válkou; ve Spojených státech se hluboce zakořeněné zájmy – například na vývozu ropy a hliníku – zabarikádovaly za nedotknutelnými tabu liberálního podnikání a úspěšně vzdorovaly právům na průmyslový výjimečný stav. Kdyby ekonomičtí liberálové zatvřele a zapáleně netrvali na svých omylech, vůdcové lidstva i masy svobodných lidí by možná byli na tvrdou zkoušku doby lépe připraveni a snad by se jim dokonce podařilo se jí zcela vyhnout.

Sekulární dogmata sociální organizace pojmající celý civilizovaný svět nerypnou události jednoho desetiletí. Jak ve Velké Británii, tak ve Spojených státech odvozovaly z principu *laissez-faire* svou existenci milióny nejzávšších podnikatelských jednotek. Spekulativní selhání *laissez-faire* v jedné oblasti nerozhlilo jeho autoritu v ostatních. Částečná degradace jeho vlivu možná ve skutečnosti dokonce posílila, neboť jeho zastáncům umožnila tvrdit, že za všechny potíže, které se mu kladou za vinu, může nedostatečná aplikace jeho principů.

A to je vlastně poslední argument, který dnes ekonomickému liberalismu zbývá. Jeho obhájci v nekoněných obměnách opakují, že liberalismus by, nebyť politických opatření, za nimiž stáli jeho kritici, přinesl plody; že za zla naší doby jsou odpovědné nikoli systém založený na konkurenci a seberegulující trh, ale bránění tomuto systému a zasahování do tohoto trhu. Tento argument nachází podporu nejenom v nescených narušeních ekonomické svobody z poslední doby, ale také v nepochybném faktu, že hnutí, které šířilo systém seberegulujících trhů, se v druhé polovině devatenáctého století střetlo s vytrvalým protihnutím, bránícím volnému fungování takové ekonomiky.

Ekonomický liberál tak může formulovat argumentaci, která spojuje přítomnost s minulostí v koherentní celek. Neboť kdo by mohl popřít, že vládní zásahy do podnikání mohou podléhat důvěře? Kdo by popřít, že nezaměstnanost by někdy byla menší, kdyby neexistovaly zákonem zaručené dávky v nezaměstnanosti? Že soukromé podnikání trpí konkurencí ze strany veřejných podniků? Že deficitní financování může ohrozit soukromé investice? Že paternalismus má tendenci tlumit podnikatelskou iniciativu? Jelikož je tomu tak v přítomnosti, jistě to nebylo jiné v minulosti. Když se v Evropě kolem sedmdesátých let devatenáctého století spustilo všeobecné protekcionistické hnutí – sociální a národní –, kdo by pochyboval o tom, že brzdilo a omezovalo obchod? Kdo bude pochybovat, že tovární zákony, sociální pojištění, komunální podnikání, zdravotní péče, veřejné prospěšné podniky,

tarify, subvence a dotace, kartely a trusty, embargo na přístěhovalecvi, pohyby kapitálu, na dovoz – nemluvě ani o méně otevřených omezeních pohybu lidí, zboží a plaveb – musely působit jako nesčetné překážky ve fungování konkurenčního systému, že prodlužovaly hospodářské deprese, zhoršovaly nezaměstnanost, prohlubovaly finanční poklesy, zmenšovaly obchod a vážně poškozovaly sebe-regulující mechanismus trhu? Kořenen všeho zla, tvrdí liberál, bylo právě zasahování do svobody zamětnání, obchodu a měn, za nímž od třetí čtvrtiny devatenáctého století stály různé školy sociálního, národního a monopolistického protekcionismu; nebýt této nesvaté aliance odborových svazů a dělnických stran s monopolistickými výrobci a agrárními kruhy, které ve své krátkozraké chytivosti spojily síly, aby bránily ekonomické svobodě, svět by se dnes těšil z plodů téměř automatického systému tvorby materiálního bohatství. Liberální vůdcové neúnavně opakují, že tragédie devatenáctého století vzešla z neschopnosti člověka zústar věrný inspiraci prvníh liberálů; že velkorysou iniciativu našich předků zmataly vášně nacionalismu a třídní války; nezadatelné zájmy a monopolisté a zejména slepota pracujících vůči maximální prospěšnosti neomezované ekonomické svobody pro všechny lidské zájmy, včetně jejich vlastních. A tak se tvrdí, že velkém intelektuálnímu a morálnímu pokroku zabránila intelektuální a morální slabost lidových mas; čeho dosáhl duch osvícenství, zničily síly egotismu. Zhruba tak mluví ekonomický liberál na svou obhajobu. Nebude-li vyvrácena, bude mít liberál i nadále právo vystupovat v soutěži argumentů.

Rozeberme tedy celý problém. Panuje shoda v tom, že liberální hnutí, jehož účelem bylo šíření tržního systému, narazilo na ochranné protihnutí, usilující o jeho omezení; takový předpoklad leží ve skutečnosti v základě naší teze o dvojím pohybu. Avšak zatímco my tvrdíme, že vnitřní nesmyslnost představy sebe-regulujícího tržního systému by nakonec zničila společnost, liberál přičítá vinu nejrozmanitějším prvkům, které prý obrátily vnaivec velkou iniciativu. Jelikož nemůže uvést doklady, které by vyhovívaly o nějakém takovém spojeném úsilí o znatění liberálního hnutí, uchyluje se k prakticky nevyvratitelné hypotéze skryté činnosti. Jde o mýtus protiliberálního spiknutí, který je v té či oné podobě společný všem liberálním výkladům události sedmdesátých a osmdesátých let devatenáctého století. Jako hlavní činitel ve změně scény se zpravidla uvádí vzestup nacionalismu a socialismu; asociace výrobců a monopolistů, agrární zájmy a odbo-

rové svazy pak v tomto kusu vystupují v roli zloduchů. V té nejuduševnější formě tak liberální doktrína hypoteticky předpokládá působení jakéhosi dialektického zákona v moderní společnosti, který níž úsilí osvíceného rozumu; v té nejpřimitivnější se pak zvrhává v útok na politickou demokracii coby údajnou hnaec sílu intervencionismu.

Svědectví faktů je s liberální tezí v zásadním rozporu. Protiliberální spiknutí je čirý výmysl. Velká rozmanitost forem, v nichž se projevil „kolektivistické“ protihnutí, nebyla dána nějakou zálibou spojených společenských kruhů v socialismu nebo nacionalismu, nýbrž výhradně tím, že expandující tržní mechanismus postihl širokou škálu životně důležitých sociálních zájmů. To vysvětluje, proč expanze tohoto mechanismu téměř univerzálně vyvolala reakce převážně praktického charakteru. Intelektuální módy nehrály v tomto procesu vůbec žádnou roli; v souladu s tím neexistoval ani prostor pro onu zaujatost, již liberál pokládá za ideologickou sílu v pozadí protiliberálního hnutí. I když je pravda, že sedmdesátá a osmdesátá léta devatenáctého století zažila konec ortodoxního liberalismu a že v onom období lze najít původ všech klíčových problémů současnosti, je nekorrektní říkat, že přechod k sociálnímu a národnímu protekcionismu způsobila nějaká jiná příčina než to, že se projevil slabiny a nebezpečí tkvící v sebe-regulujícím tržním systému. To lze prokázat nejedním způsobem.

Zaprvé tu byla nesmírná rozmanitost záležitostí, v nichž se začalo jednat. Už jen to vylučuje možnost sladěného úsilí. Citujme ze seznamu intervencí, který v roce 1884 sestavil Herbert Spencer, když liberálům vytykal, že opouštějí své principy kvůli „restriktivní legislativě“.⁴ Rozmanitost témat mohla být sorta větší. Roku 1860 byla dána pravomoc zabezpečit „laboranty, kteří budou dělat rozборы potravín a nápojů a budou placeni z místních daní“; následoval zákon umožňující „kontroly v plynnárnách“; rozšíření Horního zákona o ustanovení, které „činí trestným zamětnávání chlapců pod dvanáct let věku, nenavštěvujících školy a neumějících číst a psát“. Roku 1861 byli zmocněni „členové komisí pro pomoc chudým vynucovat očkování“; místní rady byly oprávněny „stanovovat výši pronájmu dopravních prostředků“ a určitě lokálně vytvořené orgány „jim daly pravomoc v daném místě zdanňovat odvoďňovací a zavlažňovací zařízení a dodávky vody pro dobytek“. V roce 1862 byl přijat zákon, který činil nezákonným „těžít uhlí při jediné šachtě“; zákon udílející Radě

⁴ Spencer, H., *The Man vs. the State*, 1884.

pro lékařské vzdělání výhradní právo „pořídí seznam léků, jejichž cenu stanoví ministerstvo financí“. Zděšený Spencer zaplnil výčtem těchto a podobných opatření několik stran. V roce 1863 se „povinné očkování rozšířilo do Skotska a Irska“. Objevil se také Zákon jmenující inspektory ke zjišťování „zdravotní nezávadnosti nebo závadnosti potravin“. Komitický zákon, který měl zabránit týrání a eventuelním úmrtím dětí posílaných vymetat úzke komíny; Zákon o nakazlivých chorobách; Zákon o veřejných knihovnách, který dával mísní pravomoc, „na jejímž základě může většina stran knih ukládat daň mensiňe“. Spencer tyto zákony uváděl jako nevyvratitelné doklady protiliberálního spiknutí. A přesto se každý z nich zabýval nějakým problémem objevujícím se v moderní průmyslové situaci a v každém šlo o zaštitění nějakého veřejného zájmu před nebezpečnými vnitřně obsazenými v takové situaci či přinejmenším v tržní metodě jejich řešení. Nepředpojatému člověku bylo jasné, že „kolektivistický“ protitrah má čisté praktickou a pragmatickou povahu. Většina z těch, kdo tato opatření přijímali, byli přesvědčení zástánci *laissez-faire* a svým souhlasem se zřízením hasičského sboru v Londýně jistě nechťeli naznačit protest proti principům ekonomického liberalismu. Právě naopak, podporovatelé těchto legislativních aktů byli zpravidla nekompromisními odpůrci socialismu a kterékoli jiné formy kolektivismu.

Zadruhé, přechod od liberálních ke „kolektivistickým“ řešením se někdy udál přes noc a aniž si to ti, kdo se podíleli na procesu legislativního přemělení, uvědomovali. Dicey uvádí klasický příklad Zákona o úrazovém odškodném, zabývajícího se odpovědností zaměstnavatelů za poškozování, které jejich dělníci utrpí během zaměstnání. Historie různých zákonů obsahujících tuto představu od roku 1880 prokazovala postupně lpění na individualistickém principu, podle něhož musí být odpovědnost zaměstnavatele vůči jeho zaměstnanci regulována přesně stejným způsobem, jakým se řídí jeho odpovědnost vůči jiným lidem, například vůči cizím lidem. Roku 1897, aniž došlo sotva k jaké změně v mínění, se zaměstnavatel najeďnou stal pojišťovatelem svých dělníků proti jakémukoli poškozování, k němuž by došlo v průběhu jejich zaměstnání, což byl, jak Dicey právem poznamenává, „veskrze kolektivistický zákon“. Nelze uvést žádný lepší doklad toho, že k nahrazení liberálního principu principem antiliberálním nevedla žádná změna ani v typu zahrnutých zájmů, ani v tendenci názorů uplatňujících se v dané věci; nýbrž výlučně rozvíjející se podmínky, za nichž vyvstal problém a hledalo se řešení.

Začítí je tu nepřímý, nicméně frapantní doklad plynoucí ze stavování vývoje v různých zemích velmi odlišných politických a ideologických konfigurací. Viktoriánská Anglie a Prusko za Bismarcka představovaly dva oddělené póly a obě země se velmi lišily jak od Francie z doby třetí republiky, tak od habsburské říše. Každá z těchto zemí však prošla obdobím volného obchodu a *laissez-faire*, po němž následovalo období protiliberální legislativy týkající se veřejné zdravotní péče, podomínek v továrnách, obecního podnikání, komunálních podniků, sociálního pojištění, dopravních subvencí, veřejně prospěšných podniků, obchodních asociací atd. Snadno by se dal vytvořit pravidelný kalendář významných roků, v nichž v různých zemích došlo k obdobným změnám. Úrazové odškodné bylo v Anglii uzákoněno v roce 1880 a 1897, v Německu v roce 1879, v Rakousku v roce 1887, ve Francii v roce 1899; inspekce v továrnách byly v Anglii zavedeny v roce 1833, v Prusku v roce 1853, v Rakousku v roce 1883 a ve Francii v letech 1874 a 1883; obecní podnikání, včetně provozování veřejně prospěšných veřejných služeb, zavedl v Birminghamu v sedmdesátých letech devatenáctého století disenter a kapitalista Joseph Chamberlain; v císařské Vídni v devadesátých letech devatenáctého století katolický „socialista“ a židobijce Karl Lueger; v německých a francouzských městech pak různé mísní koalice. Podpůrné síly byly v některých případech silně reakcionářské a antisocialistické, jako například ve Vídni, jindy byly „radikálně imperialistické“ – jako v Birminghamu – nebo toho nejčistšího liberálního ražení, jako v případě Francouze Edouarda Herriota, lyonského starosty. V protestantské Anglii se s přestávkami snažily kompletovat tovarní legislativu konzervativní a liberální kabiny. V Německu se na tomto úkolu podíleli katolíci a sociální demokraté; v Rakousku církve a její nejradikálnější stoupenci; ve Francii byli za uzákonění téměř stejných zákonů odpovědní nepřátelé církve a zapříšáhli antiklerikálové. Téměř přesně se shodující opatření tak v řadě zemí pod nejrozmanitějšími hesly, s velmi odlišnou motivací a ve vztahu k celé řadě složitých problémů prosazovalo množství stran a společenských vrstev. Není proto nic absurdnějšího než dovodovat, že tato opatření byla tajně protláčována stejnými ideologickými předsudky či úzce skupinovými zájmy, jak to dělala legenda o antiliberálním spiknutí. Naopak, vše směřuje k podpoře předpokladu, že zákonodárci k nim byli nuceni přisné objektivními důvody.

Začtvrté, důležitá je skutečnost, že v různých dobách a v době zdůvodněných případech velkého teoretického a praktického vý-

znamu restrikce smluvní svobody a *laissez-faire* obhajovali samotní ekonomičtí liberálové. Jejich motivem samozřejmě nemohl být nějaký antiliberální předstudek. Máme na mysli na jedné straně princip sdružování práce, a na straně druhé zákon podnikatelských korporací. První odkazuje k právu dělníků spojovat se za účelem zvýšení mezd; druhý k právu trustů, kartelů a jiných forem kapitalistických podniků zvyšovat ceny. Po právu se v obou případech tvrdilo, že smluvní svoboda či *laissez-faire* byly zneužitý k omezení podnikání. Ať už dělnická sdružení zvyšovala mzdy, nebo sdružení podniků zvyšovala ceny, princip *laissez-faire* byl evidentně využíván zájmovými stranami k zúžení trhu práce nebo jiných komodit. Je velmi přiznání, že v obou případech podřizovali důslední liberálové od Lloyda George a Theodora Roosevelta po Thurmana Arnaloda a Waltera Lippmanna *laissez-faire* požadavkům volného konkurenčního trhu; prosazovali regulace a restrikce, trestní zákony a donucení a argumentovali přitom tak, jak by to udělal každý „kolektivista“, že odbory či korporace ni byla „zneužitá“ svobodou smlouvy. Teoreticky znamená *laissez-faire* či smluvní svoboda svobodu pracujících neposlyhnout individuálně či společně svou práci, pokud se tak rozhodnou; znamená také svobodu podnikatelů dohodnout se na prodejních cenách bez ohledu na přání zákazníků. V praxi však taková svoboda naráží na instituci sebe-regulujícího trhu a v takovém konfliktu došlo *seberegulující trh vždy přednost*. Jinými slovy, ukáže-li se, že potřeby sebe-regulujícího trhu jsou neslučitelné s požadavky *laissez-faire*, ekonomičtí liberálové se proti zásadám *laissez-faire* postaví a preferují – jak by to udělal každý antiliberál – takzvané kolektivistické metody regulací a restrikcí. Z tohoto postoje vycházejí odborové zákony, stejně jako antitrustová legislativa. Nelze nabídnout přesvědčivější důkaz nevyhnutelnosti antiliberálních či „kolektivistických“ metod v podmínkách moderní průmyslové společnosti než skutečnost, že i ekonomičtí liberálové v rozhodujících oblastech průmyslové organizace sami takové metody používali.

To nám mimochodem pomáhá objasnit skutečný význam termínu „intervencionismus“, jímž ekonomičtí liberálové rádi označují opak své vlastní politiky, ale pouze tak prozrazují svůj myšlenkový zmatek. Protikladem intervencionismu je *laissez-faire*, a jak jsme už viděli, ekonomický liberalismus nelze s *laissez-faire* ztotožnit (ačkoli v běžné řeči žádá škoda jejich záměnným užíváním nevzniká). Přisně vzato, ekonomický liberalismus je organizačním principem společnosti,

v níž je výroba založena na instituci segeregulujícího trhu. Je pravda, že jakmile je takového systému přibližně dosaženo, je zapotřebí méně intervencí určitého typu. To však ještě zdaleka není tvrzení, že tržní systém a intervence se vzájemně vylučují. Pokud není takový systém zaveden, ekonomičtí liberálové musejí a bez váhání budou volat po intervencích státu, aby zaveden byl, a jakmile zaveden je, aby se udržel. Ekonomický liberál proto může bez jakékoli nedůslednosti žádat stát, aby užíval sílu zákona; může se dokonce dovolávat násilí občanské války, aby nastolil předpoklady seberegulujícího trhu. Na jihu Spojených států se argumentovalo pomocí *laissez-faire*, aby se ospravedlnilo otroctví, naopak na severu se žádala intervence, aby vznikl volný trh pracovní síly. Obviňování z intervencionismu ze strany liberálních autorů je tedy prázdným sloganem odsuzujícím ryzež kroky, které by za jiných okolností schvalovali. Jediným principem ekonomických liberálů, za který se mohou konzistentně postavit, je princip seberegulujícího trhu, ať už vyžaduje intervence, či nikoli.

Shrneme to: Prouphob proti ekonomickému liberalismu a *laissez-faire* měl všechny neomylné charakteristiky spontánní reakce. V bezpočtu jednotlivých nespojitých případů vznikl bez jakéhokoli výsledovatelného spojení či nějaké ideologické konformity mezi přímo dorčenými zájmy. Dokonce i v postojích k stejnému problému, jako například v případě odškodného pracovníků za úraz, řešení přecházela od individualistických ke „kolektivistickým“, od liberálních k antiliberálním, od „laissez-faire“ k intervencionistickým formám bez nějaké změny v ekonomických zájmech, ideologických vlivech či politických sílách, které byly ve hře, pouze jako důsledek rostoucího uvědomění podstaty daného problému. Lze také ukázat, že v různých zemích v končném stadiu jejich průmyslového rozvoje došlo k velmi podobnému přechodu od *laissez-faire* ke „kolektivismu“, který ukazuje na hloubku a nezávislost základních příčin procesu, který ekonomičtí liberálové tak povrchně přisuzují měnícím se náladám nebo všelijakým zájmům. Analýza konečně odhaluje, že ani radikální přivržení ekonomického liberalismu neunikli pravidlu, které činí *laissez-faire* neaplikovatelným v podmínkách rozvinuté průmyslové společnosti; v kritickém případě zákona o odborových svazech a protitrustových regulací byli totiž krajní liberálové sami nuceni volat po rozmanitých státních intervencích, aby podmínky fungování seberegulujícího trhu zabezpečili před monopolistickým dohadami. I volný obchod a konkurence vyžadovaly intervence, jestliže měly fungovat. Liberální

mýtus „kolektivistického“ spiknutí sedmdesátých a osmdesátých let devatenáctého století je v rozporu se všemi fakty.

Jak zjišťujeme, fakta svědčí pro naši interpretaci dvojího pohybu. Byla-li totiž tržní ekonomika hrozbou pro lidské a přírodní složky společenské struktury, jak jsme tvrdili, co jiného se dalo očekávat než naléhavá potřeba široké řady lidí prosadit nějaký druh ochrany? Právě to naše zjištění potvrdila. Místo to se také dalo očekávat, že se tyto věci budou dít bez nějakého teoretického nebo intelektuálního zaujetí ze strany těchto lidí a bez ohledu na jejich postoje k principům ležícím v základe tržní ekonomiky. Opět tomu bylo právě tak. Dále jsme tvrdili, že kvaziexperimentální podporu by naši tezi mohla poskytnout komparativní historie vlád, kdyby se podařilo prokázat, že konkrétní zájmy byly nezávislé na specifických ideologických uplatňujících se v řadě různých zemí. I pro to jsme uvedli jasné doklady. A konečně, samo chování liberálů prokázalo, že udržování svobody obchodu — jak říkáme my, seberegulaujícího trhu — nejenže zdaleka nevyloučilo in-tervence, ale ve skutečnosti je vyžadovalo: sami liberálové pravidelně volali po donucovací státní akci, jak tomu bylo v případě zákona o od-borových svazech a protitrustových zákonů. Nic tedy nemohlo hovořit jasněji než výpověď historie stran toho, která ze dvou protichůdných interpretací dvojího pohybu je správná: zda interpretace, již podává ekonomický liberál, který tvrdí, že jeho politika nikdy nedostala šanci, protože ji zadusili krátkozrací odboráři, marxističtí intelektuálové, ne-nasytní výrobci a zpátečnickí statkáři; nebo interpretace jejich kritiků, kteří mohou odkázat k univerzální „kolektivistické“ reakci na rozšířo-vání tržní ekonomiky v druhé polovině devatenáctého století jakožto k přesvědčivému dokladu toho, že utopický princip seberegulaujícího trhu v sobě obsahuje nebezpečí pro společnost.

ZROD LIBERÁLNÍHO KRÉDA (pokračování): TRÍDNÍ ZÁJEM A SOCIÁLNÍ ZMĚNA

Liberální mýtus kolektivistického spiknutí je třeba zcela rozprýlit — teprve potom bude možno odhalit pravý základ politických opar-tení devatenáctého století. Podle této legendy nebyl protekcionismus ničím jiným než důsledkem zákononostního zájmu agrárníků, výrobců a odborářů, kteří sobecky poškozovali automatickou mašinerii trhu. Stejně partikularisticky — byť v jiné formě a samozřejmě s opačnou politickou tendencí — argumentovaly i marxistické strany. (To, že se Marxova základní filosofie soustředila na celek společnosti a neekono-mickou podstatu člověka, je na tomto místě irrelevantní.)¹ Také Marx, po vzoru Ricarda, definoval třídy ekonomicky a ekonomické vykořisťování bylo nepochybně charakteristickou buržoazního věku.

V populárním marxismu to vedlo k vulgární třídní teorii spole-čenského vývoje. Proszozování trhu a zón vlivu se jednoduše spojovalo s motivem hnutí finančníků dosáhnout zisku. Imperialismus se vy-svěloval jako kapitalistické spiknutí, jehož cílem bylo přimět vlády k rozpoutávání války v zájmu velkého podnikání. Za války údajně mohly právě tyto zájmy a s nimi také zbrojářské firmy, které jakýmsi zázrakem získaly schopnost hnát celé národy k osudným politickým krokům, odporujícím jejich životním zájmům. Liberálové a marxisté se prakticky shodovali v tom, že původ protekcionistického hnutí viděli v síle partikularistických zájmů, že agrární tarifů vysvětlovali po-litickým vlivem reakcionářských statkářů, že za rozvoj monopolistic-kých forem podnikání činili odpovědnou ziskuchtivost průmyslových magnátů a že válku podávali jako výsledek bezuzdného podnikání.

Liberální ekonomický názor tedy našel mocnou podporu v ome-zené třídní teorii. Přijetím přístupu z hlediska antagonistických tříd se liberálové a marxisté postavili za totožné návrhy. Vybudovali nepřít-řelnou obhajobu tvrzení, že protekcionismus devatenáctého století

¹ Marx, K., „Nationalökonomie und Philosophie“, v *Der Historische Mar-rialismus*, 1932.

je výsledkem třídní akce a že taková akce musí sloužit v prvé řadě ekonomickým zájmům členů dotčených tříd. Mezi těmito zájmy se jim téměř úplně vytratil celkový pohled na tržní společnost a na fungování protekcionismu v takové společnosti.

Ve skutečnosti nabízejí třídní zájmy pouze omezené vysvětlení dlouhodobých pohybů ve společnosti. Osud tříd determinují potřeby společnosti často mnohem víc, než determinují potřeby tříd osud společnosti. V rámci určité struktury společnosti třídní teorie funguje; ale co když prodělá změnu sama tato struktura? Třída, která ztratila svou funkci, se může rozpadnout a může být přes noc nahrazena novou třídou či třídami. Šance tříd v zápase budou navíc záviset na jejich schopnosti získat podporu vně svých vlastních řad, což samo pak bude záviset na tom, jak budou plnit úkoly vytyčené zájmy, které jsou širší než jejich vlastní. Ani zrod, ani skon tříd, ani jejich cíle nebo míru, v níž se jim daří jich dosahovat, ani jejich spolupráci nebo nepřátelství tedy nelze pochopit odděleně od situace společnosti jako celku.

Tuto situaci přitom zpravidla vytvářejí vnější příčiny, jako například změna v klimatu, ve výnosu plodin, nový nepřítel, nová zbraň v rukou starého nepřítel, nástup nových obecních cílů nebo, když na to přijde, objevení nových metod dosahování tradičních cílů. Právě k takové celkové situaci je třeba nakonec vzáhnout partikulární zájmy, má-li se objasnit jejich funkce ve společenském vývoji.

Zásadní role třídních zájmů ve společenském změně je dána povahou věci. Každá všeobecná změna totiž musí různé části společnosti postihnout různým způsobem – kdyby pro nic jiného než kvůli rozdílným v geografickém umístění a ekonomické a kulturní výbavě. Partikulární zájmy jsou tak přirozeným nositelem sociální a politické změny. Ať budou zdrojem změny válka nebo obchod, překvapivé vynálezy nebo posuny v přírodních podmínkách, různé části společnosti budou obhajovat jiné metody přizpůsobení (včetně metod násilných) a své zájmy budou přizpůsobovat jinak než zájmy jiných skupin, které by mohly chtít věst; to, *jak* se odehrála nějaká změna, je tedy vysvětleno jen tehdy, když je možno poukázat na skupinu nebo skupiny, které tuto změnu provedly. Hlavní příčinu však udávají vnější síly; o vnitřní síly se společnost opírá, pouze pokud jde o mechanismus této změny. „Výzva“ směřuje ke společnosti jako celku; „odpověď“ prochází skupinami, částmi a třídami.

Pouhé třídní zájmy tedy nemohou poskytnout uspokojivé vysvětlení žádného dlouhodobého společenského procesu. Je tomu tak

zaprvé proto, že daný proces může rozhodnout o existenci třídy samé, a zadruhé proto, že zájmy daných tříd určují pouze cíle a zaměry, o které tyto třídy usilují, ne už ale úspěšnost či neúspěšnost takových snah. V třídních zájmech není skryto žádné kouzlo, které by členům jedné třídy zajistilo podporu ze strany členů jiných tříd. Přesto je taková podpora na denním pořádku. Jedním z příkladů je sám protekcionismus. Problém tu nespočíval ani tak v tom, proč si agrárníci, výrobci nebo odboráři přáli zvýšit prostřednictvím protekcionistické činnosti svůj příjem, nýbrž v tom, proč se jim to podařilo; nikoli v tom, proč podnikatelé a dělníci chtěli vytvořit monopoly na své zboží, nýbrž v tom, proč svého cíle dosáhli; nikoli v tom, proč některé skupiny v několika zemích na kontinentu chtěly jednat podobným způsobem, nýbrž v tom, proč takové skupiny v těchto jinak nepodobných zemích vůbec existovaly a proč měly všude stejný úspěch; nikoli v tom, proč se pěstitelé obilí snažili toto obilí prodávat drahο, nýbrž v tom, proč se jim zpravidla podařilo přesvědčit ty, kdo obilí kupovali, aby jim pomohli zvednout jeho cenu.

Zadruhé tu je stejně mylná doktrína zásadně ekonomické povahy třídních zájmů. I když lidskou společnost přirozeně podmiňují ekonomické faktory, motivy jednotlivých lidí jsou jen výjimečně determinovány požadavky uspokojování materiálních potřeb. To, že se společnost devaluačního století budovala na předpokladu, že takovou motivaci lze učinit univerzální, bylo zvláštností doby. Při analýze této společnosti bylo proto vhodné připustit do hry ekonomických motivů relativně široký záběr. Můžeme si však dát pozor na předčasný úsudek v dané věci, tj. do jaké míry může být taková neobvyklá motivace efektivní.

Čistě ekonomické věci, jaké například ovlivňují uspokojování potřeb, jsou v třídám chování nepoměrně méně důležitá než otázky sociálního uznání. Uspokojování potřeb může být samozřejmě výsledkem takového uznání, zvláště jako jeho viditelná známka nebo odměna. Nejpřímější vztah však mají zájmy třídy k pozici a postavení, statusu a bezpečnosti; tzn. že jsou v prvé řadě několi ekonomické, ale sociální.

Třídy a skupiny, které se po roce 1870 s přestávkami zapojovaly do všeobecného pohybu směrem k protekcionismu, tak nečinily primárně kvůli svým ekonomickým zájmům. „Kolektivistická“ opatření uzákoněná v oněch kritických letech prozrazují, že o zájem nějaké jedné třídy šlo jen výjimečně, a pokud tomu tak bylo, tento zájem se dal jen vzácně charakterizovat jako ekonomický. Zákon opravňující městské orgány převzít zanedbané okrasné prostory rozhodně neslou-

žili žádným „krátkozrakým ekonomickým zájmem“; totiž plarí o nářteních, která požadovala, aby se v pekárnách alespoň jednou za šest měsíců použila k úklidu teplá voda a mydlo, nebo o zákoně povinné ukládajícím zkušky lan a korev. Taková opatření zkrátka reagovala na potřeby průmyslové civilizace, na které nestačily tržní metody. Na příjmy neměla velká většina těchto zásahů žádný přímý vliv, zpravidla šlo o vliv pouze nepřímý. To platilo prakticky o všech zákonech týkajících se zdravotní a ušedlosti, veřejných zařízení a knihoven, podmínek v továrnách a sociálního pojištění. Stejně tak to platilo o veřejných službách, veřejně prospěšných podnicích, vzdělání, dopravě a nespočtu dalších věcí. Avšak i tam, kde se jednalo o peněžní hodnoty, byly tyto hodnoty ve srovnání s jinými zájmy sekundární. Téměř bez výjimky šlo o profesi postavení, bezpečnost a jistotu, o podobu života člověka, šíři jeho existence, stabilitu jeho prostředí. Monetrární význam některých typických intervencí, jako například celních tarifů nebo odškodného v případě pracovních úrazů, by se rozhodně neměl snižovat. Ale i v těchto případech byly od peněžních zájmů neoddělitelné zájmy nepeněžní. Celní tarify, které znamenaly zisky pro kapitalisty a mzdy pro dělníky, znamenaly v konečném důsledku i pojištění před nezamestnaností, stabilizaci regionálních podmínek, zajištění proti likvidaci průmyslových odvětví a – to možná v prvé řadě – způsob, jak se vyhnout bolestné ztrátě statusu, která nevyhnutelně provází přechod na práci, v níž je člověk méně zručný a zběhlý.

Jakmile se zbavíme utkvělé myšlenky, že efektivní mohou být jediné patrikulární zájmy, nikoli zájmy obecné, jakož i spřízněného předvodu, který zájmy lidských skupin omezuje na jejich příjem v peněžích, obsáhlost a komplexnost protekcionistického hnutí ztratí svou tajemnost. Zatímco peněžní zájmy nutně vyjadřují pouze lidé, jichž se týkají, jiné zájmy mají širší okruh stoupenců. Jednohlavé lidi ovlivňují nespočetnými způsoby jako sousedy, pracovníky, zákazníky, chodce, cestující, sportovce, turisty, zahradkáře, pacienty, matky nebo milence – a v souladu s tím jsou schopny být reprezentovány téměř kterýmkoli typem územního nebo funkcionálního sdružení, jako jsou církve, farnosti, bratrské spolky, kluby, odbory nebo – zcela obecně – politické strany založené na povšechných principech stoupenectví. Příliš úzké pojetí zájmu musí nakonec vést k pokřivenému vidění sociální a politické historie a žádá čistě monetární definice zájmů není s to poskytnout prostor oně životní potřebě sociální ochrany, jejíž reprezentace je zpravidla na lidech pověřených péčí o obecné zájmy

společensví – v moderních podmínkách tedy na existujících vládách. Právě proto, že trh ohrožoval nikoli ekonomické, nýbrž sociální zájmy různých křizících se částí populace, lidé patřící do rozmanitých ekonomických vstev nevědomky spojili síly, aby se této hrozbě postavili.

Expanzi trhu tedy působení třídních sil jak podporovalo, tak brzdilo. Vzhledem k tomu, že pro usravení tržního systému bylo třeba strojní výroby, jako jediné se do čela rané transformace mohly postavit pouze obchodnické třídy. Z pozůstatků starších tříd vznikla nová třída podnikatelů, která si vzala na starost vývoj odpovídající zájmu společnosti jako celku. Byli-li však vzestup průmyslníků, podnikatelů a kapitalistů výsledkem jejich vůdčí role v expanzionistickém hnutí, obrana případla tradičním třídám vlastníkům půdy a rodící se dělnické třídě. A bylo-li v rámci obchodnické komunity údělem kapitalistů prosazovat strukturuální principy tržního systému, úloha tvrdšího obránce sociálního tkaniva byla losem jednak feudální aristokracie, jednak nastupujícího průmyslového proletariátu. Ale zatímco pozemkové třídy přirozeně spartovaly řešení všech nepravostí v udržování věci minulých, dělníci byli až do jistého okamžiku schopni meze tržní společnosti transcendentar a řešení si vypůjčovat z budoucnosti. To neznamená, že k možným smětím jednání patřil návrat k feudalismu nebo vyhlášení socialismu; vypovídá to však o tom, že síly zemědělské a městské dělnické třídy měly v případě kritické situace tendenci hledat pomoc na zcela jiných stranách. Kdyby se tržní ekonomika zhroutila – což hrozilo při každé větší krizi –, třídy pozemkových vlastníků by pravděpodobně tihly k návratu k vojenskému nebo feudálnímu paternalistickému režimu, kdežto rovní dělníci by pocítovali potřebu ustavit nějaké kooperativní společensví práce. V době krize mohly „reakce“ smětovat k vzájemně se vylučujícím řešením. Občejný siter třídních zájmů, který by se za jiných podmínek těšil kompromisem, dostal fáralní význam.

To všechno by nás mělo varovat, abychom se při vysvětlování historie příliš nespolehali na ekonomické zájmy dotčených tříd. Takový přístup by mlčky předpokládal pevnou danost těchto tříd v tom smyslu, v němž by to bylo možné pouze v nezničitelné společnosti. Nemohl by obsáhnout ty kritické fáze historie, kdy nějaká civilizace zanikla, kdy prochází transformací, kdy se z trosk starších tříd – nebo dokonce z vnějších žvvlů, jaké představují například cizí dobovotuhové nebo vydědění – zakontič, někdy v tom nejkratším časovém prostoru, vytvářejí třídy nové. Na historické křizovance dají novým třídám nezřídka vzniknout prostě aktuální požadavky doby. Úlohu třídy v dra-

matu tedy v konečném důsledku vyryčující její vztah ke společnosti jako celku; její úspěšnost je pak určena šíří a rozmanitostí zájmů – jiných než jejich vlastních –, jimž je schopna sloužit. Žádná politika úzkého třídního zájmu ve skutečnosti dobře nezapadá ani tento zájem sám – to je pravdělo, připouštějící jen pár výjimek. Nemí-li alternativou sociální organizace sesup do naprosto destruktive, žádná hrubě sobecká třída si nemůže udržet vedení.

Chcějí-li ekonomičtí liberálové nevyvratitelně svalit vinu na údajné kolektivistické spiknutí, musí nakonec popřít, že kdy vznikla nějaká potřeba ochrany společnosti. V poslední době s nadšením vítají názory některých badatelů, kteří odmítli tradiční doktrínu průmyslové revoluce, podle které stihla nešťastně pracující třídy v Anglii v době kolem devadesátých let osmnáctého století katastrofa. Nic, co by mělo podobu náhlého úpadku způsobu života, podle těchto autorů prostý lid vůbec nezasáhlo. Lidé na tom byli v průměru podstatně lépe než před zavedením továrního systému, a pokud jde o jejich počet, nikdo nemůže popřít jeho rychlé zvyšování. Podle přijímaného měřítka ekonomického blahobytu – reálných mezd a údajů o velikosti populace – prý peklo raného kapitalismu nikdy neexistovalo; pracující třídy nebyly zdaleka vykořisťovány; naopak, ekonomicky získávaly a je zcela nesmyslné ohánět se potřebou sociální ochrany před systémem, který prospíval všem.

Kritikové liberálního kapitalismu byli zmateni. Učenci a královské komise po sedmdesát let odkrývali hrůzy průmyslové revoluce; její krutost pranyřtovala ohromná spousta básníků, myslitelů a spisovatelů. Mělo se za zaručený fakt, že masy dělníků žádali a dělali necitelní vykořisťvatelé jejich bezmocnosti; že záborgy připravily venkovské lidi o domovy a políčka a vrhly je na tuh práce; vytvořeny Reformou Chaudinského zákona, a že doložené tragédie malých dětí, které při dřině v dolech a továrnách někdy našly smrt, skýrají strašlivý důkaz zubožení mas. Známé vysvětlení průmyslové revoluce ve skutečnosti vycházelo z míry vykořisťování, již umožnilo ohrazování osmnáctého století, a z nízkých mezd, nabídnutých dělníkům bez domova, které umožnily vysoké zisky bavlnářského průmyslu a rychlou akumulaci kapitálu v rukou prvních továrníků. Ti byli obviňováni z bezmezného vykořisťování spolupobčánů jakožto základní příčiny velkého utrpení a ponižení. To vše se nyní zdálo být vyvráceno. Ekonomičtí historikové hlásali zvěst, že černé mráčno, které zalehlo první desetiletí továrního

systemu, bylo rozeznáno. Neboť jak bylo možno hovořit o sociální katastrofě tam, kde došlo k nespornému ekonomickému pokroku?

Sociální pohroma je samozřejmě ve skutečnosti primárně kulturním, nikoli ekonomickým jevem, který lze měřit výši příjmů či populačními statistikami. Kulturní katastrofy zahrnují široké vrstvy obyčejných lidí přirozeně nemožnou být časté; ale ani karaklyzmatické události, jako byla průmyslová revoluce – ekonomické zeměřesení, které proměnilo během méně než půl století rozsáhlé masy obyvatel anglického venkova z usedlého lidu v bezmocné migranty. Jsou-li však takové destruktivní laviny výjimečné v historii tříd, běžně se vyskytují ve sféře kulturních kontaktů mezi národy různých ras. Podmínky jsou v obou případech v podstatě stejné. Hlavní rozdíl spočívá v tom, že sociální třída tvoří část společnosti obývající stejnou geografickou oblast, zatímco ke kulturnímu kontaktu dochází obvykle mezi společnostmi usazenými v různých geografických regionech. V obou případech může mít takový kontakt na slabšího partnera zničující účinek. Příčinou této devastace není, jak se často tvrdí, ekonomické vykořisťování, ale dezintegrace kulturního prostředí oběti. Ekonomický proces se přirozeně může stát nástrojem destruktive a slabší strana se téměř vždy stává ekonomicky podřadnější, avšak bezprostřední příčinou její zhubouby není tento ekonomický důvod; ta spočívá v smrtelném rozkladu institucí, v nichž je zakotvena její sociální existence. Výsledkem je ztráta sebeúcty a standardů, ať už jde o národ nebo třídu a ať už tento proces pramení z takzvaného „kulturního konfliktu“ nebo ze změn v postavení nějaké třídy v rámci hranic nějaké společnosti.

Pro ty, kdo se zabývají raným kapitalismem, je tato paralela vysoce důležitá. Situace některých domorodých kmenů v Africe dnes neomylně připomíná situaci anglických pracujících tříd během prvních let devatenáctého století. Kafr z Jižní Afriky, úspěšný dřvoch, který se cítil naprosto bezpečně ve svém domorodém *krázdle*, byl proměněn v lidskou odrůdu polodomestikovaného zvířete, obličejného do „nevzdělaných a neslychaných špinavých hadů, které by si neobládli ani ten nejzdegenerovanější běloch“² v nepopsatelnou byrost bez sebeúcty a jakýchkoliv standardů, opravdový lidský odpad. Tento popis připomíná obraz Roberta Owena, který si udělal o svých vlastních pracujících lidech, když je oslovoval v New Lanarku, hovořil jim do tváří a jako nejvyšší sociální badatel mohl chladně a objektivně zaznamenat skuteč-

² Millin, S. G., *The South Africans*, 1926.

nost, proč se stali degradovanou lůzou, kterou byli; skurečnou příčinu jejich degradace nelze charakterizovat vhodněji než jako „kulturní vakuum“ – termínem, který užívají antropologové³ k popisu příchů kulturního rozkladu některých staročných černošských kmenů Afriky pod vlivem kontaktu s bílou civilizací. Jejich temesla upadla, politické a sociální podmínky jejich existence byly zničeny a – jak to pamáně vyjádřil Rivers – umírají nudou nebo zmarňují své životy a podstatu v nezřízeném pláči. Zatímco jejich kultura už jim nenabízí žádně cíle hodně snaby a oběti, rasová nadurnost a předsudky jim uzavírají cestu k adekvátní participaci na kultuře blíých veitelců.⁴ Dosadíme-li si sociální zábrany za zábrany bary plei a vezmeme v úvahu vznik dvou národů ve čtyřicáých letech devatenáctého století, nahradíme Kafy příslušnými belhajícími se obyvareli slunů z Kingsleyho románů.

Někdo, kdo by ochotně souhlasil, že život v kulturní prázdnotě vůbec životem není, bude patrně očekávat, že tuto prázdnotu autornaticky naplní ekonomické potřeby, a život se tak bude jevit smesitelným za jakýchkoli podmínek. Tomuto předpokladu však ostře odporují výsledky antropologických výzkumů. „Cíle, pro něž budou jedinci pracovat, jsou kulturně determinovány a nejsou reakcemi organismu na vnější kulturně nevymezenou situaci, jako je tomu u prostého nedostatu potravin,“ říká Dr. Meadová. „Proces, jímž se skupiny divochů proměňují na horníky ve zlatých dolech nebo lodní posádky nebo jsou pouze připraveny o veškeré podněty k úsilí a ponechány bezbolestně umírat vedle potoků stále plných ryb, se může zdát tak bizarní, tak cizí povaze společnosti a jejímu normálnímu fungování, jako by byl patologický“, přesto však, dodává, „přesně to se zpravidla stane národu uprostřed prudké, zvnějšku vnesené či alespoň vně způsobené změny.“⁵ Uzávirá: „Tento tvrdý kontakt, toto vykořetení prostých lidí z jejich *mozaik*, je příliš časté, než aby si nezasloužilo vážnou pozornost ze strany sociálních historiků.“

Sociální historikové se však touro radou neřídili. Stále odmitají pochopit, že základní síla kulturního kontaktu, která nyní revolucionizuje koloniální svět, je stejná jako ta, jež před stoletím vytvořila ponuré scény raného kapitalismu. Antropolog⁵ odvodil obecný závěr:

³ Goldenweiser, A., *Anthropology*, 1937.

⁴ Goldenweiser, A., tamtéž.

⁵ Thurnwald, R. C., *Black and White in East Africa: The Fabric of a New Civilization*, 1935.

„Navzdory početným rozdílnostem existují mezi exotickými národy dneška v jádru stejná dilemata, jako byla před desetiletími či stoletími u nás. Nové technické prostředky, nové poznatky, nové formy bohatství a moci zvyšují sociální mobilitu, to znamená migraci jednotlivců, vzestup a pád rodin, diferenciaci skupin, zavádějí nové formy úřadovství, nové modely života, rozdílná hodnocení.“ Thurnwaldovo promílkavé myšlení rozpoznalo, že kulturní katastrofa dnešní černošské společnosti je úzce analogická té, která postihla velkou část společnosti bílé v raných dobách kapitalismu. Samotní sociální historikové hlavní smysl této analogie stále pomíjejí.

Nic nezaretemňuje naši sociální vizi tak účinně jako ekonomické předsudky. Do popředí koloniálního problému bylo kladen vykořisťování tak systematicky, že si tato věc zaslouže zvláštní pozornost. Jistě, vykořisťování v lidsky zřejmém smyslu se bílý člověk na zaostatých národěch světa dopouštěl tak často, tak trvale a s takovou bezohledností, že by se zdálo jako naprostá necitlivost neposkytnout mu čestné místo v jakékoli diskusi o koloniálním problému. Přesto však právě tento důraz na vykořisťování částo, v našem pohledu zakrývá ještě větší problém kulturní degenerace. Je-li vykořisťování deňnováno v striktně ekonomickém smyslu jako stabilní nerovnost poměrů směnů, je pochybné, zda jde ve skutečnosti vůbec o vykořisťování. Katastrofa domorodé komunity je přímým výsledkem rychlého a prudkého rozkladu základních institucí oběti (zda je v tomto procesu užita síla či mlkoti, není patrně vůbec relevantní). Tyto instituce jsou rozloženy samotným faktem, že do zcela odlišně organizované komunity se vnaší tržní ekonomika; z práce a půdy se stávají komodity, což je zase jen krátkým vyjádřením toho, že se likvidují veškeré kulturní instituce organické společnosti. Změny v diagramech příjmu a populace jsou s takovým procesem evidentně nesouměřitelné. Kdo by se například snažil popírat, že dříve svobodní lidé zavlečení do otroctví byli vykořisťováni, i když jejich životní standard ve stovrání s tím, jak žili ve své rodné bůsi, se mohl v zemi, do níž byli prodáni, v určitém umělém smyslu zvýšit? A nic by se na tom nezměnilo, kdybychom předpokládali, že ovládnuté národy byly ponechány na svobodě, a dokonce ani nemusely přeplácat levně bavlněné zboží vzržené mezi ně a že jejich strádání bylo zapříčiněno „pouze“ rozkladem jejich sociálních institucí.

Uvedme známý příklad Indie. Indické masy v druhé polovině devatenáctého století neumíraly hladem, protože je vykořisťovalo Lan-

cashire; Indové hynuli ve velkém počtu, protože byly zničeny indické vesnické komunity. Že to způsobily síly ekonomické konkurence, zejména neustálý prodej ručně tkaných *chadarů* pod cenou kvůli strojově vyráběnému zboží, je nepochybně pravda; ale dokazuje to proklad ekonomického vykořisťování, neboť dumping znamená opak vysokých cen. Skutečným zdrojem hladomorů v posledních padesáti letech byl volný trh s obilím v kombinaci s lokálním poklesem příjmů. Části obrazu byla samozřejmě neúroda, ale železniční přeprava obilí umožňovala zásilkou pomocí ohroženým oblastem; potřeba byla v tom, že lidé nebyli schopni obilí nakupovat při rychle rostoucích cenách, které na volném, ale zcela neorganizovaném trhu musely reagovat na nedostatek. V dřívějších dobách se zřizovala proti možnosti neúrody malá lokální skladiště, ale ta byla nyní zrušena nebo pohlcena velkými trhem. Prevence proti hladomoru měla z tohoto důvodu obvykle podobu veřejných prací, které měly umožnit populaci nakupovat při zvýšených cenách. Tři nebo čtyři velké hladomor, které decimovaly Indii pod britskou vládou od vzpoury, tak nebyly důsledkem ani těchto prvků, ani vykořisťování, ale prostě jen nové tržní organizace práce a půdy, která rozblala starou vesnici, aniž by skutečně vyřadila její problémy. Zatímco za feudálního režimu a vesnické komunity brzdily hladomor *noblisse oblige*, klánová solidarita a regulace trhu s obilím, za vlády trhu nemohli lidé podle pravidel hry hladovět nijak předcházet. Termín „vykořisťování“ popisuje jen španělskou situaci, která se stala skutečně vážnou až poté, co byl zrušen bezohledný monopol Východoindické společnosti a do Indie byl zaveden volný trh. Za monopolistru se situace s pomocí archaické organizace venkova, včetně distribuce obilí zdarma, téměř nevyhnula z rukou, zatímco svobodná a rovná směna hubla Indii po miliónech. Ekonomicky na tom mohla být – a v dlouhodobé perspektivě jistě byla – Indie lépe, ale sociálně byla dezorganizovaná, a tak ponechána jako oběť bídy a degradace.

Přinejmenším v některých případech započal dezintegrační kulturní kontrakt, smírně-li to tak říci, opakem vykořisťování. Nucené přídělování půdy severoamerickým indiánům v roce 1887 je podle našeho finančního hodnoceního měřítka individuálně obohacovalo. Přesto toto opatření téměř zničilo fyzickou existenci této rasy – což byl jeden z nejmimořádnějších zaznamenaných případů kulturní degenerace. Toto postavení napravil o téměř půl století později morální génius Johna Colliera, který trval na nutnosti návratu ke kmenovému vlastnictví půdy. Přinejmenším na některých místech jsou dnes seve-

roameričtí indiáni opět žijoucí komunitou – a tento zážrak přivodilo nikoli zvýšení ekonomické úrovně, ale *sociální rekonstrukce*. Šok z devastujícího kulturního kontraktu byl zaznamenan při dojezdem zrození slavné verze Tance duchů u kmene Pawneeů kolem roku 1890, přeseň v době, kdy se díky zlepšení ekonomických podmínek stala domorodá kultura těchto indiánů anachronismem. Antropologický výzkum dokazuje navíc skutečnost, že ani rostoucí populace – což je další ekonomický ukazatel – nutně nevykládá kulturní katastrofu. Přirozené míry růstu populace mohou být ve skutečnosti ukazatelem jak kulturní vitality, tak kulturní degradace. Jasným výrazem této ambivalence je původní význam slova „proletariát“, který spojoval porodnost a žebrouti.

Ekonomický předpoklad byl zdrojem jak hrubé teorie vykořisťování v raném kapitalismu, tak neméně hrubého, i když učenějšího jeho pozdějšího mylného chápání, jež vedlo k popírání sociální katastrofy. Významným důsledkem tohoto mylného pohledu i nedávější interpretace historie byla rehabilitace ekonomiky *laissez-faire*. Neboť nebyla-li příčinou katastrofy liberální ekonomika, pak musel být tím nejdůležitějším zločincem protekcionismus, který oloupil svět o dobro volných trhů. Nevažně se počalo hledět na samotný termín „přírůst slova revoluce“, jako by vzbuzoval přehnanou představu o něčem, co bylo vlastně pomalým procesem změny. Nestalo se nic víc, tvrdí tyto vědci, než že postupně se odhalující síly technologického pokroku proměňovaly životy lidí; mnoho z nich nepochybně mohlo v průběhu této změny trpět, ale jako celek je to příběh o neustálém zlepšování. Tento šťastný výsledek vyplýval z téměř neuvědomovaného působení ekonomických sil, které konaly svou přímou práci navzdory zasahování netrpělivých stran, jež jen vystupňovalo nevyhnutelné obtíže doby. Kdyby měla tato revidovaná historie průmyslové revoluce odpovídat skutečnosti, protekcionistické hnutí by postřádalo jakékoli oprávnění a *laissez-faire* by mohl být ospravedlněn. Tento materialistický klam, vzhledem k povaze sociální a kulturní katastrofy tak posiluje legendu, že všechna zla té doby byla zapříčiněna naším odpadnutím od ekonomického liberálního.

Křátce shrnuo, takzvané kolektivistické hnutí nemělo svůj původ v žádné jednotlivé skupině nebo třídě, i když celkový výsledek byl rozhodně ovlivněn povahou zájmů dotčených tříd. Věci se koneckonců udály podle zájmů společnosti jako celku, i když se jejími obrany

přednosně ujímal jedná část společnosti spíše než jiná. Zdá se rozumné vyjít při našem vysvětlování protekcionistického hnutí nikoli z třídních zájmů, ale ze sociálního materiálu, který trh ohrožoval.

Nebezpečné body byly dány hlavními směry útoku. Konkurenční trh práce zasáhl nositele pracovní síly, totiž člověka. Mezinárodní volný obchod představoval hrozbu především pro největší hospodářské odvětví závislé na přírodě, tedy zemědělství. Zlatý standard ohrožoval výrobní organizace závislé ve svém fungování na relativním pohybu cen. V každé z těchto oblastí se rozvíjely trhy, z nichž pro společnost vyplývala latentní hrozba některému z životně důležitých aspektů její existence.

Trhy práce, půdy a peněz lze snadno rozlišit; avšak není už tak snadné rozlišit ty části kultury, jejichž jednotlivými jádry jsou lidské bytosti, pak jejich přirozené prostředí a nakonec produktivní organizace. V kulturní sféře jsou člověk a příroda prakticky jedním; peněžní aspekt produktivního podnikání vstupuje pouze do jednoho sociálně životně důležitého zájmu, totiž jednoty a soudržnosti národa. A tak zatímco trhy pro fiktivní komodity práci, půdu a peníze byly oddělené a oddělené, hrozby, které představovaly pro společnost, již zahrnovaly vždy striktně oddělovat nešlo.

Navzdory tomuto nárysu institucionálního vývoje západní společnosti během kritických osmdesátí let (1834–1914) můžeme zobrazit každý z těchto nebezpečných bodů v podobné perspektivě. Tržní organizace, ať už se týkala člověka, přírody nebo produktivní organizace, přerůstala v riziko a určité skupiny či třídy žádaly ochranu. V každém z těchto případů sice měla významná časová prodleva mezi vývojem v Anglii, na kontinentu a v Americe důležitého dosah, přesto však kolem přelomu století vytvořil protekcionistický protipohyb analogickou situaci ve všech západních zemích.

Budeme se tudíž odděleně zabývat obranou člověka, přírody a produktivní organizace – hnutím sebeochrany, v jehož důsledku vznikli daleko pevněji smelený typ společnosti, který byl přesto vyzraven nebezpečí rotálního zničení.

Oddělit práci od jiných životních aktivit a podřídit ji zákonům trhu znamenalo zničit všechny organické formy existence a nahradit je jiným – atomistickým a individualistickým – typem organizace.

Takovému schématu destruktive nejlépe sloužila aplikace principu svobody smlouvy. V praxi to znamenalo likvidaci nesmluvních organizací přibuzenství, sousedství, profese a vyznání, neboť ty si činily nárok na oddanost jedince, čímž omezovaly jeho svobodu. Podával-li se tento princip jako princip nezasahování – jak si to zvykli dělat ekonomičtí liberálové –, bylo to pouze výrazem zakoreněného před-sudečného příklonu k určitému druhu zasahování, totiž takovému, které by zničilo nesmluvní vztahy mezi jednotlivci a zabránilo jejich spontánnímu znovuvytváření.

Tento dopad zavedení pracovního trhu je jasně patrný v dnešních koloniálních oblastech. Domorodci mají být přinuceni vydělávat si na živobytí prodáváním své práce. Za tímto účelem je třeba zničit jejich tradiční instituce a zabránit jejich opětovnému vytvoření, protože jedinci v primitivní skupině zpravidla nehrozí hladovění, neocitne-li se ve stejně těžké situaci komunita jako celek. Například v systému pozemkového vlastnictví v *kenalu* Káfrů „je bída nemožná: kdokoli potřebuje pomoc, bez diskusí ji dostane“.¹ Žádání Kwakutloví „nikdy ani v nejménším nehrozilo, že bude hladovět“.² Ve společnostech žijících na hranici existenčního minima neexistuje hladovění.³ Princip svobody od nedostatku se stejně tak uznával i v indické vesnické komunitě a – mohli bychom dodat – v podmínkách téměř všech typů sociální organizace bez výjimky přibližně až do začátku šestnáctého století v Evropě, kdy se na Sorbonně debatovalo o moderních myšlenkách o chudých, které vyslovil humanista Vives. Právě díky absenci

¹ Mair, L. P., *An African People in the Twentieth Century*, 1934.

² Loeb, E. M., „The Distribution and Function of Money in Early Society“, v *Essays in Anthropology*, 1936.

³ Harskovits, M. J., *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940.

hrozby individuálního hladovění je primitivní společnost v jistém smyslu lidtější – a zároveň méně ekonomická – než tržní ekonomika. Je paradoxní, že původní příspěvek bílého muže světu černého muže spočíval hlavně v tom, že běloch černocha uvedl do možnosti, jak využít bič hladu. Kolonisté tak mohli rozhodnout, že se vykácejí chlebovníky, aby vznikl umělý nedostatek potravy, nebo mohli na domorodce uvalit daň z charitě, aby ho přinutili se ztíratou směřovat práci. Účinek je v obou případech podobný jako u tudorovských záborů, v jejichž důsledku se objevily potulné hordy tuláků. Jedna zpráva Společnosti národů s náležitým zděšením uvedla, že se v africké buši nedávno začala vyskytovat neblahá postava ze scény Evropy šestnáctého století – „muž bez pána“.⁴ Za pozdního středověku se objevoval pouze ve „skulinách“ společnosti.⁵ Byl to nicméně předchůdce kočovného nádeníka devatenáctého století.⁶

To, co může bílý muž dosud příležitostně provádat v dalekých končinách – rozbijet sociální struktury, aby z nich vytřížil prvek práce –, činil v osmnáctém století bílí muži za podobným účelem i bílým populacím. Hobbesovu bizarní představu Státu jako lidského Leviathana, jehož ohromné tělo je tvořeno nekonečným počtem lidských těl, zastínil ricardovský konstrukt pracovního trhu: přisunu lidských životů, jejichž dodávka se reguluje množstvím potravy dané lidem k dispozici. I když se uznávalo, že existuje obvyklá úroveň, pod níž nemůže klesnout mzda žadného dělníka, toto omezení se mělo za efektivní pouze v tom případě, že dělníkovi nezbyvala jiná volba než mezi tím zůstat bez jídla, nebo nabídnout svou práci na trhu za tolik, kolik mu vynese. To mimochodem vysvětluje jinak nevyšvčtitelné opomenutí klasických ekonomů, totiž proč se schopnost vytvářet fungující trh práce přisuzovala pouze trestu v podobě hladovění, a ne též lákadlu v podobě vysokých mezd. Také řady koloniální zkušenost tu jejich potvrzuje. Čím vyšší jsou totiž mzdy, tím menší má domorodec motivaci vynakládat úsilí, protože kulturní normy ho na rozdíl od bělocha nenují vydělávat co možná nejvíc peněz. Tato analogie je o to příhodnější, že tak jako domorodci, kteří se často podvolili pracovat naším způsobem, jen když jim hrozil tělesný trest, ne-li přímo fyzické

⁴ Thurnwald, R. C., op. cit.

⁵ Brinkmann, C., „Das soziale System des Kapitalismus“, *Grundriss der Sozialökonomik*, 1924.

⁶ Toynebe, A., *Lectures on the Industrial Revolution*, 1887, str. 98.

zmužčení, se také první dělníci děsili továren, kde se cítili ponižováni a znásilňováni. Lyoniští továrníci osmnáctého století trvali na nízkých mzdách hlavně ze sociálních důvodů.⁷ Tvrdili, že jen přepracovaný a udatý dělník se zřekne sryků se svými soudruhy a vymaní se ze stavu osobního poddanství, v němž mohl být přinucen dělat, cokoliv po něm chtěl jeho pán. Právni donucení a farnosní poddanství v Anglii, přísané postupy absolutistické pracovní policie na kontinentě, smluvní vázanost pracovní síly v raných Amerikách, to byly nezbytné předpoklady „ochotného dělníka“. Posledního stupně se však dosahovalo s využitím „trestu přírody“, hladu. Aby ho bylo možno uvést na trh, bylo třeba zlikvidovat organickou společnost, která odmítala připustit, aby jednotlivec hladověl.

Ochrana společnosti je v prvé řadě na vládcích, kteří mohou přímo prosazovat svou vůli. Ekonomičtí liberálové však až příliš snadno podléhali předpokladu, že zatímco ekonomičtí vládcové jsou zpravidla prospěšní, političtí nikoli. Adam Smith si to podle všeho nemyslel, když požadoval, aby v Indii správu prostřednictvím výsadní obchodní společnosti nahradila přímá britská vláda. Tvrdil, že političtí vládcové budou mít obdobné zájmy jako ovládaní, jejichž bohatství bude zvyšovat jejich důchod; obchodník má oproti tomu zájmy, které jsou zájmem jeho zákazníků přirozeně antagonistické.

V Anglii případně ochrana života prostého lidu před náporům průmyslové revoluce vzhledem k jejich zájmu a dispozici na anglické pozemkové třídy. Speenhamland byl příkopem, vybudovaným na obranu tradiční venkovské organizace v době, kdy venkov bičoval bouře změny, činitel ze zemědělství křehké živobytí. Přisloušící venkovské statkářské šlechtě byli ve své přirozené neochotě sklonit se před potřebami průmyslových měst prvními, kdo se postavil do bitvy, která měla trvat století a skončit porážkou. Jejich odpor však nebyl marný; po několika generacích odvracel zkázu a poskytl čas na téměř úplné přizpůsobení. Po kritické čtyřicetileté období zpomaloval ekonomický pokrok, a když reformovaný parlament roku 1834 Speenhamland zrušil, statkáři přesunuli svůj odpor na rovární zákony. Církev a statek red burcovaly lid proti majitelům továren, jejichž převara by způsobila, že by se již nedalo odolat volání po levných potravinách, a ne přímo by tak vzniklo nebezpečí zrenčení rent a desátka.

⁷ Heckscher, E. F., op. cit., sv. II, str. 168.

Například Oaster byl „anglikán, tory a protekcionista,⁸ navíc byl také humanitář. Toréz platilo, i když tyro příměsí torrovského socialismu byly namíchaný v různých poměrech, i o jiných velkých bojovnících a představitelích tovarního hnutí: o Sadlerovi, Southeym a lordu Shaftesburym. Předtucha hrozících finančních ztrát, která pronásledovala většímu jejich následovníků, se ukázala až příliš dobře opodstatněná: manchesterští exportéři se brzy začali dožadovat nižších mezd, což znamenalo levnější obilí – odvolání Speenhamlandu a rozvoj tovařen ve skutečnosti připravily cestu pro úspěch agitace za zrušení obilních zákonů v roce 1846. Přesto však z různých nahodilých důvodů bylo zrušování zemědělství v Anglii odloženo o celou generaci. Mezitím Disraeli zakládal torrovský socialismus na protestu proti Reformě Chudinského zákona a konzervativní angličtí statkáři prosazovali do industrialní společnosti radikálně nové způsoby života. Zavedení desetihodinového pracovního dne pro ženy a mladistvé v roce 1847, které Karl Marx oslavoval jako první vítězství socialismu, bylo dlelem osvěcovaných reakcionářů.

Pracující lidé sami v tomto velkém hnutí, jehož výsledkem bylo, že mohli přežít – obrazně řečeno – tuto plavbu otroků ze západní Afriky do západní Indie, sotva co znamenali. Do určování svých osudů mohli mluvit stejně málo jako černý náklad Hawkinsových lodí. Přesto však právě tato chybějící aktivní participace ze strany britské pracující třídy v rozhodování o svém vlastním osudu určila směr anglické sociální historie a učinila ji – v dobrém či zlém – tak rozdílnou od sociální historie na kontinentu.

Na nechtěných rozrušeních, tápáních a klopytutích rodící se třídy, jejíž skutečnou povahu historie dlouho neodhalila, je jakýsi podivný rys. Politicky byla britská dělnická třída definována Zákonem o parlamentní reformě z roku 1832, která ji nepřiznávala volební právo; ekonomicky ji Reforma Chudinského zákona zbavovala chudinské podpory a oddiřovala ji od chudáka. Po nějaký čas si vznikající průmyslová dělnická třída nebyla jista, zda její záchrana nakonec nespočívá v návratu k rurálnímu životu a k podmnínkám rukodělné výroby. Ve dvou desetiletích následujících po zrušení speenhamlandského systému bylo její úsilí zaměřeno na zastavení svobodného využívání strojového vybavení buď prosozením klauzulí o zautčení k Řemeslnic-

kému zákonu, nebo prostřednictvím přímých akcí jako v luddistickém hnutí. Tento zpátečnický postoj se udržoval jako spodní proud po celou dobu owenovského hnutí až do konce čtyřicátých let, kdy zákon o desetihodinové pracovní době, úpadek chartistického hnutí a začátek zlatého věku kapitalismu vymazaly vizi minulosti. Až do této doby byla britská dělnická třída *in statu nascendi* sama pro sebe hádankou; a teprve když pochopíme její polovědomé pohyby, můžeme posoudit nezměrnost ztráty, kterou Anglie utrpěla kvůli vyloučení dělnické třídy z rovnocenného sdílení národního života. Když vyhaslo hnutí owenovců a chartistů, byla Anglie chudší o substanci, na niž mohla po následující stáletí budovat anglosaský ideál svobodné společnosti.

I kdyby owenovské hnutí vyústilo jen v nevýznamné místní aktivity, vytvořilo monument tvořivé představitelství této rasy, a i kdyby chartismus nikdy nepronikl za hranice jádra stoupenců, kteří pojali myšlenku dosáhnout pro národ práva na „národní pracovní volno“, ukázal, že někteří lidé jsou stále ještě schopni snít své vlastní sny, a položil meze společnosti, která zapomněla podobu člověka. To však nebyl případ ani jednoho z nich. Owenismus nebyl jen inspirací nezaparrné sekry a ani chartismus se neomezoval na politickou *élit*; obě hnutí vřáhla stovky tisíc řemeslníků, rukodělných výrobců, pracovníků a dělnků a se svými čerými stoupenci se začala mezi největší sociální hnutí v moderní historii. Ať už tato hnutí byla jakkoli rozdílná a podobala se jen mírou svého neúspěchu, sloužila k důkazu, jak nevyhnutelná byla od počátku ochrana člověka proti trhu.

Owenovské hnutí původně nebylo ani politické, ani dělnické. Představovalo touhu obyčejných lidí, zasažených příchodem tovarního průmyslu, objevit formu existence, v níž by byl člověk pátem stroje. V zásadě si kladlo za cíl to, co by se nám mohlo zdát jako vyhnouti se kapitalismu. Taková formulace je samozřejmě nutně poněkud zavádějící, neboť organizační role kapitalu a povaha seberegulačního trhu nebyla stále ještě rozpoznána. Přesto však asi nejlépe vyjadřuje ducha Owena, který rozhodně nebyl nějakým nepřitelem strojí. Navzdory strojům, domníval se, by měl člověk zůstat svým vlastním zaměstnancem. Problém strojí měl vyřešit princip kooperace či „jednoty“, aniž by se obětovala individuální svoboda, sociální solidarita, lidská důstojnost nebo soucit s blízkými.

Síla owenismu spočívala v tom, že jeho inspirace byla naprosto praktická, ale jeho metody byly založeny na hodnocení člověka jako

⁸ Dicey, A. V., op. cit., str. 226.

celku. Ačkoli jeho problémy byly byrokratické, jako například kvalita stravy, bydlení a vzdělání, úroveň mezd, vyhnutí se nezaměstnanosti, podpora v nemoci a podobně, otázky, kterými se zabýval, byly tak široké jako morální síly, jichž se dovolával. Přesvědčení, že jen co budou nalezeny správné metody, může být udržavana celá lidská existence, umožňovalo, aby kořeny tohoto hnutí pronikaly do hlubších vrstev, kde se formovala samotná osobnost člověka. Jen zřídka se vyskytlo méně intelektualizované sociální hnutí podobného rozsahu; přesvědčení těch, kdo se v něm angažovali, obdařovalo významem i ty zdánlivě nejtriviálnější činnosti, takže nepotřebovali žádnou jinou víru. Jejich víra byla vskutku prorocká, neboť trvali na metodách rekonstrukce, které transcendovaly tržní ekonomiku.

Owenismus byl nábožensvím průmyslu, jehož hlasatelem se stala dělnická třída.⁹ Bohatství jeho forem a iniciativ bylo nepřekonatelné. Prakticky však znamenal počátek moderního odborového hnutí. Zakládaly se kooperativní společnosti, které se specializovaly hlavně na maloobchodní prodej svým členům. Nebyla to samozřejmě ještě obvyklá spotřebitelská družstva, ale spíše obchodní sklady zásobované nadšenci, které měly věnovat zisk z podnikání podpoře owenovských plánů, zejména usazení Vesnic spolupráce. Jejich aktivity se týkaly stejně tak vzdělání a propagandy jako komentní oblasti; jejich členem bylo spojeným úsilím vytvořit Novou společnost.¹⁰ „Sjednocené obchody“ zakládané členy odborových svazů měly spíše povahu výrobních družstev, kde nezaměstnaní řemeslníci mohli nalézt práci nebo – v případě stávek – stávkující si vydělat nějaké peníze místo mzdy. V owenovských „směnárnách práce“ se představovala družstevních skladů rozvinula do instituce *mutual aid societies*. Jádrem směnárný či bazaru bylo spo-
léhání na komplementární povahu řemesel; vzájemným poskytováním potřebných služeb se řemeslníci osvobodovali, jak si mysleli, od výkryví trhu; to bylo později doplněno užíváním pracovních bankovek, jejichž oběh dosáhl dosti významné míry. Takový prostředek se může dnes jevit jako fantazistický, ale v Owenově době stále nebyla prozkoumána nejen podstatná námezdní práce, ale ani bankovka. Socialismus se v zásadě nešíl od projektů a nápadů, jimiž opíjvalo benhamovské hnutí. V experimentující náladě byly stále ještě nejen rebelující opozice, ale i účtyhodná střední třída. Sám Jeremy Bentham investoval do Owenova futuristického vzdělávacího plánu v New Lanarku a obdržel

⁹ Cole, G. D. H., *Robert Owen, 1925*; z této práce zde vydatně čerpám.

dividendu. Vlastní owenovské společnosti byly asociace nebo kluby, které chtěly podporovat plány na budování Vesnic spolupráce, jak jsme je popisovali v souvislosti s podporou chudých; to byl počátek zemědělských výrobních družstev, jejichž myšlenka má tak dlouhou a účtyhodnou historii. První národní organizací výrobců se syndikalistickými cíli byl Operativní svaz stavitelů, který se snažil přímo regulovat podnikání ve stavitelství vytvořením „stavitelství na nejrozsáhlejší škále“, zavedením své vlastní měny a ukázaním prostředků realizace „velkého sdružení pro emancipaci produkčních tříd“. Od tohoto počíná se datují průmyslová výrobní družstva devarenačtého století. Od vytvoření tohoto svazu či Cechu stavitelů a jeho „Parlamentu“ se začaly šířit dokonce ještě ambicióznější sjednocené odborové svazy; ve volné federaci odborů a družstevních společností bylo během krátké doby organizováno téměř milión dělníků a řemeslníků. Jejich myšlenkou byla průmyslová revoluce nenásilnými prostředky, která se nebudě zdát jako kontradikce; vzpomene-li si, že v mesianistickém úsvitu jejich hnutí se předpokládalo, že už pouhé vědomí jejich mise učiní z aspirací pracujících něco neodolatelného. K vesnické věry této organizace patřili Mučedníci z Tolpuddle. Propagandu pro tovarní legislativu prováděly regenerační společnosti, které byly založeny na etických společnostech a staly se předzvěstí sekularistického hnutí. V jejich prostředí se plně rozvinula myšlenka nenásilného odporu. Owenismus v Anglii, stejně jako saint-simonismus ve Francii vykazoval všechny charakteristky duchovní inspirace. Ale zatímco Saint-Simon pracoval na renesanci křesťanství, Owen byl prvním oponentem křesťanství mezi moderními vůdci dělnické třídy. Nejvídelejšími praktickými výhonky owenismu byla samozřejmě ve Velké Británii spotřebitelská družstva, která našla napodobitele po celém světě. To, že byl tento podnět ztracen – či spíše že se udržel jen na periferii spotřebitelského hnutí – bylo největší jednotlivou porážkou duchovních sil v historii průmyslové Anglie. Přesto však národ, který si po morálním ponížení z období Speenhamlandu stále zachoval pružnost, kterou vyžadovalo tak imaginativní a trvalé tvořivé úsilí, musí disponovat téměř neomezenou intelektuální a emocionální energií.

Na owenismu s jeho nárokem na člověka jako celek stále upívalo něco ze středověkého dědicví korporativního života, což se projevovalo v Cechu stavitelů a v rurální scéně jeho sociálního ideálu Vesnic spolupráce. Ačkoli byl zdrojem moderního socialismu, jeho návrhy

se nezákládaly na otázce vlasnictví, která je jen právním aspektem kapitalismu. Při kritice nového fenoménu průmyslu – stejně jako Saint-Simon – rozpoznal výzvu stroje. Avšak charakteristickým rysem owenismu bylo jeho trvání na *socialním* přístupu: odmítl akceptovat rozdělení společnosti na ekonomickou a politickou sféru, což nakonec vedlo k odmítnutí politické akce. Přijetí oddělené ekonomické sféry by znamenalo uznání principu zisku a výdělků jako organizační síly společnosti. To Owen odmítl udělat. Jeho génus rozpoznal, že začlenění stroje je možné jen v nové společnosti. Industriální aspekt věci se u něho v žádném případě neomezoval na ekonomiku (to by znamenalo obchodnický pohled na společnost, který odmítl). New Lanark ho naučil, že mzda je v životech dělníků jen jedním z mnoha jiných faktorů, jako byly přírodní a domácí prostředci, kvalita a ceny zboží, stabilita zaměstnání a bezpečná držba majetku. (Továrny v New Lanarku, podobně jako některé jiné firmy před nimi držely své zaměstnance na výplatní listině, i když pro ně nebyla práce.) Ale v tomto uspořádání bylo obsaženo mnohem více. Vzdělávání dětí a dospělých, zajištění zábavy, tance a hudby a obecný předpoklad vysokých morálních a osobních standardů starých i mladých vytvářely atmosféru, v níž získávala nový status pracující populace jako celek. New Lanark navštěvovaly tisíce osob z celé Evropy (a dokonce z Asie), jako by to byla rezervace budoucnosti, v níž bylo dosaženo nemožného výkonu – sloučit fungující úspěšné tovární podnikání s lidskou populací. Přesto však Owenova firma vyplácela významně nižší mzdy, než bylo běžné v některých sousedních městech. Zisky New Lanarku pramenily hlavně z vysoké produktivity práce ve zkrácených hodinách díky výborné organizaci a odpočatým lidem, což byly výhody, které převažovaly růst reálných mezd zahrnutý ve středních prostředcích věnovaných pro zajištění slušného života. Ty samostatně vysvětlují všechny cizí, jimiž dělání Inuli k Owenovi, k nimž ovšem nepatřilo pochlebnictví. Z těchto a podobných zkušeností odvozoval Owen svůj sociální, to znamená širší než ekonomický, přístup k problému průmyslu.

Jeho pohledu dále slouží ke cti, že navzdory tomuto komplexnímu přístupu chápal šířavost konkrétních fyzických faktů, ovládaných dělnickou existencí. Jeho náboženské citění se bouřilo proti praktickému transcendentálnímu, jaký projevovovala jistá Hannah Moreová ve svých traktátech z laciné knižnice. Jeden z nich vynášel příklad děvčátka z lancashirského uheleho dolu. Do šachty ji dali ve věku devíti let, aby s bratrem, který byl o dva roky mladší, dělala

tabače.¹⁰ „S radostí ho [svého otce] následovala dolů do uhele jámy, ztrácejíc se v útrobách země, aby se tam v útlém věku, aniž se vynulovala na své pohlaví, zapojila do těžce práce jako horníci, kteří vskrtku předstávají dísané, pro společnost však velmi užitečné plémě.“ Otec zabýval při důlním neštěstí dětem před očima. Dívka se pak chtěla nechat zaměstnat jako služka, ale její žádost nepřiznivě ovlivnilo, že předtím pracovala v dole, a byla odmítnuta. Násěstí, oním povzbudivým řízením, jež mění tápení v pozeňání, vyvolaly její chování a trpělivost pozornost, na důl byly vzneseny jisté dotazy a dívka dostala tak krásný posudek, že byla přijata. „Tenno přiběh“ uzavřel traktát, „snad chudé naučí, že se zřídkakdy v životě ocimou tak na dně, aby se nemohli pozvednout k jisté míře nezávislosti, rozhodnou-li se snažit, a že existuje situace tak bídná, aby v ní nešlo uplatňovat mnohé úspěšné cítnosti.“ Sestry Moreovy rády pracovaly mezi hladovějícími dělníky, ale jejich fyzické utrpení je v podstatě nezajímalo. Fyzický problém industrialismu chtěly řešit tím, že status a úlohu dělníkům přidělovaly zkrátka z plnosti své šlechtnosti. Hrdinčin otec byl podle Hannah Moreové pro společnost velmi užitečný; postavení dcery bylo uznáno v kladném hodnocení od jejich zaměstnavatelů. Hannah Moreová se domnívala, že pro fungující společnost není třeba už nic jiného.¹¹ Od takového křesťanství, které se zříkalo úkolu řešit problémy člověka světa a raději vynášelo imaginární status a úlohu ubohé hrdinky Hannah Moreové, mistro aby se postavilo čelem srašlivému zjevení, přesahujícímu Nový zákon, zjevení situace člověka v komplexní společnosti, se Owen odvrátil. Hannah Moreová byla – o tom nemůže nikdo pochybovat – zcela upřímná ve svém přesvědčení, že čím ochornější chudí příjmovou svou ponížující situaci, tím snáze najdou božskou útechu, na niž jedinou se spolehala, jak pokud jde o jejich spásu, tak ve věci hladkého fungování tržní společnosti, v níž pevně věřila. Tyto prázdňé slupky křesťanství, z nichž vegetoval vnitřní život těch nejšlechternějších příslušníků horních tříd, však byly jen slabým odvarem kreativní víry náboženství průmyslu, v jehož duchu se prosití lidé Anglie snažili spasit společnost. Kapitalismus však ještě měl v zásobě jinou.

¹⁰ More, H., *The Lancashire Colliery Girl*, 1795; srov. Hammond, J. L. a B., *The Town Labourer*, 1917, str. 230.

¹¹ Srov. Drucker, P. F., *The End of Economic Man*, 1939, str. 93, o anglických evangelikálech, a *The Future of Industrial Man*, 1942, str. 21 a 194 o statusu a funkci.

Chartistické hnutí se zaměřovalo na natolik odlišný soubor podnětů, že se dal jeho nastup po praktickém selhání owenismu a jeho unáhlených iniciativ vlastně téměř očekávat. Šlo o čisté politické úsilí, které chtělo působit na vládu prostřednictvím ústavních kanálů, snaha vyvíjet tlak na vládu se držela tradičních postupů reformního hnutí, které zajistilo volební právo středním třídám. Šest bodů Chartry požadovalo faktické všeobecné hlasovací právo. Nesmlouvává tvrdost, s níž reformovaný parlament takové rozšíření hlasovacího práva po ústavní stoličce odmítal, používání síly vzhledem k masové podpoře, již Charta očividně měla, i hrůza, s níž liberálové čtyřicátých let devedenáctého století přistupovali k myšlence lidové vlády, dokládají, že toto pojetí demokracie bylo anglickým středním třídám cizí. Hlasovací právo lépe situovaným dělníkům přiznaly, až když dělnická třída přijala principy kapitalistického hospodářství a odborové svazy učinily svým hlavním zájmem hladký chod průmyslu, tj. až dlouho poté, co chartistické hnutí doznělo, a až už bylo jasné, že se dělníci nepokusí využít volební právo ve službách nějakých svých vlastních idejí. Z hlediska šíření tržních forem existence to snad bylo oprávněné, neboť to pomohlo překonat překážky v podobě organických a tradičních forem života přežívajících u pracujícího lidu. Pokud jde o zcela jiný úkol, který spočíval v obrození prostých lidí, jejichž život byl za průmyslové revoluce vyvrácen z kořenů, a v jejich přivedení do ovčince národní kultury, ten zůstal nesplněn. Kdyby se jim dalo hlasovací právo v době, kdy už byla jejich schopnost podílet se na vůdcovství nenapravitelně poškozena, situací by to nezachránilo. Vládnoucí třídy udělaly tu chybu, že princip nekompromisní třídní vlády rozšířily na typ civilizace, která požadovala – měla-li být chráněna před degenerativními vlivy – kulturní a vzdělávací jednotou lidového společenství.

Chartistické hnutí bylo politické, tedy i snáze pochopitelné než owenismus. Přesto lze pochybovat o tom, zda je možno docenit jeho emocionální sílu nebo alespoň rozsah bez nějakého imaginativního odkazu k době. Léta 1789 a 1830 udělala z revoluce v Evropě regimální instituci; v roce 1848 se v Berlíně a Londýně datum pařížského povstání ve skutečnosti předpovědělo s přesností, jaká se spíše než se sociálním pozdvižením spojuje se zahájením trhu, a vzápětí propukly „následné“ revoluce v Berlíně, ve Vídni, Budapešti a některých italských městech. Valmi to vědělo také v Londýně, neboť každý věcně chartistů samých, očekával, že dojde k následné akci, která parlament

plinnu dát lidu volební právo. (Právo hlasovat mělo méně než pátá část procent dospělých mužů.) Nikdy za celou historii Anglie nedošlo k takové koncentraci síly, uvedených v pohotovost na obranu zákona a pořádku, jako 12. dubna 1848; statisíce občanů byly toho dne ve funkci zvláštních konstablů připraveny obrátit zbraně proto chartistům. Pařížská revoluce přišla příliš pozdě na to, aby dovešla lidové hnutí v Anglii k vítězství. Duch vzpoury, vyvolaný reformou Chudinského zákona a útrapami hladových čtyřicátých let, už tou dobou slábl; vlna stoupajícího obchodu zvýšila zaměstnanost a kapitalismus začal přinášet plody. Chartisté se pokojně rozprýlili. Parlament se dokonce jejich věci ani nezabýval; k tomu došlo až později, kdy byla jejich žádost v Dolní sněmovně odmítnuta většinou pěti ku jedné. Nepomohlo, že se nasbíraly milióny podpisů. Nepomohlo, že se chartisté chovali jako zákona dbalí občané. Vítězové se jejich hnutí vysmáli; a ono přestalo existovat. Tak skončila největší politická snaha anglického lidu učinit svou zemi lidovou demokracií. Rok či dva nato už na chartismus skoro nikdo ani nevzpomněl.

Na kontinent dospěla průmyslová revoluce o půlstoletí později. Tamní dělnickou třídu nevytlačilo z půdy žádné ohrazovací hnutí; za to, že napul nevolnický zemědělský dělník opustil manuské pansství a přesunul se do města, kde všel ve styk s tradiční nižší střední třídou a měl šanci osvojit si měšťský tón, mohla spíše lákadla vyšších mezd a měšťského způsobu života. Ani zdaleka to nepocítoval jako ponížení; měl pocit, že ho toto nové prostředí povznáší. Je nepochybné, že ještě na začátku dvacátého století byly bytové podmínky ohavné a že v nižších vrstvách měšťských dělníků bujely alkoholismus a prostituce. Přesto se vůbec nedalo srovnávat mezi morální a kulturní katastrofou anglického chalupníka či nájemce slušného původu, který najednou beznadějně zabředl do sociálního a fyzického bahna slumů v okolí nějaké továrny, a situací slovenského nebo třeba i pomoránského zemědělského dělníka, který se téměř přes noc změnil z useklého čeledína v průmyslového dělníka v moderní metropoli. Irský nebo velšský nádeník nebo skotský horal mohli mít, když se vlekli uličkami starého Manchesteru nebo Liverpoolu, podobnou zkušenost, ale syn anglického svobodného sedláka nebo vystřehovaný anglický nájemce určitě necítil, že by se mu zvýšil status. Nedažno emancipovaný venkovský slouha z kontinentu však měl nejenom dobrou šanci povýšit do nižších středních tříd řemeslníků a kupců s jejich starými kulturními tradicemi; na stejné lodi

s ním byla také buržoazie, jež jinak sociálně čněla vysoko nad něho, protože do řad skutečně vládnoucí třídy měla bezmála stejně daleko jako on. Proti feudální aristokracii a římskému episkopátu stály síly nově nastupující střední a dělnické třídy v těsném semknutí. Spojení těchto dvou tříd ve společném úroku na absolutismus a privilegia upevňovala inteligence, zejména univerzitní studenti. V Anglii byly střední třídy, at už šlo o venkovské šlechtice a kupce sedmnáctého století nebo o farmáře a řemeslníky století devatenáctého, dost silné na to, aby si svá práva hájily samy, a podporu u dělníků nehledaly dokonce ani ve svém téměř revolučním snažení v roce 1832. Anglická aristokracie navíc nebohatší nováčky společlivě vstřebávala a rozšiřovala horní vrstvy společenské hierarchie; oproti tomu stále polo-feudální aristokracie na kontinentu se syny a dcerami buržoazie manželství neuzavírala a absence institutu prvorozenství ji před ostatními třídami hermeticky izolovala. Každý úspěšný krok směrem k rovným právům a svobodám tak na kontinentě prospíval jak střední, tak dělnické třídy. Od roku 1830, ne-li už od roku 1789, bylo součástí kontinentální tradice, že dělnická třída buržoazii v bitvách s feudalismem pomáhala, jen aby jí – jak se říkalo – střední třída o plody vítězství připravila. Ale at už dělnická třída získávala nebo ztrácela, její zkušenost se zvěřovala a její cíle se dostávaly na politickou úroveň. Právě to se míní, když se říká, že se stávala třídě uvědomělou. Marxovské ideologie vyhraněvaly světový názor městského dělníka, jehož okolnosti naučily používat svou průmyslovou a politickou sílu jako zbraň vysoké politiky. Zatímco britští dělníci získali nesrovnatelnou zkušenost s osobními a sociálními problémy odbovového hnutí, včetně taktiky a strategie průmyslové akce, a národní politiku ponechávali na těch, kdo stáli výše na společenském žebříčku, středoevropský dělník se stal politickým socialistou, zvyklým řešit politické problémy – i když je pravda, že hlavně takové, které se týkaly jeho vlastních zájmů, jako například rovárních zákonů a sociální legislativy.

Nastala-li industrializace kontinentu oproti industrializaci Velké Británie asi o půlstoletí později, usazení národní jednoty se opozdilo ještě mnohem víc. Do stadia sjednocení, jehož Anglie dosáhla před stoletími, dospěly Itálie a Německo až během druhé poloviny devatenáctého století a menší východoevropské státy ještě později. V tomto procesu budování státu hrály pracující třídy zásadně důležitou roli, což ještě dále prohloubilo jejich politickou zkušenost. V industrialním věku nemohl takový proces neobsahovat sociální politiku. Bismarck

se snažil sjednotit druhou říši prostřednictvím zavedení epochálního programu sociální legislativy. Italské sjednocení urychlilo znárodnění železnic. V rakousko-uherské monarchii, tomto konglomerátu ras a národů, se koruna sama opakovaně obracela na dělnické třídy, aby jí podpořily v práci na centralizaci a ve vyvráždění imperiální jednoty. Také v této širší sféře našly socialistické strany a odborové svazy řadu příležitostí k tomu, aby prostřednictvím svého vlivu na legislativu posloužily zájmům průmyslového dělníka.

Kontury problému dělnické třídy rozmazávala materialistická předpojatost. Britským autorům bylo zatěžko pochopit, proč na kontinentální pozorovatele působí rané kapitalistické podmínky v Lancashiru tak hrozným dojmem. Poukazovali na ještě nižší životní úroveň spousty středoevropských řemeslníků v textilních odvětvích, kteří měli často stejně špatné pracovní podmínky jako jejich angličtí soudruzi. Takové srovnání však zastrálo jeden významný bod, jímž byl právě vzestup sociálního a politického statusu dělníka na kontinentě oproti poklesu tohoto statusu v Anglii. Kontinentální dělník neprošel degradující pauperizací Speenhamlandu a v jeho zkušenosti nebylo ani žádné období šířavé tvrdosti Nového chudinského zákona. Ze statusu nevolníka přešel – či spíše se pozvedl – do statusu rovárního dělníka a velmi záhy i do statusu dělníka obdařeného volebním právem a organizovaného v odborech. Unikl tedy kulturní karastrofě, kterou přivodila průmyslová revoluce v Anglii. Kontinent se navíc industrializoval v době, kdy už bylo – téměř výhradně díky nápodobě anglických metod sociální ochrany – možné se připravit novým výrobním postupům.¹²

Kontinentální dělník potřeboval ochranu ani ne tak před dopady průmyslové revoluce – v sociálním smyslu na kontinentu k žádné takové věci nedošlo –, jako před normálním působením podmínek v továrnách a na trhu práce. Dosáhl jí hlavně pomocí legislativy, kdežto jeho britští kolegové se více spolehnali na dobrovolná sdružení – odborové svazy – a na svou schopnost monopolizovat pracovní sílu. Sociální pojištění se na kontinentě objevilo relativně mnohem dříve než v Anglii. Tento rozdíl se hned vysvětloval kontinentální politikou disponící a poměrně brzkým rozšířením volebního práva na pracující masy kontinentu. Zatímco ekonomicky se rozdíl mezi donucovací

¹² Knowles, L., *The Industrial and Commercial Revolution in Great Britain During the 19th Century*, 1926.

a dobrovolnickou metodou ochrany – mezi zákonodárstvím a odborářstvím – snadno nadhodnocuje, politicky byl jeho dosah ohromný. Na kontinentě byly odbory vytvořeny politické strany dělnické třídy; v Anglii byla politická strana vývozem odborů. Zatímco na kontinentě získalo odborářství více či méně socialistický ráz, v Anglii zůstal i politický socialismus v podstatě odborářský. Všeobecné volební právo, které mělo v Anglii tendenci zvyšovat národní jednotu, mělo proto na kontinentě někdy opačný účinek. Právě tam se naplnily Piteovy, Peelovy, Tocquevilloy a Macaulayovy obavy, že lidová vláda bude znamenat nebezpečí pro ekonomický systém.

Ekonomicky vzato vedly anglické a kontinentální metody sociální ochrany k téměř identickým výsledkům. Dosáhly zamýšleného cíle: rozrušení trhu pro faktor výroby známý jako pracovní síla. Takový trh mohl sloužit svému účelu, jen pokud mzdy klesaly souběžně s cenami. Z lidského hlediska takový postulat znamenal krajní nestabilitu dělníkových výdělků, naprostou absenci pracovních norem, otrockou připravenost nechat se bezohledně přesunovat z místa na místo a úplnou závislost na rozmarech trhu. Mises správně tvrdil, že kdyby se dělníci „nechovali jako odboráři a kdyby omezili své nároky a měnili místo a práci podle požadavků trhu práce, nakonec by práci našli“. To shrnuje situaci za systémem založeného na předpokladu komoditní povahy pracovní síly. Není na zboží rozhodovat o tom, kde bude nabídnuto k prodeji, k čemu bude využito, za jakou cenu bude moci změnit majitele a jakým způsobem bude zkonsumováno nebo zničeno. „Nikoho nenapadlo,“ napsal tento důsledný liberál, „že lepším termínem než nedostatek pracovních příležitostí by byl nedostatek mezd, protože nezaměstnaný člověk postarádá nikoli práci, nýbrž odměnu za práci.“ Mises měl pravdu, i když si neměl přisuzovat originalnost; biskup Whately řekl 150 let před ním: „Když člověk prosí o práci, chce nikoli práci, nýbrž mzdy.“ Přesto je pravda, že technicky vzato „může za nezaměstnanost v kapitalistických zemích skutečnost, že politika vlády i odborových svazů usiluje o udržení úrovně mezd, která není v souladu s existující produktivitou práce“. Neboť jak by mohla existovat nezaměstnanost, ptá se Mises, kdyby nebylo toho, že dělníci nejsou „ochotni pracovat za mzdy, které mohou dostat na trhu práce za konkrétní práci, již jsou schopni a ochotni dělat“? To objasňuje, co ve skutečnosti znamená požadavek zaměstnavatelů, aby byla pracovní síla mobilní a mzdy flexibilní: znamená to právě to, co jsme výše vymezili jako trh, na němž je lidská práce zbožím.

Přirozeným cílem veškeré sociální ochrany bylo takovou instituci zničit a znemožnit její existenci. Trh práce si mohl ve skutečnosti udržet svou hlavní funkci pouze za předpokladu, že mzdy, pracovní podmínky, standardy a regulace byly takové, že chránily lidskou povahu údajného zboží, pracovní síly. Tvrdit – jak to někdy slycháme –, že sociální legislativa, tovární zákony, pojištění proti nezaměstnanosti a zejména odbory nezasáhly do mobility pracovní síly a flexibility mezd, znamená říkat, že tyto instituce naprosto nespěšly svůj účel, jímž byl právě zásah do zákonů nabídky a poptávky, pokud jde o lidskou práci a její strážení ze sféry vlivu trhu.

TRH A PŘÍRODA

Takzvaná půda je prvkem přírody, nerozlučně spojeným s institucemi člověka. To, že její naši předkové oddělili a vytvořili z něho trh, bylo snad nejosudovějším z jejich činů.

Tradičně vzato půda a práce odděleny nejsou; práce představuje součást života, půda zůstává součástí přírody a život a příroda tvoří zřetelný celek. Půda je tak svázána s organizací příbuzenství, sousedství, řemesla a vyznání — s rodem a chrámem, vesnicí, cechem a církví. Jeden Velký trh je oproti tomu uspořádáním ekonomického života, zahrnujícím rhy pro faktory výroby. Jelikož tyto faktory jsou shodou okolností nerozseparatelné od prvků lidských institucí, člověka a přírody, je nasnadě, že tržní ekonomika předpokládá společnost, jejíž instituce se podřizují požadavkům tržního mechanismu.

Takový návrh je utopický jak co se týče práce, tak pokud jde o půdu. Ekonomická funkce je pouze jednou z mnoha životně důležitých funkcí půdy. Života člověka dává stabilitu; je to místo, na kterém člověk žije; je to podmínka jeho fyzického bezpečí; je to krajina a roční období. Stejně tak jako to, že by člověk žil svinů život bez půdy, bychom si mohli představit, že by se narodil bez rukou a nohou. Přesto bylo zásadní součástí utopického konceptu tržní ekonomiky oddělení půdy od člověka a organizace společnosti vyhovující požadavkům trhu nemovitosti.

Pravý význam takového nebezpečného počínu se opět jasně vyjevuje v oblasti moderní kolonizace. To, zda kolonista potřebuje půdu jako pozemek skrývající bohatství nebo si pouze přije přinutit domorodce produkovat nadbytkové množství potravin a surovin, je často irelevantní; příliš nezáleží ani na tom, zda domorodec pracuje pod kolonistovým příjímým dohledem nebo jen v rámci nějaké formy nepřímého donucení, protože v každém případě musí nejdříve dojít k narušení společenského a kulturního systému domorodého života.

Dnešní koloniální situace se dosud podobá situaci v západní Evropě před jedním nebo dvěma stoletími. Mobilizace půdy, již je v exotických zemích možno naréstnat do několika málo let či desetiletí, však mohla v západní Evropě trvat stejný počet století.

Podnět vzešel z rozvoje jiných než čisté komerčních forem kapitalismu. Objevil se — v Anglii počínaje Tudorovci — zemědělský kapitalismus s potřebou individualizovaného zacházení s půdou, včetně přeměn a záborů. Od počátku osmnáctého století tu existoval průmyslový kapitalismus, který byl — ve Francii i v Anglii — hlavně venkovský a potřeboval pozemky pro továrny a usídlení dělníků. Nejmocnějším ze všech — býval ovlivnil spíše užívání než vlastnictví půdy — pak byl v devatenáctém století rozvoj průmyslových měst s jejich potřebou prakticky neomezených dodávek potravin a surovin.

I když vnějškově se reakce na tyto podněty nazývají příliš nepodobaly, v podřizování povrchu planety potřebám průmyslové společnosti lze rozlišit jistá stadia. Prvním byla komercionalizace půdy, která zmobilizovala feudální výroby z pozemků. Druhým bylo zvyšování produkce potravin a organických surovin tak, aby sloužila potřebám rychle rostoucí průmyslové populace v národním měřítku. Třetím bylo rozšíření takového systému nadprodukcí do zámorí a na koloniální teritoria. Tímto posledním krokem byly půda a její produkt nakonec definitivně zasazeny do schématu seberegulačního světového trhu.

Komercionalizace půdy byla jen jiným jménem pro likvidaci feudalismu, která začala v západních městských centrech i v Anglii ve čtrnáctém století a byla završena asi o pět set let později v průběhu evropských revolucí, kdy došlo ke zrušení posledních zbytků nevolnictví. Oddělení člověka od půdy znamenalo rozložení ekonomického celku na jeho prvky, tak aby každý z nich zapadl do té části systému, v níž byl nejužitečnější. Nový systém se z počátku ustavoval vedle starého, který se snažil asimilovat a absorbovat zajištěním vlivu na tu část půdy, která byla stále svázána předkapitalistickými vazbami. Byla zrušena feudální sekvestrace půdy. "Členem bylo vyloučit všechny nároky ze strany organizace sousedství a příbuzenství, zejména nároky mužského aristokratického rodu a církve — nároky, které vyjímaly půdu z obchodu a hypotéky."¹ Něčeho bylo dosaženo individuální silou a násilím, něčeho revolucí shora nebo zdola, něčeho válkou a dobýváním, něčeho legislativní činností, něčeho administrativním tlakem, něčeho dlouhodobou sponámní drobnou činností soukromých osob. To, zda se narušení rychle zahojílo, nebo zda způsobilo na těle společnosti otevřenou ránu, záleželo hlavně na opatřeních přijatých

¹ Brinkmann, C., „Das soziale System des Kapitalismus“, *Grundris der Sozialökonomie*, 1924.

k regulaci tohoto procesu. Vlivné faktory změny a přizpůsobení zaváděly samy vlády. Například sekularizace církevních pozemků byla až do doby italského *risorgimento* jedním ze základů moderního státu a mimochodem i jedním z hlavních prostředků ukázněného převodu půdy do rukou soukromých osob.

Největší jednotlivé kroky provedla Francouzská revoluce a benthamovské hnutí třicátých a čtyřicátých let devatenáctého století. „Pro prosperitu zemědělství je nejpriznivější situace,“ napsal Bentham, „kdy neexistují žádné majorátní statky, žádná mezcizitelná dědičství, žádná společná občina, žádné právo zpětného výkapu, žádné desátky...“ Taková svoboda v zacházení s vlastnictvím a zejména s vlastnictvím v podobě půdy představovala fundamentální část benthamovského pojetí individuální svobody. Rozšíření této svobody tím či oním směrem bylo cílem i důsledkem takové legislativy, jako například zákonů o promlčení, dědického zákona, zákona o odstupuném a odkodnění, zákona o nemovitém majetku, všeobecného Zákona o zábořech z roku 1801 a jeho následovníků² a také zákonů o nájemním statku od roku 1841 do roku 1926. Ve Francii a na velké části kontinentu zavedl středostavovské formy vlastnictví Napoleonův kodeks, který udělal z půdy obchodovatelný statek a hypotéce dal charakter soukromé občanské smlouvy.

Druhým stadiem, překrývajícím se s prvním, bylo podřízení půdy potřebám rychle rostoucí městské populace. I když půdu nelze fyzicky zmobilizovat, její výnos ano, pokud to dovolují dopravní možnosti a zákon. „*Mobilita zboží tak do jisté míry kompenzuje nedostatek meziregionální mobility faktorů*, neboli (což je ve skutečnosti totéž) obchod zmiňuje nevhody nepřítomného geografického rozložení produktivních možností.“³ Tradičnímu náhledu byla taková představa naproti cizí. „Ani ve starověku, ani v raném středověku – a na tom je třeba důrazně trvat – se statky každodenního života pravidelně neprodávaly a nekupovaly.“⁴ Předpokládalo se, že nadbytek obilí půjde na zásobení sousedství, zejména místního města; obilní trhy měly až do patnáctého století přisné lokální organizaci. Růst měšť však pozemkové vlastnický

² Dicey, A. V., op. cit., str. 226.

³ Ohlin, B., *Interregional and International Trade*, 1935, str. 42.

⁴ Bücher, K., *Entstehung der Volkswirtschaft*, 1904. Stov. také Penrose, E. F., *Population Theories and Their Application*, 1934, kde se cituje Longfield, 1834, kvůli první zmínce o předstávě, že pohyby komodit lze pokládat za substituty pohybů faktorů výroby.

přiměl produkovat hlavně za účelem prodeje na trhu a – v Anglii – rozvoj metropole přimnul úřady uvolnit omezení obchodu obilím a umožnit mu, aby se stal regionálním, i když nikoli národním.

Nakupení obyvatelestva v průmyslových městech druhé poloviny osmnáctého století tuto situaci nakonec úplně změnilo – nejdříve v národním, potom i ve světovém měřítku.

Pravým smyslem volného obchodu bylo přivodit tuto změnu. Mobilizace výnosu z půdy se rozšířila ze sousedního okolí do tropických a subtropických oblastí – průmyslově-zemědělská dělba práce se aplikovala na celou planetu. Národy vzdálených končin tak byly vázány do víru změny; jejíž původ jim byl nejasný; kdežto evropské národy začaly být v každodenních aktivitách závislé na dosud nezaručené integraci života lidstva. S volným obchodem se náhle začala objevovat nová a hrozivá nebezpečí planetární vzájemné závislosti.

Rozsah sociální obrany proti všeobecnému rozvratu byl stejně široký jako fronta útoku. I když zvykové právo i legislativa změnu někdy urychlovaly, jindy ji zpomalovaly. Zvykové právo a zákonné právo však v té které době nepůsobily nunež stejným směrem.

Při nástupu trhu práce hrálo zvykové právo hlavně pozitivní roli – zbožní teorie práce jako první jasně formulovali nikoli ekonomové, nýbrž právníci. Také ve věci pracovních sdrůžení a zákona o soustředění přálo zvykové právo volnému trhu práce, i když to znamenalo omezení svobody sdružování organizovaných pracovníků.

Ve vztahu k půdě však zvykové právo přesunulo svou roli od podpory změny k odporu vůči ní. V šestnáctém a sedmáctém století nejčastěji zdírazňovalo právo vlastnicka se získkem půdu zúčastňovat, i když to znamenalo vážné narušení obydli a zaměstnání. Zatímco na kontinentě tento proces mobilizace, jak je známo, zahrnoval přijetí římského práva, v Anglii se zvykové právo udrželo a propast mezi omezenými středovými vlastnickými právy a moderním individuálním vlastnictvím se mu podařilo přemostit, aniž byl obětován princip precedenčního práva, nezbytný pro ústavní svobodu. Od osmnáctého století zvykové právo ve vztahu k půdě na druhé straně působilo oproti modernizujícímu zákonodárství jako konzervátor minulosti. Benthamovci však nakonec dosáhli svého a v době od roku 1830 do roku 1860 byla svoboda smlouvy rozšířena i na půdu. Tento silný trend se obětoval až v sedmdesátých letech devatenáctého století, kdy legislativa zásadně změnila směr. Začalo „kolektivistické“ období.

Setrvačnost zvykového práva záměrně zvyšovala zákony přijímané právě za účelem ochrany bydlení a pracovních míst venkovských tříd před úctinly svobody smlouvy. Začalo se vyvíjet komplexní úsilí, aby se zajistila určitá míra zdravotní nezávadnosti bydlení chudých a aby jim byly poskytnuty pozemky, které by jim nabídlly možnost uniknout ze špinavých čtvrtí a nadýchat se čerstvého vzduchu přírody – „parky gentlemanů“. Nešťastně irské nájemce a obyvatele londýnských slumů vyrvaly ze sevření zákonů trhu legislativní akty, navržené k ochraně jejich bydlení před ničivou silou pokroku. Na kontinentu ochránilo nájemce, rolníka a zemědělského dělníka před nejtvrdšími dopady urbanizace hlavně zákonné právo a administrativní činnost. První konzervativci jako Rodbertus, jehož junkerský socialismus ovlivnil Marx, byli pokrevními bratry anglických torývských demokratů.

Pokud jde o zemědělské populace, problém ochrany nabyl záhy rozměrů celých zemí a kontinentů. Jestliže mezinárodnímu volnému obchodu nestojí v cestě žádné zábrany, nutně eliminuje stále větší kompaktní celky zemědělských výrobců.⁵ Tento nevyhnutelný proces destrukce velmi zhoršovala bytostná diskontinuita v rozvoji moderních dopravních prostředků, které byly příliš nákladné na to, aby se rozšířily do nových oblastí zeměkoule, pokud neshlovaly přinejvýš vysokou odměnu. Jakmile se realizovaly velké investice do výstavby parolodi a železnic, otevřely se celé kontinenty a na nešťastnou Evropu se začala valit lavina obilí. To odporovalo klasické předpovědi: Ricardo povýšil na axiom, že nejdříve byla osídlena nejúrodnější půda. Teď, když železnice našly úrodnější půdu u protinožců, se ukázalo, jak ohromná to byla přezíravost. Střední Evropa, již hrozilo naprosé zničení venkovské společnosti, byla nucena své rolnictvo chránit příjetím obilních zákonů.

Ale zatímco organizované evropské státy se před vratným proudem mezinárodního volného obchodu mohly chránit, politicky neorganizované koloniální národy tuto možnost neměly. V odporu proti imperialismu šlo exotickým národům hlavně o to, dosáhnout politického postavení nezbytného k vlastní ochraně před sociálními rozruchy, jež způsobily evropské obchodní praktiky. Ochrana, již si mohli běloši snadno zajistit prostřednictvím suverénního statusu svých komunit, byla mimo možnosti barevných, protože u nich chyběla nezbytná podmínka, politická vláda.

⁵ Borkenau, F., *The Totalitarian Enemy*, 1939, kapitola „Ke kolektivismu“.

Požadavek mobilizace půdy prosazovaly obchodnické třídy. Cobden vyvolal u anglických pozemkových vlastníků zděšení svým objevením, že zemědělské hospodaření je „byznys“ a že ti, kdo zbankrotují, musí vyklidit pole. Pracující třídy získal volný obchod na svou stranu, jakmile bylo zřejmé, že zlevňuje potraviny. Odbory se staly baštami antiagrárnictví a revoluční socialismus cejchoval světové rolnictvo jako nerozlišenou masu reakcionářů. Mezinárodní dělní práce byla bezspornu progresivním křídlem, jehož odpůrci se často rekrutovali z řad těch, jejichž mínění bylo poznamenáno hluboce zakořeněnými zájmy nebo nedostatkem přirozené inteligence. Ti nemohli nezávisle a objektivně myslet, kteří odhalili slabiny neomezeného volného obchodu, byli příliš nepocení, aby měli nějaký vliv.

Ale tím, že se vědomě neuznávaly, nebyly důsledky těchto slabin méně reálné. Velký vliv, který měly v devatenáctém století pozemkové kruhy v západní Evropě, a přezítí feudálních forem života v Evropě střední a východní lze snadno vysvětlit životně důležitou ochrannou funkcí těchto sil při zpomalování mobilizace půdy. Často se kladla otázka, co feudální aristokracii kontinentu umožnilo udržet si vliv ve středostavovském státě, když přece ztratila svou vojenskou, soudní i správní funkci, jímž věděla za svou převahu. Jako odpověď se někdy uváděla teorie „pozůstatků“, podle níž mohou instituce nebo ryzs, které ztratily svou funkci, i nadále existovat díky setrvačnosti. Správ- nější by však bylo říci, že žádná instituce svou funkci nikdy nepřestane – jestliže to tak vypadá, přežívá proto, že slouží nějaké jiné funkci nebo funkcím, které *nemusí zahrnovat tu původní*. A tak si feudálismus a pozemkový konzervatismus udržely svou sílu, dokud sloužily účelu, jímž bylo shodou okolností omezení katastrofálních dopadů mobilizace půdy. Vyznavači volného obchodu mezinárodním zapomněli, že půda tvoří součást teritoria země a že teritoriální charakter suverenity je výsledkem nejenom sentimentálních asociací, nýbrž tvrdých faktů, včetně faktů ekonomických. „Obdělávatel půdy se na rozdíl od kočovných národů věnuje zúšlechťování, které je *pevně spojeno s určitým místem*. Bez takového zúšlechťování lidský život nutně zůstává na elementární úrovni a nemá daleko k životu zvířat. A jak velkou roli mají tyto danosti v lidské historii! To ony – zúrodněné a obdělávané pozemky, domy a jiné budovy, spojovací komunikace, rozmanité provozny nezbytné k výrobě, včetně průmyslu a těžby, všechna ta trvalá a neochovejtná zlepšení – váží lidské společnosti k místu, na němž se nachází. Nelze je improvizovat, je třeba, aby je postupně svým třepli-

vým úsilím vyráběly celé generace, a společensví si nemůže dovolit je obětovat a začít znovu někde jinde. Tím je dán *teritoriální* charakter suverenity, pronikající našimi politickými koncepcemi.⁶ Tyto očividné pravdy byly po celé století vysmívány.

Ekonomická argumentace se dá snadno rozšířit tak, aby zahrнула podmínky bezpečí a jistoty spojené s integritou půdy a jejích zdrojů – například vitalitu a odolnost populace, hojnost potravinových zásob, množství a povahu materiálů k obraně, a dokonce i klima země, které může poznamenat úbytek lesů, eroze a prašná krajina –, které jsou všechny v konečném důsledku závislé na faktoru půdy, přičemž žádá z nich nereaguje na tržní mechanismus nabídky a poptávky. V rámci systému, který zajištěním svých existenčních potřeb zcela závisí na tržních funkcích, se bude přirozeně vkládat důvěra v takové síly vně tržního systému, které jsou schopny zajistit obecné zájmy tímto systémem ohrožené. Takový pohled je v souladu s naším hodnocením skutečných zdrojů tržního vlivu: místo vysvětlování tendencí jdoucích proti obecnému trendu doby (nevysvětlujícím) vlivem reakčních tříd raději vysvětlujeme vliv takových tříd tím, že podporují, byť třeba mimochodem, tendence, které jen zdánlivě odporují obecnému zájmu společnosti. Že taková politika často až příliš dobře slouží jejich vlastním zájmům, je jen dalším dokladem skutečnosti, že se třídám ze služeb, jež poskytují obecnému lidu, daří režit různou měrou.

Příklad nabízí Speenhamland. Venkovský šlechtic, který vládl vesnici, připadl na způsob, jak zpomalit vzestup venkovských mezd a hrozící rozrušení tradiční struktury vesnického života. Z dlouhodobého hlediska musela mít jím zvolená metoda veskrze špatné důsledky. Venkovská šlechta by si však nemohla udržet své způsobu jednání, kdyby jimi nepomáhala zemi jako celku čelit mocné vlně průmyslové revoluce.

Také na evropském kontinentě byl agrární protekcionismus nutností. Tehdejší neaktivnější intelektuální síly se však pustily do podniku, který jim posunul úhel pohledu do té míry, že potom newiděly skutečný význam situace na venkově. Za takových okolností mohla skupina, která byla schopna reprezentovat ohrožené venkovské zájmy, získat vliv neúměrný svému počtu. Protekcionistickému prohlnutí se ve skutečnosti podařilo evropský venkov stabilizovat a oslabit směřování obyvatel do měst, které bylo metou doby. Reakce režila

ze sociálně užitečné funkce, již shodou okolností plnila. Těž funkce, která reakčním třídám v Evropě umožnila využít tradiční cílení v boji proti zemědělským tarifům, stala v Americe asi o půlstoletí později za úspěchem TVA a jiných progresivních sociálních postupů. Tyráž potřeby společnosti, které prospěly demokracii v Novém světě, upevnily vliv aristokracie ve Starém.

Odpor vůči mobilizaci půdy byl sociologickým pozadím onoho zápasu mezi liberalismem a reakcí, jenž v devatenáctém století skládal politickou historii kontinentální Evropy. V tomto zápase stála armáda a vyšší duchovenstvo na straně pozemkových tříd, které už téměř zcela ztratily svou bezprostřednější funkci ve společnosti. Nyní byly tyto třídy po ruce k reakčnímu řešení *slépe uličky*, do níž hrozila vést tržní ekonomika a její logický nutný důsledek: ústavní vláda, neboť tradice a ideologie je nezaazovaly k veřejným svobodám a parlamentní vládě.

Sručně řečeno, zatímco ekonomický liberalismus spojil svůj osud s liberálním státem, pozemkové krupy nikoli – právě to bylo zdrojem jejich stálého politického významu na kontinentě, významu, který dal vzniknout protiproudům pruské politiky za Bismarcka, živili klerikální a vojenskou *revanche* ve Francii, zajistil vliv u dvora feudální aristokracie v habsburské říši a učinil cíkev a armádu strážkyňemi diabolických se trůnů. Jelikož toto spojení přežvalo kritické dvě generace – jež John Maynard Keynes jednou prohlásil za praktickou alternativu věčnosti –, půdě a pozemkovému vlastnictví byla nyní přisouzena vrozená dispozice k reakci. Anglie osmnáctého století byla i s toryovskými vynavači volného obchodu a průkopníky agrární reformy zapomenuta stejně jako tudorovští skupovači a jejich revoluční metody vydlěávání na půdě; vzpomínku na fyziokratické strakáče Francie a Německa a na jejich nadšení pro volný obchod smazal v mysli veřejnosti moderní předstudek o věčné zaostralosti venkovské scény. Herbert Spencer, pro něhož byla dostatečným vzorkem věčnosti jedna generace, prostě položil rovnítko mezi militarismus a reakci. Sociální a technologická přizpůsobivost, již nedávno projevil japonská, ruská nebo nacistická armáda, by pro něj byla nepochopitelná.

Takové myšlenky byly úzce vymezeny dobou. Ohromné industriální úspěchy tržní ekonomiky byly koupeny za cenu velkého poškození substance společnosti. V tom našly feudální třídy příležitost ke znovuzískání části své ztracené prestiže a staly se obhájkyněmi cnosti půdy a jejích obdělavatelů. V literárním romantismu uzavřela Příroda spojení s Minulosť; v agrárním hnutí devatenáctého století se

⁶ Hawtrey, R. G., *The Economic Problem*, 1933.

feudalismus nikoli neúspěšně pokusil navrátit svou minulost tím, že se prezentoval jako strážce přirozeného prostrědí člověka, půdy. Když by nebezpečí skutečně neexistovalo, tento trik by nefungoval.

Ale armáda a církev získávaly na prestiži také díky tomu, že byly k dispozici pro „obranu zákona a pořádku“, které byly nyní velmi zranitelné, neboť vládnoucí střední třída nebyla schopna tento požadavek nové ekonomiky zajistit. Na bouře a nepokoje byl tržní systém alergictejší než kterýkoli jiný ekonomický systém, který známe. Tudorovské vlády braly nepokoje jako upozornění na lokální střiznosti; pár vůdců se pověšilo a jinak se nic zlého nestalo. Nástup finančního trhu znamenal naprosté opuštění takového postoje; po roce 1797 přestávají být nepokoje obecně rozšířenou charakteristikou londýnského života a jejich místo postupně zaujímají shromáždění, v nichž se alespoň v principu počítají ruce, které by jinak rozdávaly rány.⁷ Tímto paradoxem prosil pruský král, který prohlásil, že první a nejpřednější povinností poddaných je udržovat klid; velmi záhy už to ale byla samozřejmost. V devatenáctém století se porušení veřejného pořádku, jehož se dopustil ozbrojený dav, pokládalo za zárodek vzpoury a akutní ohrožení státu; akcie padaly a ceny neměly žádný nejnižší bod. Došlo-li na ulicích metropole ke střelbě, mohlo to zničit značnou část nominálního národního kapitálu. Střední třídy byly přesto nevojenké; lidová demokracie se pyšnila tím, že dala masám výřecnost a na kontinentě se buržoazie stále ráda vracela ke vzpomínkám na své revoluční mládež, kdy sama čelila tyranské aristokracii na barikádách. Nakonec se za jedinou vrstvu, jejíž příslušníci by se osobně postavili „za zákon a pořádek“, pokládalo liberálním virem nejméně zasažené rolnictvo. Jedna z funkcí reakce se spatřovala v tom, že bude držet dělnické třídy v patičkách mezích, aby se na trzích nerozpoutala panika. I když této službě bylo třeba jen velmi zřídka, použitelnost rolníků v roli obránců vlastnických práv byla pro agrární tábor přínosem.

Historie dvacátých let dvacátého století by jinak byla nevysvětlená. Když se ve střední Evropě pod tlakem války a porážky zhroutil

⁷ Trevelyan, G. M., *History of England*, 1926, str. 533. „Anglie za Walpola byla stále aristokracií, ale zabavenou strocováním lidu.“ „Skladisti“ píseň „The Riot“ od Hannah Moreové byla napsána „v devadesátém pátém, roce nedostatků a obav“ – byl to rok Speenhamlandu. Sov. *The Repository Tracts*, sv. I, New York, 1835. Také *The Library*, 1940, čtvrtá řada, sv. XX, str. 295, „Cheap Repository Tracts (1795–98)“.

sociální struktura, mohla věci držet v chodu jedině dělnická třída. Moc se všude stukala do rukou odborů a sociálnědemokratických stran: Rakousko, Maďarsko, a dokonce Německo byly prohlášeny za republiky, přestože nikdy dříve v žádné z těchto zemí neexistovala aktivní republikánská strana. Sorva však minulo akurní nebezpečí rozkladu a služby odborů začaly být zbytečné, střední třídy se pokusily dělnické třídy vyloučit z veškerého vlivu na veřejný život. Šlo o takzvanou kontrarevoluční fázi poválečného období. Žádné vážné nebezpečí komunistického režimu ve skutečnosti nikdy neexistovalo, protože dělníci byli organizováni ve stranách a odborech, které vůči komunistům zaujímaly aktivní nepřátelský postoj. (Maďarsku byla bolševická epizoda doslova vnučena, když obrana před francouzskou invazí neponechala národu žádnou jinou možnost.) Nebezpečím nebyl bolševismus; spočívalo v tom, že odborové svazy a strany dělnické třídy v mimořádných situacích přestávaly brát ohled na pravidla tržní ekonomiky.

Za tržní ekonomiky totiž mohla jinak neškodná narušení veřejného pořádku a obchodních zvyklostí znamenat smrtelnou hrozbu,⁸ protože mohla přivodit zhroutení ekonomického režimu, na kterém byla společnost závislá svým každodenním chlebem. To vysvětluje pozoruhodný posun některých zemí od údajně hroziící diktatury přímyslových dělníků ke skutečné diktatuře rolnictva. Rolnictvo po celá dvacátá léta určovalo ekonomickou politiku v několika státech, ve kterých normálně hrálo jen skromnou roli. Nyní bylo zkrátka jedinou třídou, která mohla udržovat zákon a pořádek v moderním vyhraceném smyslu slova.

Prudké agrárníctví poválečné Evropy bylo jakousi poznámkou na okraj k preferenčnímu přístupu, jenž byl rolnické třídě určen z politických důvodů. Od Lappova hnurí ve Finsku po rakouskou *Heimwehr* se rolníci osvědčovali jako obháji tržní ekonomiky; díky tomu byli politicky nepostradatelní. Nedostatek potravin v první polovině poválečných letech, jenmuž se převaha rolnictva někdy přisuzuje, s tím příliš nesouvisel. Například Rakousko muselo ve snaze finančně prospět rolníkům snížit své potravinové normy zachováním cel na obilí, přestože bylo ve svých potravinových požadavcích silně závislé na dovozu. Rolnický zájem však bylo třeba uchránit za každou cenu, bez ohledu na to, že

⁸ Hayes, C., v *A Generation of Materialism, 1870–1890* poznamenává, že „většina jednotlivých států, přinejmenším v západní a střední Evropě, má nyní zánlivě mimořádnou vnitřní stabilitu“.

by agrární prorokcionismus mohl znamenat bídu obyvatel měst a neúměrně vysoké výrobní náklady pro exportní odvětví. Tímto způsobem získala někdejší nevýznamná třída rolníků převahu, která vůbec neodpovídala její ekonomické důležitosti. Její politickou pozici učinil nenapadnutelnou právě strach z bolševismu. A přesto tento strach nebyl, jak jsme viděli, strachem z diktatury dělnické třídy – nic ani vzdáleně podobného nebylo na obzoru –, ale spíše hrůzou z ochromení tržní ekonomiky, k němuž by došlo, pokud by z politické scény nebyly eliminovány všechny síly, které by mohly pod tlakem okolností opustit pravidla tržní hry. Dokud byli jedinou třídou schopnou tyto síly eliminovat rolníci, jejich prestiž byla vysoká a s městkou střední třídou mohli držet v zajetí jako rukojmí. Jakmile došlo ke konsolidaci střední moci a jakmile – ještě předtím – fašisté zformovali městkou nižší střední třídu v úderní oddíl, buržoazie se závislosti na rolnictvu zhabila a jeho prestiž se rychle zmenšila. Jakmile byl „vnitřní nepřítel“ ve městech a továrnách neutralizován nebo potlačen, rolnictvo bylo odsunuto do své někdejší skromné pozice v průmyslové společnosti.

Vliv velkých vlastníků půdy turo ztrátu pověsti nezaznamenal. V jejich prospěch pracoval stálejší faktor – rostoucí vojenská důležitost zemědělské soběstačnosti. První světová válka přesvědčila veřejnost o základních strategických skutečnostech a bezmyšlenkovitá důvěra ve světový trh ustoupila panickému shromažďování kapacity k produkci potravin. „Reagrarianizace“ střední Evropy, již spustil strašák bolševismu, byla završena ve známení soběstačnosti. Vedle argumentu o „vnitřním nepříteli“ se objevila argumentace „vnějším nepřitelem“. Tam, kde do nebe volající politické události ve skutečnosti probouzely i v těch nejnaivnějších lidech vědomí nedůležitosti ekonomických ohledů tváří v tvář bližšímu se rozpadu mezinárodního systému, viděli liberální ekonomové jako obvykle pouhou romantickou odchylku, přivozenou nezdarymi ekonomickými doktrínami. Ženeva pokračovala v marných pokusech přesvědčit národy, že si dělají zásoby, přestože žádné nebezpečí nehrozí, a že kdyby všichni jednali jednotně, obnovil by se volný trh a všichni by z něho měli prospěch. V podivně lehkovně atmosféře doby brali mnozí jako samozřejmost, že vyřešení ekonomického problému (ať už znamenalo cokoli) by hrozbu války nejenom zmínilo, ale ve skutečnosti navždy odvrátilo. Stoletý mír vytvořil nepřekonatelnou zed' iluzí, přes níž nebylo vidět skutečnost. Autoři té doby se předstihovali v nedostarku smyslu pro realitu. Národní stát byl podle A. J. Toynebeho provinciálním předsudkem, suve-

renita podle Ludviga von Misesse směřnou iluzi a válka podle Normana Angella chybnou kalkulaci v podnikání. Obeznamenosť s podstatou problémů politiky klesla na bezpečedenní nejnížší bod.

Volný obchod, který se v roce 1846 vybojoval a vybojoval kolem obilních zákonů, se o osmdesát let později vybojoval kolem stejné otázky znovu a tentokrát prohrál. Problém soběstačnosti proto následoval ekonomiku od samého počátku. Ekonomičtí liberálové se v souladu s tím snažili zaplašit příznak války a svou argumentaci naivně zakládali na předpokladu neznítelnosti tržní ekonomiky. Bez povšimnutí zůstalo, že tato jejich argumentace jen ukazuje, v jak velkém ohrožení je národ, který se v otázce své bezpečnosti spoléhá na tak křehkou instituci, jako je sebergulující trh. Autarkické hnutí dvacátých let bylo v podstatě prorocké: ukázalo na potřebu připravit se v ytrácejícím se řádu. První světová válka jasně odhalila nebezpečí a lidé podle toho jednali; jelikož ale jednali o deset let později, spojení mezi příčinou a následkem se přehlíželo jako nesmyslné. „Proč se chránit před nebezpečím, která pomínula?“ namířalo mnoho současníků. Tato falešná logika zamířila nejenom chápání soběstačnosti, ale také – a to bylo důležitější – chápání fašismu. Autarkie i fašismus se ve skutečnosti vysvětlovaly tím, že jakmile obydějný člověk jednou získá dojem, že mu hrozí nebezpečí, strach zůstává latentní, dokud se neodstraní jeho příčiny.

Rekli jsme, že národy Evropy se nikdy nevpamatovaly z ořesu válčné zkušenosti, která je nejdnou postavila před rizika vzájemné závislosti. Marně se znovuobnovil obchod, marně předváděly spousty mezinárodních konferencí idyllu míru a desítky vlád se přihlašovaly k principu svobody obchodu – žádány národ nezapomněl, že nebude-li mít vlastní potravinyové a surovinyové zdroje nebo jistotu, že je může získat vojenskou cestou, žádná zdrava měna ani nenapadnutelný úvěr ho nezachrání před bezmocí. Nic nemohlo být logičtější než konzistentnost, s níž tento základní záterel urvalěl politiku společensví. Zdroj nebezpečí nebyl odstraněn. Proč potom očekávat, že zmizí strach?

Podobný klam zmátl ty kritiky fašismu – a ti tvořili velkou většinu –, kteří fašismus charakterizovali jako čirý úlet posturádající jakékoli politické *ratio*. Mussolini prý tvrdil, že v Itálii zážehnal bolševismus, ale stausitly dokazovaly, že stávková vlna opadla už více než rok před pochodem na Řím. Připouštělo se, že ozbrojení dělníci v roce 1921 okupovali továrny. Bylo to však důvodem k jejich odzbrojení v roce 1923, když už dávno slezli ze zdi, na nichž drželi stráž? Hitler prohašo-

val, že zachránil Německo před bolševismem. Nedalo se však dokázat, že záplava nezaměstnanosti, která předcházela jeho nástupu do úřadu kancléře, ustoupila, ještě než se dostal k moci? Tvrdit, že odvrátil něco, co už v době, kdy přišel, neexistovalo, je v rozporu se zákonem příčiny a následku, který musí platit také v politice.

Historie období bezprostředně po válce v Německu a Itálii skutečně ukázala, že bolševismus nemá ani tu nejmenší šanci na úspěch. Podala však také nezvarnou výpověď o tom, že dělnická třída a její odbory a strany mohou v případě mimořádných situací znevážiti pravidla trhu, která udělala ze svobody smlouvy a posvátnosti soukromého vlastnictví absolutní hodnoty – tato možnost přitom musí mít na společnost ty nejškodlivější účinky, které odrazují od investic, brání akumulaci kapitálu, drží mzdy na nerenabilní úrovni, ohrožují měnu, podtrývají zahraniční úvěr, oslabují důvěru a paralyzují podnikání. Zdrojem latentního strachu, který v rozhodujícím okamžiku přerostl ve fašistickou paniku, nebylo iluzorní nebezpečí komunistické revoluce, nýbrž nepopíratelný fakt, že pracující třídy mohly prosadit potenciálně zákazonsné intervence.

Nebezpečí hrozící člověku a přírodě nelze od sebe jasně oddělit. Na tržní ekonomiku reagovala protekcionismem jak dělnická třída, tak rolnictvo; u dělnické třídy měla tato reakce hlavně formu sociální legislativy a pracovních zákonů, u rolnictva podobu zemědělských tarifů a zákonů o půdě. Byl tu však následující důležitý rozdíl: v případě mimořádných okolností bránili evropské sedláci a rolníci tržní systém, který politika dělnické třídy ohrožovala. Ačkoli krizi tohoto bytostně nestabilního systému přivodila obě křídla protekcionistického hnutí, společenské vstupy spojené s půdou inklinovaly k tomu, uzavřít s tržním systémem kompromis, kdežto široká třída dělníků se nezdráhala porušit jeho pravidla a přímo ho zpochybnit.

TRH A ORGANIZACE VÝROBY

Před neomezeným působením tržního mechanismu je třeba chránit dokonce i samotné kapitalistické podnikání. To by mohlo vyvolávat nedůvěru, jež někdy vzbuzují v subdílích myslích, které mají sklon odsuzovat veškeré řeči o ochraně práce a půdy jako produkt zasařalých idejí, ne-li jako pouhou kamufláž skrytých zájmů, samotné termíny „člověk“ a „příroda“.

V případě produktivního podnikání bylo ve skutečnosti stejně jako u člověka a přírody nebezpečí reálné a objektivní. Potřeba ochrany vyvstávala ze způsobu, jakým se v tržním systému organizovala nabídka peněz. Základním nástrojem, který se vyvinul s cílem poskytnout ochranu, bez níž by tih pohlíli své vlastní děti, obchodní podnikání všeho druhu, bylo nakonec moderní centrální bankovníctví. V konečném důsledku však tato forma ochrany nejbezprostředněji přispěla k pádu mezinárodního systému.

Zatímco nebezpečí ohrožující ve větu trhu půdu a práci byla zjevná téměř na první pohled, rizika podnikání bytostně vlastní monetárnímu systému už tak snadno pochopitelná nebyla. Avšak závisli-li zisk na cenách, pak uspořádání monetárního systému, na němž zase závisí ceny, musí být pro fungování každého systému; v němž má motivující roli zisk, životně důležité. Zatímco v dlouhodobé perspektivě nemusí změny v prodejních cenách zisky vůbec ovlivnit, neboť náklady budou v souladu s nimi stoupat či klesat, to stejně se nedá říci o krátkém období, neboť mezi smluvně fixovanými cenovými změnami musí existovat nějaká časová prodleva. Spolu s mnoha jinými cenami bude přirozeně smluvně daná i cena práce. Bude-li tedy cenová úroveň v nějakém významnějším časovém období klesat, podnikání se dostane do nebezpečí likvidace v důsledku rozkladu organizace produkce a masivní destrukce kapitálu. Problémem tu nejsou nízké ceny, ale klesající ceny. Humé, který se objevil, že podnikání zůstane neovlivněno, bude-li množství peněz sníženo například na polovinu, protože ceny se prostě přizpůsobí a dosáhnou jen poloviny své dřívější úrovně, stal zakladatelem krantativní teorie peněz, zapomněl, že v tomto procesu může být podnikání zničeno.

To je ten nejnadhlejší pochopitelný důvod, proč je systém komoditních peněz, který má tržní mechanismus bez vnějších zásahů snahu vytvořit, neslučitelný s průmyslovou produkcí. Komoditní peníze jsou prostým zbožím, které náhodou funguje jako peníze, a jejich množství proto nemůže být v principu vůbec zvyšováno, s výjimkou zmenšování objemu zboží, které jako peníze nefunguje. V praxi jsou komoditními penězi obvykle zlato nebo stříbro, jejichž množství lze zvyšovat, ale v krátkém čase ne o mnoho. Expanze výroby a obchodu, jež není pro- vázána růstem množství peněz, musí zapříčinit pokles cenové úrovně – přesně ten typ zničující deflace, který máme na mysli. Už kupcecké komunity v sedmáctém století si neustále a důrazně stěžovaly na vzácnost peněz. K ochraně obchodu před vynucenou deflací se rozvíjely od raných dob neplnohodnotné peníze, které doplňovaly zlaté a stříbrné mince, pokud se objem obchodu rozrůstal. Bez zprostředkující role těchto umělých peněz nebyla myslitelná žádná tržní ekonomika.

Skutečná obtíž nastala s nutností stabilizovat zahraniční směnu a s následným zavedením zlatého standardu v době napoleonských válek. Stabilitní směna se stala zásadní pro samostatnou existenci anglické ekonomiky; Londýn se stal finančním centrem rostoucího světového obchodu. Avšak kromě komoditních peněz nemohlo tomuto cíli sloužit nic jiného, a to z toho prostého důvodu, že neplnohodnotné peníze, například nekruté bankovky, nemohly na zahraniční půdě obíhat. Do života proto vstoupil zlatý standard – což je zaběhnutý název pro systém mezinárodních komoditních peněz.

Avšak pro domácí účely, jak už víme, jsou zlaté a stříbrné peníze neadekvátní právě proto, že jsou zbožím a jejich množství nelze libovolně zvyšovat. Množství dostupného zlata se může každoročně o několik málo procent zvyšovat, někdy však o mnoho desítek procent během několika týdnů, jak by vyžadovalo pokrytí nějaké náhlé expanze transakcí. Při absenci neplnohodnotných peněz by obchod byl buď zredukován, nebo provozován při velice nízkých cenách, které by vyvolaly náhlý pokles a vyrážely nezaměstnanost.

Ve své nejjednodušší formě měl problém tuto podobu: komoditní peníze byly živorné důležité pro existenci zahraničního obchodu, kdežto neplnohodnotné peníze pro existenci domácího obchodu. Jak dále se daly navzájem smířit?

V podmínkách devatenáctého století měl zahraniční obchod a zlatý standard neoddiskutovatelnou prioritu před potřebami ob- chodu domácího. Fungování zlatého standardu vyžadovalo snižování

domácích cen, kdykoli byla směna ohrožena poklesem. A protože k deflaci docházelo prostřednictvím omezení úvěrů, vyplývalo z toho, že se fungování komoditních peněz sčítávalo s fungováním úvěrového systému. To představovalo nebezpečí pro podnikání. Přesto však úplně odložení neplnohodnotných peněz a omezení měny jen na komoditní peníze naprosto nepřicházelo v úvahu, protože taková léčba by byla horší než nemoc.

Tento defekt úvěrových peněz velmi zmírnilo centrální bankov- níctví. Prostřednictvím centralizované nabídky úvěru v celé zemi bylo možné vyhnout se celkovému narušení podnikání a zaměstnanosti, které vyplývalo z deflace, a řídit deflaci takovým způsobem, který absorboval její nárazy a rozložil její břemeno rovnoměrně po celé zemi. Banka při svém normálním fungování vytvářela poštát pro bezprostřední dopady stažení zlata na oběh bankovek, stejně jako zmenšeného oběhu bankovek na obchod.

Banka mohla užít rozmanité metody. Krátkodobé půjčky mohly překlenout mezeru způsobenou krátkodobými výpadky zlata a úplně odstranit potřebu úvěrových restrikcí. A i když byly restrikce úvěru nevyhnutelné, jak se často stávalo, jednání banky mělo tlumící efekt: Zvyšování bankovního úroku, stejně jako operace na otevřeném trhu rozkládaly účinky restrikcí na celou společnost a přesouvaly jejich bře- meno na nejsilnější ramena.

Podívejme se na klíčový případ transferu jednostranných plateb z jedné země do druhé, který mohlo zapříčinit přesunutí poplatky z do- mácích na zahraniční typy potravin. Zlato, které se nyní posílá za hranice jako platba za dovážené potraviny, by jinak bylo užito pro vnitrostátní platby, a jeho absence musela způsobit pokles domácích prodejů a ná- sledný pád cen. Tento typ deflace budeme nazývat „transakční“, neboť se šíří od jedné individuální firmy k jiné podle toho, jak se odehrávaly je- jích náhodné obchodní styky. Nakonec šířící se deflace zásadně exportní firmy a výroci exportní přebytky, který představuje „reálný“ transfer. Avšak škoda způsobená společností jako celku bude v tomto případě mnohem větší než ta, která byla nezbytně nutná k dosažení takového exportního přebytku. Vždy totiž existují firmy, které by mohly už bez- mála exportovat, jen potřebují podnět v podobě malé redukce nákladů, aby „se přehouply přes vrchol“, a takovou redukcí lze neekonomičtější uskutečnit rozproštěním deflace po celé obchodní komunitě.

Přesně to bylo jednou z funkcí centrální banky. Široký tlak její diskontní politiky a politiky volného trhu nutil domácí ceny klesat

víceméně rovnoměrně a umožňoval firmám, které byly „blízko vývozu“, znovu exportovat nebo export zvyšovat, kdežto likvidovat byly nuceny jen firmy nejméně efektivní. „Reálný“ transfer byl tak dosažen za cenu mnohem menších poruch, než by nastaly při stejném exportním přebytku dosaženém iracionálními metodami nahodilých a částo katastrofických šoků přenašenyých prostřednictvím úzkých kanálů „transakční deflace“.

Navzdory těmto prostředkům k zmírnění účinků deflace však byla opětovným výsledkem naprostá dezorganizace obchodního podnikání a následná masová nezaměstnanost. To představuje nejsilnější ze všech obvinění zlatého standardu.

Peníze vykazují velmi reálnou analogii k práci a půdě. Uplnění komoditní fikce na každou z těchto věcí vedlo k jejich účinnému začlenění do tržního systému, i když se tím zároveň rozvíjela vážná nebezpečí pro společnost. V případě peněz bylo ohroženo produktivní podnikání, jehož existence byla ohrožována každým poklesem cenové úrovně způsobeným užíváním komoditních peněz. Také v této oblasti musela být přijata ochranná opatření, která měla ten výsledek, že z jedné vyřazovala sebeřídící mechanismus trhu.

Centrální bankovníci redukovaly automatismus zlatého standardu na pouhou záminku. Znamenalo centrálně řízenou měnu; samoregulační mechanismus nabídky úvěru byl nahrazen manipulací, i když její prostředky nebyly vždy záměrné a vědomé. Stále více se poznávalo, že mezinárodní zlatý standard by mohl být samoregulující, jen pokud by se jednotlivé země vzdaly centrálního bankovníci. Jedním ze zastánců čistého zlatého standardu, který skutečně takový zůstal krok obhajoval, byl Ludwig von Mises; jeho doporučení, kdyby bylo přijato, by přeměnilo národní ekonomiky na hromady ruin.

K největšímu omylu v monetární teorii došlo kvůli oddělení politiky od ekonomiky, které bylo význačnou charakteristikou tržní společnosti. Po více než století se peníze pokládaly za čistě ekonomickou kategorii, za zboží užívané pro účely nepřímé směny. Jakmile bylo v pozici tohoto zboží upřednostřeno zlato, vznikl zlatý standard. (Přívlastek „mezinárodní“ ve spojení s tímto standardem je nesmyslný, protože existoval pro ekonomy, nikoli pro národy; transakce byly uskutečňovány nikoli mezi národy, ale mezi jednotlivci, jejichž politická loajalita byla stejně nepodstatná jako barva jejich vlasů.) Ricardo nakazil Anglii devatenáctého století přesvědčením, že termín „peníze“ znamená prostředek

směny, že bankovky jsou pouze věci výhodnosti a jejich užitečnost spočívá ve snadnější manipulaci než se zlatem, ale že jejich hodnota se odvozuje z jistoty, že nám jejich vlastnictví poskytuje prostředky, jako kdybychom kdykoli vlastnili zboží samo, tedy zlato. Z toho vyplývalo, že národní charakter měn nemá žádný význam, neboť ty nejsou ničím jiným než různými známkami reprezentujícími to samé zboží. A jestliže pro nějakou vládu by nebylo rozumné vynakládat nějaké úsilí, aby vlastnila samoné zlato (neboť distribuce této komodity se regulovala sama na světovém trhu stejně jako distribuce kretekholků jiného zboží), bylo ještě nerozumnější představovat si, že národně rozdílné známky měly nějaký význam pro blaho a prosperitu dotčených zemí.

Institucionální separace politické a ekonomické sféry však nikdy nebyla úplná a to, že byla nutné neúplná, bylo způsobeno problémem měny; stát, jehož mincovna zdánlivě pouze ověřovala váhu mincí, byl ve skutečnosti garantem hodnoty peněžních známek, které přijímal v platbách daní i jinak. Tyto peníze *nebyly* prostředkem směny, byly prostředkem platby; nebyly zbožím, byly kupní silou zdaleka neměly užitek samy o sobě, byly pouze žetonem ztělesňujícím kvantifikovanou hodnotu nárok na věci, které lze koupit. Společnost, v níž závisí distribuce na vlastnictví takových známek kupní síly, byla zcela jasně konstruovaná úplně jinak než tržní ekonomika.

Nezbýváme se zde samozřejmě obrátit k skutečnosti, ale konceptuálnímu vzorci, užíváními pro účely objasnění. Žádná tržní ekonomika oddělená od politické sféry není možná; přesto však taková konstrukce ležela v základech klasické ekonomie od Davida Ricarda a bez ní by její pojmy a předpoklady nebyly pochopitelné. Společnost podle tohoto „projektu“ sestávala ze směnůvých jednotlivců vlastních soupravu komodit – startů, půdy, práce a jejich kombinací. Peníze byly prostě jen jednou z komodit směnovaných častěji než jiné, a proto se získávaly za účelem směny. Taková „společnost“ mohla být nereálná, přesto však obsahovala holou kostru konstrukce, z níž vycházeli klasici ekonomové.

Ekonomie kupní síly nabízelá ještě neúplnější obraz skutečnosti.¹ Přesto však některé z jejích rysů připomínaly naši skutečnou společnost více než paradigma tržní ekonomiky. Pokud se si představíme „společnost“, v níž je každý jednotlivec vybaven určitým množstvím kupní síly, umožňující mu nárokovat statky, jejichž každá položka je opatřena cenovou visáčkou. Peníze v této společnosti nebudou zbo-

¹ Základní teorii rozpracoval F. Schaffer, Wellington, Nový Zéland.

zím, protože samy o sobě žádný užitek nemají a užívají se jen ke koupi zboží, k němuž jsou připojeny cenové visáčky, podobně jako je tomu v našich dnešních obchodech.

Zatímco v devalvácetém století, kdy instituce vyhovovaly mnoha základními znaky tržnímu vzorci, byla teorie komoditních peněz nadřazena svým konkurentům, od začátku století dracátého neustále získávala vliv koncepcí kupní síly. S rozpadem zlatého standardu přestaly komoditní peníze prakticky existovat a bylo jen přirozené, když by je nahradila koncepce kupní síly peněz.

Obrátíme-li se od mechanismů a koncepcí k působícím sociálním silám, je důležité si uvědomit, že vládnoucí třídy samy věnovaly svou podporu řízení měny prostřednictvím centrální banky. Takové správní měny samozřejmě nebylo pokládáno za zasahování do instituce zlatého standardu, ale naopak, bylo součástí pravidel hry, v níž měl zlatý standard fungovat. Protože udržování zlatého standardu bylo axiomatickým a centrální bankovní mechanismus nikdy nepřipouštěl jednat takovým způsobem, aby země opustila zlato, ale naopak, nejvyšší direktivou banky bylo vždy a za všech okolností zůstat u zlata, zdánlivě z toho nevyplyvala žádná otázka principů. Avšak tak tomu bylo pouze pokud, pokud pohyby cenové úrovně zaznamenávaly naneyšší slabá 2–3 procenta, o něž se rozcházel s takzvanými zlatými body. Jakmile byl pohyb vnitřní cenové úrovně nutně k udržení stabilní směny mnohem větší, když vyskočil k 10 nebo 30 procentům, situace se naprosto změnila. Takové poklesy cenové úrovně by šílily břídu a rozklad. Skutečnost, že měny jsou řízeny, dostala protořády význam, neboť to znamenalo, že metody centrálního bankovníctví byly věci politiky, tj. něčím, o čem mohly rozhodovat politické orgány. Velký institucionální význam centrálního bankovníctví spočíval vlastně ve faktu, že monetární politika tak byla vřazena do vlastní politické sféry. Důsledky toho nemohly být jiné než dalekosáhlé.

Byly dvojího druhu. V domácí oblasti byla monetární politika pouze jinou formou intervencionismu a kolem této otázky tak úzce spojené se zlatým standardem a vřazenými rozpočty měly tendenci krystalizovat sféry ekonomických tříd. Na tento problém, který hrál důležitou roli v rozvoji antidemokratického hnutí, se často zaměřovaly, jak ještě uvidíme, vnitřní konflikty v třicátých letech.

V zahraniční oblasti měla role národních měn mimořádný význam, přestože tato skutečnost byla v té době jen málo rozpoznatelná.

Vládnoucí filosofie devalvácetého století byla pacifistická a internacionalistická; „v zásadě“ všichni vzdělaní lidé byli teoreticky pro volný obchod a s výhradami, které se dnes zdají paradoxně zdůrazňivé, byli takovi i v praxi. Zdroji takových názorů byl samozřejmě ekonomický; většina opravdového idealismu pramenila ve sféře směny a obchodu – skrze vrcholný paradox sobeckých potřeb člověka, které byly oprávněny jeho nejšlechternějšími pohnutkami. Od sedmdesátých let devalvácetého století se však dala postihnout emocionální změna, i když ještě nenastal odpovídající obrat v dominantních idejích. Svět nadále věřil v internacionalismus a vzájemnou závislost, i když jednal na základě pohytek nacionalismu a soběstačnosti. Liberální nacionalismus se rozvinul v národní liberalismus s jeho makartuními sklony k protekcionismu a imperialismu v cizině a monopolistickému konzervatismu doma. Nikde nebyla tato kontradike tak ostrá, a přesto tak málo uvědomovaná jako v monetární oblasti. Přetrvávala dogmatická víra v mezinárodní zlatý standard a získávala si bezmeznou loajalitu lidí, ale zároveň byly ustavovány nepřehlednější měny založené na suverenně různých centrálních bankovních systémech. Pod egidou mezinárodních principů byly nevědomě vzrýčovány neprohluknutelné bašty nového nacionalismu v podobě centrálních emisních bank.

Ve skutečnosti byl tento nový nacionalismus logickým důsledkem nového internacionalismu. Mezinárodní zlatý standard by se mezi národy, jimž měl údajně sloužit, nikdy nemohl zrodit, pokud by se tyto národy nezabezpečily proti nebezpečím, jimiž ohrožoval společenosti, které ho zachovávaly. Naprosto monetarizované společenosti by nemohly ustát ničivé účinky příkrych změn v cenové úrovni, které byly vynuceny udržováním stabilní směny, pokud by takový šok nebyl tlumen prostředky nezávislé centrální bankovní politiky. Určitém strážcem tohoto relativního bezpečí byly nepřehlednější národní měny, neboť dovolovaly centrální bance působit jako jakýsi nárazník mezi vnitřní a vnější ekonomikou. Byla-li španouli likviditou ohrožena platební bilance, těžké období překlenuly rezervy a zahraniční půjčky, musela-li být vytvořena úplně nová ekonomická rozaha zahrnující pokles domácí cenové úrovně, mohlo se rozšířovat tím nejracionálnějším způsobem omezování úvěru, které eliminovalo neefektivní firmy a ukládalo břemeno na ty efektivní. Absence takového mechanismu by znemožnila jakékoli pokročilé země zůstat u zlata bez zničujících účinků na její blahobyt, ať už z hlediska výroby, příjmů či zaměstnanosti.

Byla-li obchodnická třída protagonistou tržní ekonomiky, byli bankéři rozenými vůdci této třídy. Zaměřenost a výdělkový záviselý na ziskovosti podnikání, ale ziskovost podnikání závisela na stabilních směnách a rozumných úvěrových podmínkách, o což pečovali bankéři. Část jejich víry bylo to, že tyro dvě věci jsou neoddtělné. Zdravý rozpočet a stabilní vnitřní úvěrové podmínky předpokládaly stabilní zahraniční směnu; ani tato směna nemohla být stabilní, pokud nebyl zabezpečen domácí úvěr a rovnováha finančního hospodářství. Krátce řečeno, dvojjediná povinnost bankéřů zahrnovala zdravé domácí finance a vnější stabilitu měny. Bankéři jako třída byli tedy těmi posledními, kteří si všimli, že obojí ztratilo svůj význam. Vlastně není nic překvapivého ani na dominantním vlivu mezinárodních bankéřů v dvacátých letech, ani na jejich zániku v letech třicátých. Ve dvacátých letech byl zlatý standard stále pokládán za *podmínku* návratu stability a prosperity, a v důsledku toho nebyly žádné požadavky kladené jeho profesionálními strážci, bankéři, považovány za příliš obržité, jen pokud slibovaly zabezpečit stabilní směnné kurzy; když se to po roce 1929 ukázalo jako nemožné, vznikla katgorická potřeba stabilní vnitřní měny a nikdo nebyl k tomu, aby ji poskytl, kvalifikován méně než právě bankéři.

V žádné oblasti nebyl úpadek tržní ekonomiky tak náhlý jako ve sféře peněz. Zemědělská čla zasahující dovoz produkce ze zahraničí půdy zničila volný obchod; zužování a regulace trhu práce omezovaly vyjednávání o tom, co zákon ještě ponechával na rozhodnutí stran. Ale ani v případě práce, ani v případě půdy nenastala tak formálně náhlá a naprostá přetržka tržního mechanismu, jak se to stalo v peněžní oblasti. Na jiných trzích nedošlo k ničemu srovnatelnému s opuštěním zlatého standardu Velkou Británií 21. září 1931; dokonce ani v následné události, kdy se v červnu 1933 podobně zachovala Amerika. I když v té době Velká krize, která začala v roce 1929, smetla větší část světového obchodu, neznamenalo to žádnou změnu v metodách, ani se to nedotklo vládnoucích idejí. Avšak konečný pád zlatého standardu byl také konečným pádem tržní ekonomiky.

Ekonomický liberalismus začínající před sto lety se střetával s protekcionistickým protipohybem, který nyní prolomil poslední baštu tržní ekonomiky: Svět sebertegulujícího trhu vytlačil nový soubor vládnoucích idejí. K ohromení velké většiny soudanůlká výbuchly neutušené síly charismatického vůdcovství a autarchistického izolacionismu a smřelily společnosti do nových forem.

POŠKOZENÁ SAMOREGULACE

Během poloviny století, mezi lety 1879 a 1929, se západní společnosti vyvinuly v těsně spjaté útvary, ve kterých se skrývaly silné rušivé tlaky. Bezprostředním zdrojem tohoto vývoje bylo poškození samoregulace tržní ekonomiky. Protože společnost byla utvořena tak, aby odpovídala potřebám tržního mechanismu, způsobovaly chyby tohoto mechanismu kumulativní tlaky v organismu společnosti.

Poškozená samoregulace byla důsledkem protekcionismu. Thy jsou samozřejmě v jistém slova smyslu vždy samoregulaující, protože vedou k vyrovnání ceny, která trh pročištuje. To ale platí pro všechny trhy, ať už jsou volné nebo ne. Už jsme ale ukázali, že samoregulaující tržní *system* znamená něco úplně jiného, totiž trhy pro prvky výroby – práci, půdu a peníze. Protože činnost takových trhů hrozí zničením společnosti, společnost se v sebeobraně snaží zabránit jejich ustavení a poré, co jsou odstraněny, omezit jejich činnost.

Liberalními ekonomy byla jako přesvědčivý důkaz o funkčnosti tržní ekonomiky uváděna Amerika. Po celé jedno století bylo ve Spojených státech volné obchodováno s prací, půdou a penězi, a přesto údajně nebylo potřeba žádného druhu sociální ochrany a kromě celních poplatků probíhal průmyslový život nebrzděn vládními zásahy.

Vysvětlení je samozřejmě prosté: Je jím volná práce, země a peníze. Až do devadesátých let devatenáctého století byly hranice otevřeny a stále zbývalo dost volné země. Až do první světové války plynula do země velká nabídka nekvalifikované práce.¹ Až do přelomu století tu nebyla žádná povinnost ustálit zahraniční směnu. Stále byly dostupné volné zásoby země, práce a peněz, a tak neexistoval žádný samoregulaující tržní systém. Dokud přetrvávaly tyto podmínky, nepotřebovali člověk, příroda ani obchod ochranu toho druhu, který může poskytnout jen vládní intervence. Jakmile tyto podmínky přestaly platit, nastoupila sociální ochrana. Když už se nedala volně doplňovat

¹ Penrose, E. F., op. cit. Malthusovský zákon platí pouze za předpokladu, že je omezena zásoba půdy.

nekvallifikovaná práce z nekončného rezervoáru imigrantů a kvalifikovaní pracovníci se nemohli volně usazovat na půdě, když se půda a přírodní zdroje staly vzácnými a muselo se s nimi začít hospodářit a když byl ustaven zlatý standard, který měl odsranit měnu z politiky a spojit domácí obchod s obchodem světovým. Spojené státy dohnaly sto let evropského vývoje. Objevila se ochrana půdy a těch, kdo ji obdělávají, sociální ochrana pracujících pomocí odborů a zákonodárství a ústřední bankovníví – a to vše v tom největším měřítku. Nejprve přišel měnový protekcionismus: Ustanovení Federálního rezervního systému mělo harmonizovat potřeby zlatého standardu s regionálními potřebami; následoval protekcionismus vztahující se k práci a půdě. Desetiletí prosperity ve dvacátých letech stačilo k tomu, aby došlo k tak silné depresi, že v jejím průběhu okolo půdy a práce začal Nový úděl kopat příkop širší, než jaký kdy Evropa poznala. Amerika tak poskytla zjevný důkaz – a to jak pozitivní, tak negativní – pro naši teorii, že údajně samoregulující trh provází sociální ochrana.

V té době protekcionismus vytvářel krunýř jednotky sociálního života, která nově vznikala po celém světě. Tato nová entita byla odlišná v kadlubu národního života, ale své předchůdce, nechalé národy divějška, připomínala jen vzdáleně. Nový krunýřovitý druh národa svou identitu vyjadřoval jednotkami národní měny, která byla ochraňována mnohem zárlivěji a absolutnější suverenitou, než jaká kdy byla známa. Tyto měny byly také pozorně sledovány zvenčí, protože se z nich utvářel mezinárodní zlatý standard (hlavní nástroj světového hospodářství). Pokud nyní světu zjevně vládl peníze, byly tyto peníze značeny národním barvivem.

Takový důraz na národy a měny by byl nepochopitelný pro liberály, kteří běžně nechápali skutečné charakteristiky světa, v němž žili. Národ pokládali za přezitek a národní měny ani nepovažovali za hodné pozornosti. Žádný ekonom liberálního věku mající nějakou sebeúctu nepochyboval o nedležitosti faktu, že různé kousky papíru se na různých stranách politických hranic nazývaly různými jmény. Nebylo přece nic snazšího, než vyměnit jednu peněžní známku za jinou s pomocí směnného trhu, instituce, která nemohla selhat, protože ji naštěstí nekontroloval žádný stát nebo politik. Zapadní Evropa procházela novým osvícenečtím a mezi jejími strašáky vysoko čněl „kmenový“ koncept národa, jehož údajná suverenita byla liberály považována za projev provinčního myšlení. Až do třicátých let dvacátého století uváděl ekonomický průvodce jako zaručenou info-

maci, že peníze jsou pouhým nástrojem směny, a jsou tedy z definice nepodstatné. Slabnou takového marketingového myšlení bylo rovněž to, že bylo stejně nevšimavé k fenoménům národa a peněz. Zastánce volného obchodu byl ve vztahu k oběma nominalistou.

Tato spojitost měla velký význam, ale svého času zůstala nepovšimnuta. Tu a tam se objevovali kritici volného obchodu i kritici ortodoxních doktrín peněz, skoro nikdo si ale neuvedomoval, že tyto dva soubory doktrín hlásají to stejné, jen jinými slovy, a pokud je mylný jeden, druhý je na tom podobně. William Cunningham nebo Adolph Wagner poukázali na chyby kosmopolitního volného trhu, ale nespojili je s penězi. Macleod a Gesell na druhé straně napadali klasické teorie peněz, ale stále se drželi kosmopolitního obchodního systému. Konsitutivní význam měny v utváření národa jako rozhodující ekonomické a politické jednotky té doby byl autory liberálního osvícenečtí přehlížen stejně důkladně, jako byla jejich předchůdci přehlížena existence historie. Tento postoj zastávali i nejskvělejší ekonomičtí myslitelé, od Ricarda k Wieserovi, od Johna Stuarra Millia po Marshalla a Wicksteella, zatímco běžní vzdělanci byli vedeni k přesvědčení, že zabývat se ekonomickou problematikou národa nebo měny je znakem podřídnosti. Spojení těchto bludů v strašlivou teorii, že národní měny hrály důležitou úlohu v institucionálním mechanismu naší civilizace, by bylo odsouzeno jako zbytečný, smysl a význam postrádající paradox.

Ve skutečnosti jsou nové národní útvary a nová národní měna nerozlučně spjaty. Právě měna zajišťovala mechanismy národních a národních systémů a uváděla do hry faktory, které měly za následek náhlou zlomu. Měnový systém, na kterém byl založen úvč, se stal záchranným lanem jak národní, tak mezinárodní ekonomiky.

Protekcionismus měl tři cíle. Svou roli v něm hrály půda, práce i peníze. Ale zatímco půda a práce byly spojeny s určitými, byť širšími, sociálními vrstvami, jako byli dělníci či zemědělci, měnový protekcionismus byl do značné míry národním faktorem, částo spoujícím rozdílné zájmy v kolektivní celek. Přestože měnová politika také mohla nejen spojit, ale i rozdělovat, je měnový systém objektivně tou nejsilnější z ekonomických sil integrujících národ.

Práce a půda odpovídají hlavně za sociální zákonodárství a obilní dla. Zemědělci by protestovali proti zatížením, která by prospívala dělníkům a zvedala mzdy, zatímco dělníci by byli proti jakémukoli zdražování jídla. Ale jakmile byly obilní i pracovní zákony v platnosti, v Německu tomu tak bylo od začátku dvacátých let, bylo obřízně zrušit

jedny a zachovat přitom druhé. Vztah mezi zemědělskými a průmyslovými cly byl dokonce ještě bližší. Od té doby, co Bismarck zavedl všestranný protekcionismus (1879), byla běžným rysem německé politiky politická aliance vlastníků půdy a průmyslníků, která měla za úkol vzájemně zajišťování tarifů. Vzájemná celní výpomoc byla stejně běžná jako zakládání kartelů za účelem ochrany osobních zájmů před poplatky.

Vnitřní a vnější, sociální a národní protekcionismy měly sklon splývat.² Zvyšování životních nákladů způsobené obilnými zákony mělo za následek volání výrobců po ochranných clech, která jen zřídka nedokázali využít k zavedení kartelové politiky. Odbory přirozeně trvaly na zvyšování platů, aby kompenzovaly zvyšování životních nákladů, a nemohly tedy proti těmto clam dost dobře nic namítat, protože díky nim byl zaměstnavatel schopen vyšší mzdy poskytnout. Jakmile se ale účelníctví sociálního zákonodárství stalo záložným na mzdové úrovni podmiňované celními tarify, nedalo se od zaměstnavatelů očekávat, že ponechou břemena takových zákonů, pokud se jim nezajistí trvalá ochrana. Mimochodem zde byl onen slabý faktický základ obvinění z kolektivistického spiknutí, které bylo údajně zodpovědné za protekcionistické hnutí. Zaměřuje se zde ale důsledek s příčinou. Počátky tohoto hnutí byly spontánní a široce rozptýlené. Jakmile ovšem toto hnutí začalo vznikat, nemohlo nevytvořit společné zájmy, které poté přispívaly k jeho pokračování.

Důležitější než podobnost zájmů bylo uniformní rozšíření reálných podmínek vytvořených kombinovanými dopady takových opatření. Pokud byly živoní podmínky v jiné zemi odlišné, jak tomu vždycky bylo, bylo možné vystopovat zdroje nerovnosti k určitým zákonodárcům a administrativním aktům provedeným v zájmu ochrany, protože podmínky výroby a práce nyní závisely především na clech, daních a sociálních zákonech. Ještě předtím, než Spojené státy a britská domátnia omezily imigraci, se počet přistěhovalců z Británie i přes vysokou nezaměstnanost snižoval. Bylo to zjevně zásluhou značně se zlepšujícího sociálního klimatu mateřské země.

Ještě ale celní poplatky a sociální zákony vytvářely umělé klima, měnová politika vytvářela umělé počasí, které se den ode dne měnilo a ovlivňovalo členy společnosti v jejich bezprostředních zájmech. Sjednocující moc měnové politiky byla mnohem větší než u jiných druhů protekcionismu s jejich pomalým a nehrabavým aparátem,

protože vliv měnové ochrany byl vždy aktivní a vždy proměnlivý. To, jak uvažovali o příznivé době podnikatel, organizovaný dělník, žena v domácnosti, rolník plánující sklizeň, rodiče zvažující možnosti dalšího dítěte či milenci, kteří se chtěli vzít, bylo ovlivňováno měnovou politikou ústřední banky mnohem více než jakýmkoli jiným jednotlivým faktorem. A pokud to platilo i při stabilní měně, bylo to nestorvatelně pravdivější, pokud měna byla nestabilní a bylo třeba učinit živorně důležité rozhodnutí, zda bude inflace nebo deflace. Politicky byla národní identita státu určována vládou, ekonomicky závisela na centrální bance.

V mezinárodním prostředí měnový systém zaujímal, bylo-li to vůbec možné, ještě důležitější pozici. Volnost peněz byla paradoxně důsledkem omezení obchodu. Čím obtížnější totiž byl pohyb zboží a lidí přes hranice, tím lépe musela být zajištěna volnost plateb. Krátkodobé peníze se během hodiny přesouvaly z jednoho místa na zeměkouli na jiné. Způsoby mezinárodních plateb mezi vládami a mezi soukromými společnostmi nebo jednotlivci byly jednotně upraveny. Odmítnutí zaplatit státní zahraniční dluh či snahy pohrýbat si s rozpočtovými zárukami, být by se jednalo o vládu zaostřelého státu, byly považovány za nejtěžší urážku a byly trestány vypovězením těch, kteří nebyli hodni úvěru, do vnější temnoty. Po celém světě byly usazovány podobné instituce týkající se všech záležitostí spojených se světovým měnovým systémem: reprezentativní orgány, psané ústavy určující jejich jurisdikci a upravní jí vydávání rozpočtů, vydávání zákonů, porvzování smluv, metody uplatňování finančních závazků, pravidla veřejného účelníctví, práva cizinců, jurisdikce soudů, umisťování směnů, a tím vlastně i postavení emisní banky, zahraničních majitelů dluhopisů a všemožných věřitelů. Žádná vláda, snad kromě té nejmocnější, si nemohla dovolit pomíjet tabu peněz. Pro mezinárodní účely byla měna národem a žádný národ nemohl existovat mimo mezinárodní schéma.

Na rozdíl od lidí a zboží nebyly peníze omezovány žádnými opatřeními a jejich schopnost uskutecňovat obchody na jakoukoli vzdálenost v jakýkoli čas se dále vyvíjela. Čím obtížnější bylo přesouvat samotné předměty, tím snaží bylo přesouvat nároky na ně. Zatímco byl obchod s komoditami a službami zpomalován a jeho rovnováha se nepředvidatelně vychylovala, rovnováha plateb byla skoro automaticky udržována pomocí krátkodobých půjček, které poletovaly kolem celé zeměkoule, a operaci s cennými papíry, jež jen vzdáleně

² Carr, E. H., *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, 1940.

souvisely s hmatatelnými obchody. Platby, dluhy a nároky zůstávaly neovlivněny obrovskými překážkami, které se zvedaly před výměnou zboží. Rychle rostoucí pružnost a univerzálnost mezinárodního měnového mechanismu svým způsobem kompenzovala stále smluvní kanály světového obchodu. Když se na počátku třicátých let změnil proud světového obchodu v tenký pramínek, mezinárodní krátkodobé půjčky dosáhly neslýchaného stupně mobility. Dokud fungoval mechanismus mezinárodních přesunů kapitálu a krátkodobých úvěrů, nebylo žádné vychýlení tržní rovnováhy tak závažné, aby je nešlo překonat účetnickými metodami. Sociálnímu rozkladu se předcházelo přesunováním úvěrů a ekonomická nerovnováha byla napravena finančními prostředky.

Posledním možným řešením poškozené samoregulace trhu byla politická intervence. Když se hospodářský cyklus nedokázal vzpamatovat a obnovit zaměstnanost, když dovoz nedokázal vyrovnat vývoz, když omezení bankovních rezerv ohrožovalo obchod panikou, když zahraniční dlužníci odmítali splácet svůj dluh, musela na vzniklý tlak odpovědět vláda. V případě nouze se jednora společností prosadila prostřednictvím intervence.

Do jaké míry byl stát nucen zasáhnout, záviselo na složení politické sféry a stupni ekonomických nesnází. Dokud bylo volební právo omezené a politický vliv měli jen nemnozí, byl intervencionismus mnohem méně nátlakovým problémem, než jakým se stal, když všeobecné hlasovací právo učinilo ze státu orgán vládnoucích milionů – stějných milionů, kteří často museli v ekonomickém světě nést hojité břemeno ovládaných. Dokud byla dost vysoká zaměstnanost, jisté příjmy, plynná výroba, pevná životní úroveň a stabilní ceny, byl tlak intervencionistů pochopitelně mnohem slabší, než když dlouhodobý úpadek měnil průjmy v trosky neužívaného nářadí a bezvýsledné snahy.

I v mezinárodním prostředí se k podpoření nedokonalé samoregulace trhu užívalo politických metod. Ricardovská teorie obchodu a měny zbytečně pomíjí rozdílné postavení různých států podle jejich schopnosti produkovat bohatství, podle výrobních možností, obchodních, dopravních a bankovních zkušeností. V liberální teorii je Velká Británie pouze další částkou ve vesmíru obchodu a má přesně to samé zažení jako Dánsko nebo Guatemala. Ve skutečnosti se ale svět skládal z omezeného počtu států, které se dělily na věřitelské státy a dlužnické státy, vyvážející státy a v podstatě soběstačné státy, státy s různými druhy vyváženého zboží a státy, jejichž dovoz a zahraniční

půjčky závisely na jediném druhu vyvážené komodity, jako například obilí nebo káva. Teorie tyto rozdíly může ignorovat, ale v praxi jejich následky takto pomíjeny být nemohou. Zamoyské země často nebyly schopny splácet své dluhy a nebo upadala hodnota jejich měny, což ohrožovalo jejich solventnost. Někdy se tyto státy rozhodly napravit rovnováhu politickými prostředky, přičemž zasahovaly do majetkových práv zahraničních investorů. V těchto případech nebylo možné spoléhat se na proces ekonomické seberegenerace, byť by měl podle klasické doktríny nakonec odškodnit věřitele, obnovit měnu a ochránit zahraniční investory před opakováním podobných ztrát. To by ale vyžadovalo, aby příslušné státy byly víceméně rovnými účastníky v systému světové dělby práce, což rozhodně nepřipadalo v úvahu. Bylo naivní předpokládat, že každá země, jejíž měna se hrouutí, automaticky zvýší svůj vývoz, a tím obnoví rovnováhu plateb, nebo že její potřeba cizího kapitálu jí přiměje k odškodnění zahraničních investorů a k nové obsluze svého dluhu. Zvýšený prodej kávy nebo dusičnanů by například mohl rozkolísat tihy a odmítnutí splácení lichvářské zahraniční půjčky může vypadat lákavěji než znehodnocení národní měny. Mechanismus světového trhu si nemohl dovolit podstupovat taková rizika. Místo toho byly na místo vyslány dělové čluny a nespočetlivé vláde bylo, bez ohledu na její poctivost či nepoctivost, dáno vyhnout se ztrátám a udržení systému v chodu se nenabízel žádný jiný způsob. Podobného postupu se užívalo k přesvědčení obyvatel kolonií o výhodnosti obchodu, když domorodci španěle pochopili nebo vůbec nepochopili teoreticky dokonalý argument vzájemné výhodnosti. Potřeba intervenčních metod byla ještě zjevnější v případě, že byla daná oblast bohatá na suroviny, které potřebovali evropsí výrobci, ale neexistovala v ní žádná předem ustanovená rovnováha, která by zaručovala, že domorodci, jejichž přirozené potřeby doposud směřovaly úplně jiným směrem, budou toužit po obchodování s evropskými výrobci. Je jasné, že v údajně samoregulujícím systému by žádný z těchto problémů neměl nastat. Čím častěji ke splácení dluhů docházelo, jen pod hrozbou ozbrojené intervence, čím častěji byly obchodní trasy udržovány v bezpečí pouze s pomocí dělových člunů a čím častěji obchod následoval vlájku, zatímco vlájka následovala potřeby vlády invazních zemí, tím zřejmější bylo, že k udržení rovnováhy ve světové ekonomice je třeba politických nástrojů.

ROZKLADNÉ TLAKY

Z této uniformity základních institucionálních uspořádání se odvolávala fascinující podobnost ve vzorci událostí, který se v půlstoletí 1879–1929 rozšířil po obrovském prostoru.

Místní zabarvení a tematický důraz při změnách v osudech mnoha zemí sice dodávala nekonečná rozmanitost osobností a prostředí, mentalit a historických předpokladů, přesto však větší část světové civilizace sestávala ze stejného předtva. Tato příbuznost překračovala podobnost danou kulturními rysy, jež jsou společné lidem užívajícím podobné nástroje, trávícím čas podobnými zábavami a odměňujícím úsilí podobnými odměnami. Týkala se spíše funkce konkrétních událostí v historickém kontextu života, časové vázaných komponentů kolektivní existence. Analýza těchto typických taků a pnutí odhalí velkou část mechanismu, který během tohoto období vyvrátil podivuhodně uniformní vzorec historie.

Tyto tlaky lze snadno roztrítit podle hlavních institucionálních oblastí. V domácí ekonomice zde bude nejrozmanitější symptomy netovnováhy – jako je pokles výroby, zaměstnanosti a výdělků – reprezentovat typická pohroma *nezaměstnanosti*. V domácí politice existoval boj nebo nerozhodný výsledek sociálních sil, který budeme symbolicky zobrazovat prostřednictvím *napětí mezi třídami*. Obrátí se na poli mezinárodní ekonomiky, které se točily kolem takzvané platební bilance a zahrnovaly úpadek exportu, nepřiznivé podmínky obchodu, nouzi o importované suroviny a ztráty zahraničních investic, skupinově označme jistrou charakteristickou formou napětí, totiž jako *tlak na směnné kursy*. A konečně, napětí v mezinárodní politice zahrneme pod hlavníčku *imperialistické soupeření*.

Uvažme nyní zemi, která je v průběhu hospodářské krize postižená nezaměstnaností. Je snadné pochopit, že všechna opatření ekonomické politiky, pro něž se banky mohou rozhodnout, aby vytvořily zaměstnanost, jsou omezena nálehavostí stabilizy kursů. Banky nebudou schopny zvěšovat nebo dále prodlužovat úvěry průmyslu bez pomoci centrální banky, která se ale ze svého hlediska odmírne připojit, neboť

bezpečnost měny vyžaduje opačné kroky. Na druhé straně, pokud se tento tlak rozšíří z průmyslu na stát – odbory mohou podnítit přízněné politické strany, aby tento problém přednesly v parlamentu –, bude rozsah jakékoli politiky podpory nebo veřejných prací omezen požadavky na vyrovnaný rozpočet, který je další podmínkou stabilních kursů. Zlatý standard se tak v této věci stane stejně účinnou brzdou jednání ministerstva financí jako bank a legislativa pocitů stejné omezení, jaká platí pro průmysl.

V rámci národa může tlak nezaměstnanosti samozřejmě působit střídavě v hospodářské a ve vládní zóně. Byla-li v nějakém konkrétním případě krize překonána prostřednictvím deflačního tlaku na mzdy, pak lze říci, že břemeno nezaměstnanosti pocítila především ekonomická sféra. Pokud by se však podařilo tomuto bolestivému opatření vyhnout pomocí veřejných prací financovaných z dědičských daní, tíže napětí by padla na sféru politickou (to stejné by platilo v případě, že by pokles mezd byl odborům vnucen nějakým vládním opatřením navzdory nabýrým právním). V prvním případě – deflačního tlaku na mzdy – zůstalo napětí v rámci tržní zóny a bylo vyjádřeno posunem v příjmech přenašečem změnami cen; v druhém případě – veřejných prací nebo omezení odborů – nastal posun v právním statusu nebo ve zdanění, který ovlivnil především politické postavení dotčené skupiny.

Tlak nezaměstnanosti se může dále rozšířit vně hranic národa a ovlivnit zahraniční kursy. K tomu může dojít, ať už jsou v boji proti nezaměstnanosti použity politické nebo ekonomické metody. V podmínkách zlatého standardu – jehož existenci tu celou dobu předpokládáme – každé vládní opatření, které způsobí rozpočtový deficit, může nastartovat znehodnocení měny; jestliže se na druhé straně nezaměstnanost potírá rozšiřováním bankovního úvěru, zvyšování domácích cen nepřiznivé zásahne export, a ovlivní tak platební bilanci. V obou případech kurs poklesne a země pocítí tlak na svou měnu.

Nebo tlak, který vychází z nezaměstnanosti, může vyvolat zahraniční napětí. V případě slabé země to mělo někdy ty nejtěžší důsledky pro její mezinárodní postavení. Její status se zhoršil, její práva byla přehlížena, byla na ni uvalena zahraniční kontrola, její národní aspirace byly zmařeny. V případě silných států může být tento tlak odveden do boje o zahraniční trhy, kolonie, zóny vlivu a k jiným formám imperialistického soupeření.

Tlaky vycházející z trhu se tak posunovaly sem a tam mezi třemi a ostrannými hlavními institucionálními zónami, někdy ovlivňovaly

fungování vlády, někdy zlatého standardu nebo – k čemuž také mohlo dojít – systému rovnováhy moci. Každá z těchto oblastí byla relativně nezávislá na jiných a směřovala k vlastní rovnováze; kdykoli takové rovnováhy nebylo dosaženo, šířila se nerovnováha do osanních sfér. Právě tato relativní autonomie sfér pak byla příčinou toho, že tlaky se akumulovaly a vytrvávaly napětí, které nakonec vybuchovalo ve více či méně stereotypních formách. Zatímco představivost devatenáctého století se zaměřovala konstruováním liberální utopie, ve skutečnosti se věci světověly určitěmu počtu konkrétních institucí, jejichž mechanismy ovládaly dobu.

Snad nejvíce se k uvědomění skutečného stavu přiblížila rétorická otázka ekonomů, který teprve v roce 1933 obviňoval protekcionistickou politiku „*převážující většiny vlády*“. Může být správná politika, která je jednomyslně zavrhována všemi experty jako naprosto chybná, hrubě pomýlená a protikladná všem principům ekonomické teorie? Jeho odpovědí bylo nepodmíněné „Ne“¹. Avšak v liberální literatuře by člověk marně hledal cokoli z podobatý vysvětlení zřejmých faktů. Jedinou odpovědí byl nekonečný proud nadávek na vládu, politiky a státníky, jejichž nevědomost, ambice, nenasytnost a krátkozraké předsudky byly údajně odpovědné za logický vyplývající politiku protekcionismu v „*převážující většině*“ zemí. Jen vzácně se v ní vyskytla rozumná argumentace k tomuto tématu. Od Schömlenova popírání empirických faktů vědy nebyl pouhý představek rozvinut v tak strašnou sbírku. Jedinou intelektuální reakcí bylo doplnění mýtu protekcionistického splnění mýtem imperialistického šílenství.

Liberální argumentace, jak byla až dosud vyjádřena, tvrdila, že někdy na začátku osmdesátých let devatenáctého století se začaly v západních zemích budit imperialistické vášně a svým emocionálním dovolaáním se kmenových předsudků zničily plodnou práci ekonomických myslitelů. Tato sentimentální politika postupně nabírala na síle a nakonec vedla k první světové válce. Po ní dostaly síly osvícenství další šanci nastolit království rozumu, ale neočekávané vzplanutí imperialismu, zvláště ze strany malých nových zemí a později také „*chudých národů*“, jako Německo, Itálie a Japonsko, vozidlo pokroku převrhlo. „*Isřiví tvorové*“, politici, porazili mozková centra lidské rasy – Zenevu, Wall Street a londýnskou City.

¹ Haberler, G., *Der internationale Handel*, 1933, str. vi.

V tomto kouzku populární politické teologie zastupuje imperialismus starého Adama. Státy a říše jsou pyš v zásadě imperialistické; bez jakýchkoli morálních skrupulí chtějí pohltit své sousedy. Druhá polovina tohoto tvrzení je pravdivá, nikoli však první. Přesvědže imperialismus, kdykoli a kdekoli se objevil, nečekal na racionální či morální ospravedlnění expanze, protičejí faktům, že státy a říše jsou vždy expanzionistické. Teritoriální společenství nejsou nutné dychohivná po rozšíření svých hranic. Ani města, ani státy, ani říše nejdoují z takových pohnutek. Tvrdit opak znamená zaměňovat některé typické situace za obecný zákon. Koneckonců, v protikladu k populárním předstevkům moderní kapitalismus začínal dlouhým obdobím kontraktacionismu a teprve později v jeho vývoji došlo k obratu k imperialismu.

Antiimperialismus inicioval Adam Smith, který tak nejen antici-poval americkou revoluci, ale také hnul Malé Anglie v následujícím století. Důvody tohoto zlomu byly ekonomické: rychlé šíření trhu za-počaté sedmiletou válkou způsobilo, že říše zasaraly. Zatímco geogra-fické objevy v kombinaci s relativně pomalými dopravními prostředky zvýhodňovaly zámožské planážníci, rychle komunikace proměnily kolonie v drahý luxus. Dalším faktorem, který byl planážnicí nepří-znivý, bylo to, že export nyní potlačoval význam imporu. Ideál trhu kupujícího ustoupil ideálu trhu prodávajícího, což byl cíl nyní dosaží-telný jednoduchými prostředky snižování ceny jednoho z konkuren-tů, případně včetně samotných kolonistů. Jakmile byly ztraceny zámožské atlantické kolonie, Kanada stěží mohla zvládnout, aby se sama udržela v říši (1837). Dokonce i Disraeli obhajoval likvidaci západofrického vlastnictví. Oranžsko marně nabízelo, že se připojí k říši. A v souladu s tím bylo odmítnuto přijetí některým ostrovům v Pacifiku, poklá-daným dnes za klíčové body světové strategie. Vyznavači volného obchodu i protekcionisté, liberálové i zapálení toyrové se shodovali v populárním přesvědčení, že kolonie promaňovaly aktiva, která se pak neodvratně stávala politickým a ekonomickým závazkem. Každý, kdo ve století mezi roky 1780 a 1880 obhajoval kolonie, byl pokládán za přívržence *ancien régime*. Střední třída pranýřovala válku a dobytívaní jako dynastické machinace a podporovala pacifismus (první, kdo pro *laissez-faire* nátkoval vařiny míru, byl François Quesnay). Francie a Německo následovaly Anglii. První znatelné zpomálla míru své ex-panze a její imperialismus byl nyní více kontinentální než koloniální. Bismarck opovrhivě odmítl zaplatit cenu byt jen jediného lidského života za Balkán a veškerým svým vívem podpořil antikoloniální pro-

pagandu. Takové byly vládní postoje v době, kdy kapitalistické společnosti pronikaly celé kontinenty a kdy na natěhání lancashirských exportérů byla rozpuštěna Východoindická společnost a anonymní prodejci metrového zboží nahradili v Indii oslnivé postavy Warrena Hastingsa a Clivea. Vláda stála stranou. Canning se vysmíval představě intervence ve prospěch riskujících investorů a zámožných spekulantů. Oddělení politiky a ekonomiky se nyní rozšířilo do mezinárodních záležitostí. Zatímco královna Alžběta nebyla ochotna přítisť přísně rozlišovat mezi svým soukromým příjmem a zisky korzárů, Gladstone by to, že britská zahraniční politika slouží zahraničním investorům, označil jako pomluvu. Dovolit státní moci a obchodním zájmům, aby splýnuly, se vymýkalo představám devarenačtého století; naopak, raně viktoriánský státník proklamoval nezávislost politiky a ekonomiky jako zásadu mezinárodního chování. Pouze v úzce vymezených případech se předpokládalo, že diplomatéti představitelé budou aktivně působit ve prospěch soukromých zájmů příslušníků svých národů, a nedovolené rozšiřování těchto příležitostí se veřejně popíralo, a bylo-li dokázáno, následovala ostrá dítka. Princíp nezahavování státu do soukromých záležitostí se zachovával nejen doma, ale také v cizině. Nepředpokládalo se, že domácí vláda bude intervenovat do soukromého podnikání, a ani od zahraničních úřadů se neočekávalo, že budou brát ohled na soukromé zájmy v cizině jinak než v širokém národním směru. Investice byly převážně zemědělské a umísťované doma; v zahraničních investicích se stále viděla spekulace a časté naprosté ztráty, které investoři utrpěli, byly pokládány za více než bohatě vykompenzované skandálními podmínkami lichvářských půjček.

Změna přišla náhle a v té době zároveň ve všech vedoucích západních zemích. Zatímco si Německo zopakovalo vnitřní vývoj Anglie až po půlstoletém mezdobí, vnější události světového rozsahu nutně zasáhly všechny obchodující země stejně. Takovou událostí bylo zrychlování tempa růst objemu mezinárodního obchodu, stejně jako univerzální mobilizace půdy, vyplývající z masové přepravy obilí a zemědělských surovin z jedné části planety na druhou za zlomek nákladů. Toto ekonomické zemědělení narušilo životy desítek milionů lidí v rurální Evropě. Během několika let byl volný obchod věcí minulostí a další expanze tržní ekonomiky probíhala za naprostu nových podmínek.

Samy tyto podmínky byly ustaveny „dvojným pohybem“. Vzorec mezinárodního obchodu, který se nyní šířil ve zrychlené míře, se krátil

se zavádním protekcionistických institucí, které byly navrženy tak, aby brzdily všeobjímající působení trhu. Zemědělská krize a velká hospodářská krize v letech 1873–1886 otrásly důvěrou v ekonomické sebezdravení. Od té doby mohly být typické instituce tržní ekonomiky obvykle zaváděny, jen pokud je provázela protekcionistická opatření; tím spíše, že od konce sedmdesátých a začátku osmdesátých let devarenačtého století se národy formovaly do organizovaných jednotek, které byly náchylné k tomu, aby při narušení vyplývající z náhlého přizpůsobení potřebám zahraničního obchodu či zahraničních kursů bolestně utrpěly. Rozhodující nástroj expanze tržní ekonomiky, zlatý standard, byl proto obvykle provázen současným zavádním typicky protekcionistických opatření té doby, jako byly sociální legislativa a celní tarify.

Ani v této věci tradiční liberální verze o kolektivistickém spiknutí neodpovídá faktům. Systém volného obchodu a zlatého standardu nebyl svévolně ničen sobeckými zavádníci cel a soucintými sociálními zátkony; naopak, samonový příchod zlatého standardu uspišil šíření těchto protekcionistických institucí, které byly tím více vítány, čím obtížnější byly pevné kursy. Od té doby byly tarify, pracovní zákonodárství a aktivní koloniální politika nezbytnými podmínkami stabilní větší měny (Velká Británie se svou obrovskou průmyslovou převahou byla výjimkou potvrzující pravidlo). Metody tržní ekonomiky mohly být bezpečně zaváděny, jen pokud byly tyto podmínky splněny. Kde byly tyto metody vnučovány bezmocným lidem při absenci ochranných opatření, jako v exotických a polokoloniálních oblastech, způsobovaly nevyšlovné utrpení.

Zde držíme klíč k zdánlivému paradoxu imperialismu – ekonomicky nevyvíitelnému, a proto údajně iracionálnímu odmitnutí zemi obchodovat společně bez rozlišení; místo toho usilovaly o získání zámožných a exotických trhů. Co nutilo země jednat tímto způsobem byl prostě strach z následků podobných těm, které bezmocné národy nebyly schopny odvrátit. Rozdíl byl pouze v tom, že zatímco obyvatelé tropů v nešťastné kolonii byli uvrženi do naprosté bídy a degradace, často až k bodu fyzického vyhubení, odmítnutí západní země bylo vedeno nebezpečím menšího zla, ale stále ještě dostatečně reálného, aby se mu předešlo téměř za každou cenu. Že tato hrozba, jako v případě kolonií, nebyla v zásadě ekonomická, nehraje roli; kromě předsudku není žádný důvod hledat míru sociálního rozkladu v ekonomických veličinách. Očekávat, že nějaká komunita zůstane hrozejná k po-

hromě nezaměstnanosti, k posunutím výroby a zaměstnání a k morální a psychologické újmě, která je doprovází, pouze kvůli ekonomickým výsledkům v dlouhodobém horizontu, jež mohou být zanedbatelné, znamenalo předpokládat absurditu.

Národ byl stejně často pasivním příjemcem jako aktivním iniciátorem tlaku. Dopadala-li těžce nějaká vnější událost na určitou zemi, její vnitřní mechanismus fungoval obvyklým způsobem a přeusoval tlak z ekonomické do politické zóny a *vice versa*. Významně přispěl se objevily v poválečném období. Pro některé středoevropské státy vytvořila potřeba vysoce umělé podmínky, které zahrnovaly krutý vnější tlak v podobě reparací. Během více než jednoho desetiletí ovládalo německou domácí scénu přeusování tohoto vnějšího břemene mezi průmyslem a státem – mezi mzdami a zisky na jedné straně a sociálními dávkami a daněmi na straně druhé. Platcem reparací byl národ jako celek a domácí situace se změnila podle způsobu, jakým země – vláda spojená s hospodářstvím – k tomuto úkolu přistupovala. Národní solidarita tak byla připoutána ke zlatému standardu, který z udržování vnější hodnoty měny vytvářel nejdůležitější povinnost. Dawesův plán byl otevírací návržen k zabezpečení německé měny. Youngův plán udělal z této podmínky něco absolutního. Avšak kvůli závazku udržet vnější hodnotu *reichsmark* nepoškozovanu, byl směr, kterým se v tomto období ubíraly německé vnitřní záležitosti, nepochopitelný. Kolektivní odpovědnost za měnu vytvářela nezničitelný rámec, v němž se podnikání, strany, průmysl a stát přizpůsobovaly tomuto tlaku. S čím se ale poražené Německo muselo vyrovnat jako s výsledkem prohrané války, všechny národy od první světové války snášely dobrovolně, totiž umělou integraci svých zemí prostřednictvím tlaku stabilní měny. Hrdé podvolení se a přijetí tohoto kříže může vysvětlit jen rezignace před nevyhnutelnými zákony trhu.

Lze namítnout, že tento nárys událostí je výsledkem neustálého zjednodušování. Těžní ekonomika nevznikla v jednom dni, ani vytvořila tři trhy běžící jako trojka, a protekcionismus neměl stejně účinky na všech trzích a tak dále. To je samozřejmě pravda, jenže se mjí s podstatou věci.

Nepochybně, ekonomický liberalismus pouze vytvořil nový mechanismus, z něhož se víceméně vyvinuly trhy; sjednotil různé typy už existujících trhů a koordinoval jejich funkce do jednoho celku. Rovněž oddělování práce a půdy v té době již probíhalo a stejně tak

rozvíjení trhů peněz a úvěru. V každém ohledu byla přítomnost už předurčena minulostí a nikde nedošlo ke zlomu.

Přesto však institucionální změna, jak je v její povaze, začala fungovat náhle. Kričického stadia bylo dosaženo ustavením trhu práce v Anglii, do něhož byli dělníci vřzeni pod hrozbou strádání, pokud se nepřizpůsobí pravidlům námezdní práce. Jakmile byl učiněn tento drastický krok, naskočil mechanismus samoregulačního se trhu. Jeho dopad na společnost byl tak prudký, že téměř okamžitě a bez nějaké předchozí změny v názoru vyvolal mocné ochranné reakce.

Navzdory své velmi odlišné povaze a původu nyní vykazovaly trhy pro různé prvky hospodářství obdobný vývoj. Steží tomu mohlo být jinak. Ochrana člověka, přírody a organizace výroby znamenala zasahování do trhů práce a půdy, stejně jako do trhu prostředníka směny, peněz, a tedy *ipso facto* poškozovala seberegulační systém. Protože účelem takové intervence bylo obnovit životy lidí a jejich prostředí, dával jim nějakou jistotu statusu, nutně to znamenalo, že jejím cílem bude snížení flexibility mezd a mobility pracovní síly, tedy zaručení stability příjmu, kontinuity produkce, zavedení veřejné kontroly národních zdrojů a řízení měn, které mělo předcházet prudkým změnám cenové úrovně.

Krise z let 1873–1886 a zemědělská krize v sedmdesátých letech tento tlak neustále zvyšovaly. Na začátku této krize byla Evropa v rozkvětu volného obchodu. Nová německá říše přinutila Francii, aby oba státy vzájemně přijaly doložku nejvyšších výhod, sama se zavázala zrušit cla na surové železo a zavedla zlatý standard. Ke konci krize se Německo samo obhléplilo ochrannými cly, založilo všeobecnou kartelovou organizaci, ustavilo celkový systém sociálního pojištění a praktickoval vysoce nátlakovou koloniální politiku. Prusačství, které bylo průkopníkem volného obchodu, bylo zcela zjevně stejně málo odpovědné za obrát k protekcionismu jako za zavedení „kolektivismu“. Spojené státy měly dokonce ještě vyšší cla než říše a svým způsobem byly právě tak „kolektivistické“. Podporovaly dlouhodobě výstavbu železnic a rozvířely formování mamutích trustů.

Všechny západní země, nhladě na národní mentalitu a historii, sledovaly stejný trend.² S mezinárodním zlatým standardem vstoupilo do života nejambicióznější tržní schéma, které znamenalo absolutní

² G. D. H. Cole nazval sedmdesátá léta „zlatěka nejaktivnějším obdobím sociální legislativy z celého devatenáctého století“.

nezávislost trhů na národních autoritách. Světový obchod znamenal organizaci života na planetě v rámci samoregulačního se trhu, zahraničního práci, půdu a peníze, se zlatým standardem jako strážcem tohoto gargantuovského automatu. Národy a lidé byli pouhými loutkami v představení, které bylo naprosto mimo jejich kontrolu. Chránili se před nezaměstnaností a nestabilitou s pomocí centrálních bank a celních tarifů, doplněných migračními zákony. Tyro nástroje byly navrženy tak, aby působily proti destruktivním účinkům volného obchodu spolu s fixovanými měnami, a v té míře, jaké tohoto účelu dosahovaly, rušivě zasahovaly do hry těchto mechanismů. Ačkoli každá jednotlivá restrikce měla své prebendary, jejichž zvýšené zisky či mzdy byly jakousi daní uvalenou na ostatní občany, často to byl pouze *objem* daní, který byl nespravedlivý, nikoli samotná ochrana. V dlouhodobě perspektivě docházelo k poklesu cen, z něhož měli prospěch všichni.

Ať už byla ochrana spravedlivá či nikoli, účinky intervencí vhařij světo na slabost světového tržního systému. Dovození cla jedné země brzdila vývoz jiné a nutila ji hledat trhy v politicky nechráněných oblastech. Ekonomický imperialismus byl především bojem mezi mocnostmi o privilegium rozšířit svůj obchod do politicky nechráněných trhů. Exportní tlak byl posilován přetahováním o dodávky surovin, kterou způsobila výrobní horečka. Vlády podporovaly své občany, aby se pouštěli do podnikání v zaostalých zemích. Obchod a vlájka postupovaly ruku v ruce. Mocnosti, které sledávaly, že jsou více a více závislé na stále nespolehlivějším systému světové ekonomiky, směřovaly k imperialismu a napůl vědomě připravovaly autarkii. Udílení integrity mezinárodního zlatého standardu však zůstávalo imperativem. To bylo jedním z institucionálních zdrojů rozvratu.

Podobná kontradikce působila uvnitř národních hranic. Protekcionismus pomáhal transformovat konkurenční trhy na monopolní. Trhy se stále méně daly charakterizovat jako autonomní a automatické mechanismy konkurujících atomů. Jednotlivci byli stále více nahazováni asociacemi. Lidmi a kapitálem sjednocenými do nekonkurenčních skupin. Ekonomické přizpůsobení se stalo pomalým a obtížným. Seberegulace trhu byla těžce poškozena. Nakonec nepřizpůsobené cenové a nákladové struktury prodlužovaly krize, nepřizpůsobené cenové a příjmové úrovně byly příčinou sociálního napětí. A at už šlo o jaké-

kou zónu a rovnováha musela být nastolena politickými prostředky. Institucionální oddělování politické a ekonomické sféry bylo nicméně pro tržní společnost konstitutivní a muselo být zachovááno, at už přišlo nějakékolí napětí. To bylo druhým zdrojem rozkladného tlaku.

Bližšíme se ke konci našeho vyprávění. Přesto závažná část naší argumentace zůstává neovzvinuta. Neboť i kdybychom uspěli a naše vši pochybnost dokázali, že jádrem této transformace bylo selhání tržní utopie, je stále naší povinností ukázat, jakým způsobem tato příčina determinovala skutečné události.

V určitém smyslu je to nespokojivý úkol, neboť historie není utvářena žádným jednotlivým faktorem. Přesto však a navzdory všemu bohatství a rozmanitosti, tok historie má své opakující se situace a altemativy, které vysvětlují širokou podobnost v textuře události dané doby. Nemusíme se starat o okrajové nepředpověditelné víry, když můžeme do určité míry vysvětlit pravidelnosti, které ovládají proudy a protiproudy za typických podmínek.

V devatenáctém století byly tyto podmínky dány mechanismem samoregulačního se trhu, jehož požadavky musel splňovat národní a mezinárodní život. Z tohoto mechanismu vyplynuly dvě zvláštnosti civilizační: její přísný determinismus a její ekonomická povaha. Současný názor má sklon obě dvě spojovat a předpokládat, že determinismus je odvozen z povahy ekonomické motivace, podle níž se od jedince očekává, že se bude snažit uspokojit své monetární zájmy. *Vše* skutečnosti mezi nimi žádné spojení nexistuje. „Determinismus“, který byl tak napadán v mnoha detailech, byl prostě jen výsledkem mechanismu tržní společnosti s jejími předpověditelnými alternativami, jejichž sešňetrovanost byla mylně připsována materialistickým motivacím. Systém poprávka-nabídka-cena bude vždy vyvažovat motivy jednotlivců, at už jsou jakékolí, a ekonomické motivy jako takové nejsou, jak je všeobecně známo, u většiny lidí vždy méně účinné než takzvané motivy emocionální.

Lidsstvo bylo v sevření nikoli nových motivů, nýbrž nových mechanismů. Stručně řečeno, napětí vycházelo ze zóny trhu, odtud se rozšířilo do politické sféry, takže proniklo celou společností. Uvnitř jednotlivých národů však napětí zůstávalo latentní, dokud tržní ekonomika nepřestávala fungovat. Uvolnilo se, až když se rozpada-

nezávislost trhů na národních autoritách. Světový obchod znamenal organizaci života na planetě v rámci samoregulačního se trhu, zahrnujícího práci, půdu a peníze, se zlatým standardem jako strážcem tohoto gargantuoského automatu. Národy a lidé byli pouhými loutkami v představení, které bylo naprosto mimo jejich kontrolu. Chránilo se před nezaměstnaností a nestabilitou s pomocí centrálních bank a celních tarifů, doplněných migračními zákony. Tyto nástroje byly navrženy tak, aby působily proti destruktivním účinkům volného obchodu spolu s fixovanými měnami, a v té míře, v jaké tohoto účelu dosahovaly, rušivě zasahovaly do hry těchto mechanismů. Ačkoli každá jednotlivá restrikce měla své prebendandy, jejichž zvýšené zisky či mzdy byly jakousi daní uvalenou na osraní občanů, často to byl pouze *obzjem* daní, který byl nespravedlivý, nikoli samotná ochrana. V dlouhodobé perspektivě docházelo k poklesu cen, z něhož měli prospěch všichni.

Ať už byla ochrana spravedlivá či nikoli, účinky intervencí vrtají světo na slabost světového tržního systému. Dovození cla jedné země brzdila vývoz jiné a nutila ji hledat trhy v politicky nechráněných oblastech. Ekonomický imperialismus byl především bojem mezi mocnostmi o privilegium rozšířit svůj obchod do politicky nechráněných trhů. Exportní tlak byl posilován přetahováním o dodávky surovin, kterou způsobila výrobní horečka. Vlády podporovaly své občany, aby se pouštěli do podnikání v zaoceňalých zemích. Obchod a vlnka postupovaly ruku v ruce. Mocnosti, které sledovaly, že jsou více a více závislé na stále nespolehlivějším systému světové ekonomiky, směřovaly k imperialismu a naplň vědomě připravovaly autarkii. Udržení integrity mezinárodního zlatého standardu však zůstávalo imperativem. To bylo jedním z institucionálních zdrojů rozvratu.

Podobná kontradike působila uvnitř národních hranic. Protekcionismus pomáhal transformovat konkurenční trhy na monopolní. Trhy se stále méně daly charakterizovat jako autonomní a automatické mechanismy konkurujících atomů. Jednotlivci byli stále více nahrazenými asociacemi, lidmi a kapitálem sjednocenými do nekonkurenčních skupin. Ekonomické přizpůsobení se stalo pomalým a obtížným. Seberegulace trhů byla těžce poškozena. Nakonec nepřizpůsobené ceny a nákladové struktury prodlužovaly krize, nepřizpůsobené vybavení brzdilo likvidaci nevyhovných investic, nepřizpůsobené ceny a příjmové úrovně byly příčinou sociálního napětí. A až už šlo o jakýkoli trh – práce, půdy nebo peněz –, tyto tlaky přesahovaly ekonomie-

kou zónu a rovnována musela být nastolena politickými prostředky. Institucionální oddělování politické a ekonomické sféry bylo nicméně pro tržní společnost konstitutivní a muselo být zachovááno, ať už přišlo naše jakékoli napětí. To bylo druhým zdrojem rozkladného tlaku.

Bližší se ke konci našeho vyprávění. Přesto závazná část naší argumentace zůstává nerozvinuta. Neboť i kdybychom uspěli a naše vši pochybnosti dokázali, že jádrem této transformace bylo selhání tržní utopie, je stále naší povinností ukázat, jakým způsobem tato příčina determinovala skutečné události.

V určitém smyslu je to nespelnitelný úkol, neboť historie není utvářena žádným jednotlivým faktorem. Přesto však a navzdory všemu bohatství a rozmanitosti, tok historie má své opakující se situace a alternativy, které vysvětlují širokou podobnost v textuře událostí dané doby. Nemusíme se starat o okrajové nepředpověditelné výhy, když můžeme do určité míry vysvětlit pravidelnosti, které ovládají proudy a protiproudy za typických podmínek.

V devatenáctém století byly tyto podmínky dány mechanismem samoregulačního se trhu, jehož požadavky musel splňovat národní a mezinárodní život. Z tohoto mechanismu vyplynuly dvě zvláštnosti civilizace: její přísný determinismus a její ekonomická povaha. Současný názor má sklon obě dvě spojovat a předpokládat, že determinismus je odvozen z povahy ekonomické motivace, podle níž se od jedince očekává, že se bude snažit uspokojit své monetární zájmy. Ve skutečnosti mezi nimi žádné spojení neexistuje. „Determinismus“, který byl tak nápadný v mnoha detailech, byl prostě jen výsledkem mechanismu tržní společnosti s jejími předpověditelnými alternativami, jejichž sešňorovanost byla mylně připisována materialistickým motivacím. Systém popřávka-nabídka-cena bude vždy vyvažovat motivy jednotlivců, ať už jsou jakékoli, a ekonomické motivy jako takové jsou, jak je všeobecně známo, u většiny lidí vždy méně účinné než takzvané motivy emocionální.

Lidstvo bylo v sevěření nikoli nových motivů, nýbrž nových mechanismů. Stručně řečeno, napětí vycházelo ze zóny trhu, odtud se rozšířilo do politické sféry, takže proniklo celou společností. Uvnitř jednotlivých národů však napětí zůstávalo latentní, dokud tržní ekonomika nepřestávala fungovat. Uvolnilo se, až když se rozpadla poslední z jejích přežívajících institucí, zlatý standard. Přestože reakce jednotlivých národů na novou situaci byly různé, v podstatě v nich šlo

o to, přizpůsobit se tomu, že se vyruší tradici světová ekonomika. Když se rozpadla, zachváćena byla sama tržní civilizace. To vysvětluje téměř neuvěřitelnou skutečnost, že civilizaci rozkládalo slepé působení bezduchých institucí, jejichž jediným účelem bylo automatické zvýšení vání materiálního blahobytu.

Jak však k tomu, co bylo nevyhnutelné, skutečně došlo? Jak se nevyhnutelné přepisovalo do politických událostí; jež jsou jádrem historie? Do této poslední fáze pádu tržní ekonomiky rozhodujícím způsobem vstoupil konflikt třídních sil.

ČÁST TŘETÍ
POSTUPUJÍCÍ TRANSFORMACE

LIDOVÁ VLÁDA A TRŽNÍ EKONOMIKA

Když ve dvacátých letech dvacátého století selhal mezinárodní systém, téměř zapomenuté problémy raného kapitalismu se objevily znovu. První místo mezi nimi zaujímá problém lidové vlády.

Fasistický útok na lidovou demokracii pouze oživil problém politického intervencionismu, který byl v historii tržní ekonomiky stále přítomen, protože v podstatě nebyl ničím jiným než jiným pojmenováním oddělení ekonomické sféry od politické.

V souvislosti s pracovní silou problém intervencionismu poprvé vyostřily Speenhamland a Nový chudinský zákon na jedné straně a parlamentní reforma a chartistické hnutí na straně druhé. V souvislosti s půdou a penězi neměl intervencionismus o nic menší důležitost, i když střety tu byly méně dramatické. Na kontinentě se podobné komplikace, pokud jde o pracovní sílu, půdu a peníze, objevily s jistým časovým zpožděním, takže konflikty tam působily na industriálně modernější, avšak sociálně méně sjednocené prostředí. Oddělení ekonomické a politické sféry bylo všude výsledkem stejného typu vývoje. V Anglii tak jako na kontinentě představovaly výchozí body usazení na konkurenci založeného trhu práce a demokratizace politického státu.

Speenhamland se práven označuje za preventivní akt intervence, bránící vytvoření trhu práce. Kolem Speenhamlandu se poprvé vedla a za nynějších okolností zase probíhá bítva o průmyslovou Anglii. Se sloganem intervencionismu přišli v tomto zápase klasičtí ekonomové a Speenhamland oceňovali jako umělé zasahování do vlastně neexistujícího tržního řádu. Townsend, Malthus a Ricardo vybudovali na chabých základech situace za Chudinského zákona stavbu politické ekonomie, nejmpozantnější konceptuální nástroj zkázy, jaký byl kdy namířen proti zastaralému řádu. Systém dávek však po další generaci chránil hranice vesnice před lákadlem vyšších mezd ve městech. V polovině dvacátých let devatenáctého století už Huskisson a Peel rozšiřovali cesty zahraničního obchodu, byl povolen vývoz strojů, staženo embargo na vývoz vlny, zrušena omezení ložní dopravy, usnadnila se emigrace a po formálním odvolání Řemeslnického zákona o učňovství a stano-

nování mezd následovalo odvolání antikominačních zákonů proti vytrávení sdrůžení. Demoralizující Speenhamlandský zákon se přesro šířil z hrabství do hrabství, odrazoval dělníky od povinné práce a stavěl na hlavu samu představu nezávislého pracujícího člověka. Ačkoli doba pro trh práce dozrála, „zákon“ venkovských šlechticů bránil jeho zrodu.

Reformovaný parlament se nejednou rozhodl systém dávek zrušit. Nový Chudinský zákon, který tohoto cíle dosáhl, se označuje za nejdůležitější zákon sociální legislativy, jaký kdy Dolní sněmovna přijala. Jeho jádrem však bylo zkrátka zrušení Speenhamlandu. Nic nemohlo přesvědčivěji dokázat, že v té době se naprosto absence zasahování do trhu práce měla za zásadně důležitý předpoklad celé budoucí struktury společnosti. Tolik tedy k ekonomickému zdroji napětí.

Pokud jde o zdroj politický, parlamentní reforma z roku 1832 představovala poklidnou revoluci. Úpravou Chudinského zákona z roku 1834 se změnila sociální stratifikace země a některé základní fakty života v Anglii dostaly zásadně novou interpretaci. Nový chudinský zákon zrušil obecnou kategorii *chudých*, „pocivých chudých“ či „pracujících chudých“ – termíny, které ostře napadal Burke. Někteří *chudí* byli nyní rozděleni na fyzicky bezmocnou chudinu, která patřila do pracovního útluku, a nezávislé dělníky, kteří si vydělávali na živobytí prací za mzdu. To vytvořilo zcela novou kategorii chudých – na sociální scénu vstoupili nezaměstnaní. Zatímco chudně se mělo v zájmu lidskosti pomoci, nezaměstnaným se v zájmu průmyslu pomáhat nemělo. To, že nezaměstnaný dělník za svůj osud nemohl, nehálo roli. Něslo tu o to, zda mohl nebo nemohl najít práci, kdyby se opravdu snažil, ale o to, že pokud by mu nehrozilo hladovění, jehož jedinou alternativou byl hrůzu vzbuzující pracovní útluk, mzdový systém by se zhroutil, což by společnost uvrhlo do bídy a zmatku. Uznávalo se, že to znamená penalizaci nevinných. Krutá zvrácenost spočívala právě v tom, že nepokrytým účelem emancipace dělníka bylo zefektivnění hrozby smrti hladu. Na pozadí takového postupu chápeme, proč na nás z děl klasických ekonomů číší takový bezútěšný pocit deprese. Aby se za přespolečenskými lidmi, kteří byli nyní nahnaní do kletce pracovního trhu, bezpečně zamklý dveře, bylo vládě uloženo sebedopřájecí nařízení v tom smyslu, že – jak říká Harriet Martineauová – poskytování jakékoli podpory nevinným obětem představuje ze strany státu „porušení práv lidu“.

Když charitistické hnutí začalo požadovat, aby byl vyděděncům zbaveným základních lidských práv umožněn vstup do hájemství státu, oddělení ekonomiky a politiky přestalo být akademickým

problémem a stalo se nevyvratitelnou podmínkou existujícího systému společnosti. Bylo by šlechetným předat administraci Nového chudinského zákona s jeho vědeckými metodami důševního mučení zastupcům téhož lidu, jemuž bylo takové zacházení určeno. Lord Macaulay se choval zcela konzistentně, když v Horní sněmovně v jedné z nejvýmluvnějších řečí, jakou kdy přednesl velký liberál, žádal, aby byla charitistická petice bezpodminečně odmítnuta a jménu instituce vlastnictví, na níž stojí veškerá civilizace. Sir Robert Peel označil Chartu za zpochybnění Ústavy. Čím nebezpečněji deformoval trh práce život dělníků, tím neodbytněji volali po hlasovací právu. Požadavek lidové vlády představoval politický zdroj napětí.

Konstitutionalismus získával za této situace zcela nový význam. Ústavní pojistky proti nezákonnému zasahování do vlastnických práv až do této doby mířily pouze proti svévolným aktům shora. Lockova představa nepřekračovala hranice pozemkového a komerčního vlastnictví a šlo v ní pouze o vyloučení uzurpátorských aktů koruny, jako bylo například zesaňování církevního majetku za Jindřicha VIII., vyloupení královské mincovny za Karla I. nebo „zaražení“ státní pokladny za Karla II. Oddělení vlády od podnikání v tom smyslu, jak si to představoval John Locke, bylo exemplárním způsobem dosaženo roku 1694 v zakládací listině nezávislé Anglické banky. Komerční kapitál v klání s korunou zvítězil.

O sto let později se mělo chránit nikoli komerční, nýbrž průmyslové vlastnictví, a to nikoli před korunou, nýbrž před lidem. Jen nepochopení mohlo vést k tomu, že se významy ze sedmnáctého století aplikovaly na situaci ve století devatenáctém. Oddělení moci, které mezitím vymyslel Montesquieu (1748), se nyní využilo k oddělení lidu od jeho moci nad svým vlastním ekonomickým životem. Americká Ústava, vytvořená ve farmářsko-řemeslnickém prostředí vůdci, kteří brali anglickou průmyslovou scénu jako varovný příklad, ekonomickou sféru zcela vyňala z jurisdikce Ústavy, čímž dala soukromému vlastnictví tu nejvyšší myslitelnou ochranu a svojiila jedinou právně podloženou tržní společnost na světě. Američtí voliči byli navzdory všoobecnému hlasovacímu právu proti vlastníkům bezmocní.¹

V Anglii se stalo nepsaným zákonem Ústavy, že pracující třída nesmí mít hlasovací právo. Charitistické vůdci byli pozavírání; jejich stou-

¹ Hadley, A. T., *Economics: An Account of the Relations between Private Property and Public Welfare*, 1896.

penicům, čtrnáctim milióny, se vysmál zákonodárny šbor, představující nepatrný zlomek populace, a úřady pouhý požadavek hlasovacího práva nezřídka pokládaly za trestný čin. Žádné známky ducha kompromisu, údajně charakteristického znaku britského systému – což byla pozdější myšlenka –, se neobjevily. Teprve až dělnická třída pro-šla hladovými čtyřicátými lety a nastoupila poddajná generace, která mohla sklízet plody zlatého věku kapitalismu, až horní vrstva kvalifikovaných dělníků vytvořila své odborové svazy a rozešla se s ponurou masou sužovanou chudobou a až se dělníci podvojili systémem, který jim měl být vnucen Novým chudinským zákonem, bylo dělníkům z lépe placené vrstvy povoleno stát se členy národních shromáždění. Charitisté bojovali za právo zastavit mlyn tihu, který drtil život lidu. Lid ale dostal práva, až bylo završeno strašlivé přizpůsobení. Uvnitř a vně Anglie, od Macaulaye po Misesse, od Spencera po Sumnera, bylo jediného radikálního liberála, který by nevyjadřoval přesvědčení, že lidová demokracie je pro kapitalismus nebezpečím.

Zkušenost s problémem pracovní síly se opakovala také u problému měny. Také tady měla dvacátá léta dvacátého století předzvěst v devadesátých letech století osmnáctého. Bentham si jako první uvědomil, že inflace a deflace představují zásahy do práva na vlastnictví: první na podnikání uvaluje daňovou zátěž, druhá do něho zasahuje.² Od té doby patří pracovní síla, peníze, nezaměstnanost a inflace do stejné politické kategorie. Cobbert kritizoval zlatý standard i Nový chudinský zákon; Ricardo oba velmi podobnou argumentací obhajoval – jeli-kož pracovní síla i peníze jsou komodity, vláda nemá právo se do žádání z nich plest. Bankéři, kteří byli proti zavedení zlatého standardu – jako birminghamský Atwood –, se ocitli na stejné straně jako socialisté, například Owen. Mises o století později stále opakoval, že pracovní síla a peníze nejsou starostí vlády o nic víc než kretekoli jiné zboží na trhu. V předfederační Americe osmnáctého století byly ekvivalentem Speenhamlandu levné peníze – ekonomicky demoralizující ústupek vlády hlasu lidu. Francouzská revoluce se svými asignáty předvedla, že lid je s to měnu rozbit, a toto podezření nerozprýtila ani historie amerických států. Burke ztorožnil americkou demokracii s měnovými problémy a Hamilton vyjádřil obavu nejenom z frakcionářství, ale též

z inflace. Avšak zatímco v Americe devatenáctého století se hašketení populistů a stran obhajujících nepřiměřenou peníze s Wall Street vyskytovalo přímo endemicky, v Evropě se obvrhnutí z inflationismu stalo účinným argumentem proti demokratickým zákonodárným sborům až ve dvacátých letech dvacátého století, a to s dalekosáhlymi politickými účinky.

Sociální ochrana a zasahování do měny nepředstavovaly pouze analogické, ale často přímo identické problémy. Od ustavení zlatého standardu ohrožovala měnu stejnou měrou zvyšující se úroveň mezd i přímá inflace – obě mohly omezit celkový vývoz a nakonec i smláčit kursy. Toto jednoduché spojení mezi dvěma základními formami intervence se stalo ve dvacátých letech osou politiky. Strany obávající se o bezpečnost měny protestovaly stejně tak proti hrozícím rozpočtovým deficitům, jako proti politice levných peněz, takže se stavěly jak proti „ministerstvé inflaci“, tak proti „úvěrové inflaci“, či praktičtěji řečeno, kritizovaly sociální břemena zároven s vysokými mzdami a odborové svazy zároven s labouristickými stranami. Důležitá byla nikoli forma, nýbrž podstata, a kdo by mohl pochybovat o tom, že neomezené dávky v nezaměstnanosti mohou hrát stejně rozhodující roli v porušení vyrovnanosti rozpočtu jako příliš nízká úroková míra v inflaci cen – a mít stejně škodlivé důsledky pro kursy? Gladstone udělal z rozpočtu svědomí britského národa. U méně významných národů mohla zaujmout místo rozpočtu stabilní měna. Výsledky byly ale velmi podobné. Ať už bylo mzdy nebo sociální služby třeba omezit, důsledky, které by nasraly, kdyby k jejich omezení nedošlo, nevyhnutelně určoval mechanismus trhu. Z hlediska této analýzy plnila národní vláda Velké Británie z roku 1931 skromnějším způsobem tutéž funkci jako americký Nový úděl. V obou případech se jednalo o kroky přizpůsobující zemi velké transformaci. V britském případě však byla ta výhoda, že v něm nepůsobily komplikující faktory jako občanské spory nebo ideologické změny, takže rozhodující charakteristiky ukazuje v jasnějším světle.

Od roku 1925 bylo posavení britské měny nejisté. Návrat ke zlatu nedoprovázelo odpovídající přizpůsobení cenové úrovně, která byla výrazně nad světovou paritou. Jan velmi málo lidí si uvědomovalo nesmyslnost směny, jímž se společně vydaly vláda a Banka, strany a odborové svazy. Propadli-li někdo zlatému standardu, pak to byl Snowden, ministr financí první labouristické vlády (1924). Nedocházelo mu však, že snahou o uzdravení libry odsuzuje svou stranu buď

² Bentham, J., *Manual of Political Economy*, str. 44, o inflaci jako „vynucené skromnosti“, str. 45 (poznámka) jako „nepřímém zdanění“. *Stov. také Principles of Civil Code*, kap. 15.

k tomu, aby si vzala na odpovědnost pokles mezd, nebo k odchodu do opozice. O sedm let později byli labouristé nuceni – a přimurli je k tomu sám Snowden – udělat obojí. Na podzim roku 1931 se na hbitě projevil ustavičný odtok deprese. Neúspěch generální stávky v roce 1926 zbytečně zabránil dalšímu nárůstu mzdové úrovně – nezabránil vstupu finančního zařízení sociálních služeb, zejména prostřednictvím ničím nepodmíněné automatické podpory v nezaměstnanosti. Nebylo třeba žádného bankéřského „vyděračství“ (i když existovalo), aby se národ přesvědčil o alternativě zdravé měny a zdravých rozpočtů na jedné straně a lepších sociálních služeb a znehodnocené měny na straně druhé – ať už znehodnocení způsobily vysoké mzdy a klesající vývoz nebo zkrátka defičitní financování. Jinými slovy, muselo dojít buď k omezení sociálních služeb, nebo k poklesu kursů. Jelikož labouristé se nebyli schopni pro jedno ani druhé rozhodnout – omezování bylo v rozporu s odborovou politikou a opuštění zlata by se pokládalo za svatozář – vypadli z úřadu; tradiční strany pak jak seškrabaly sociální služby, tak nakonec opustily zlato. Ničím nepodmíněná podpora v nezaměstnanosti šla přes palubu; začala se ověřovat potřebnost. Významnou změnou prošly i politické tradice země. Přerušil se systém dvou stran a nebylo vidět, že by někdo spěchal s jeho obnovením. Dvanáct let nato byl stále upozaděný a všechno svědčilo proti jeho brzkému návratu. Zrušením zlatého standardu učinila země rozhodující krok k transformaci, aniž se to nějak tragicky dotklo blahobytu nebo svobody. Za druhé světové války se k tomu přidaly změny v metodách liberálního kapitalismu. Ty však nebyly míněny nastálo, takže zemi z nebezpečné zóny nevyvedly.

Podobný mechanismus působil ve všech důležitých evropských zemích a měl velmi podobné důsledky. Strany práce musely dát v zájmu „záchrany měny“ vale moci v Rakousku v roce 1923, v Belgii a Francii v roce 1926, v Německu v roce 1931. Státníci jako Seipel, Francqui, Poincaré nebo Brüning odstranili labouristys z vlády, zredukovali sociální služby a pokusili se zlomit odpor odborů vůči mzdovým úpravám. Všude bez výjimky byla měna ohrožena a odpovědnost se se stejnou pravidelností svalovala na inflační mzdy a nevyrovnané rozpočty. Takové zjednodušení sorva pokryje celou řadu problémů, které byly ve hře a které zahrnovala téměř každá ekonomická a finanční politika, včetně problémů zahraničního obchodu, zemědělství a průmyslu. Avšak čím blíže se na tyto otázky díváme, tím musí být jasnější, že se měna a rozpočet nakonec točily kolem věcí, které mezi sebou řešili

zaměstnavatelé a zaměstnanci, přičemž zbytek obyvatelstva se svou podporou přikláněl k jedné či druhé z těchto hlavních skupin.

Jiný příklad nabídl takzvaný Blumův experiment (1936). Sociálnětická strana byla u vlády, avšak pod podmínkou, že nebude uváleno embargo na vývoz zlata. Francouzský Nový údel neměl nikdy šanci na úspěch, protože vláda měla v klíčové otázce měny svázané ruce. Tento případ je nepochybný, protože ve Francii, stejně jako v Anglii došlo k tomu, že jakmile byla pracovní síla zkrocena, strany střední třídy na obranu zlatého standardu bez okolků rezignovaly. Tyto příklady vypovídají o tom, jak ochromující účinek měl postulat zdravé měny na veřejnou politiku.

Jiným způsobem poskytnula stejné poučení americká zkušenost. Nový údel nemohl být uveden do chodu bez opuštění zlata, i když na zahraničním kursu ve skutečnosti záleželo jen málo. V podmínkách zlatého standardu jsou představitelé finančního trhu z povahy věci povězeni střežením stabilních kursů a zdravého vnitřního úvěru, na němž jsou do velké míry závislé vládní finance. Bankovní organizace tak může bránit jakémukoli kroku v domácí ekonomické sféře, který se jí ať už na základe dobrých nebo špatných důvodů zrovna nelíbí. Z hlediska politiky musí vlády v otázkách měny a úvěru přimourat radu bankéřů, kteří jediní vědí, zda nějaké finanční opatření ohrozí nebo neohrozí kapitálový trh a kursy. Že sociální protekcionismus v tomto případě nevedl do mrtvého bodu, bylo dáno faktem, že Spojené státy opustily zlato včas. Neboť i když byly technické výhody tohoto kroku slabé (a důvody, které uváděla vláda, byly, jak to zhubsta bývá, velmi chabé), výsledkem bylo politické vyvlastnění Wall Street. Finanční trh vládně panikou. Utlumení Wall Street ve třicátých letech zachránilo Spojené státy před sociální katastrofou kontinentálního typu.

Nicméně zlatý standard byl otázkou především domácí politiky pouze ve Spojených státech s jejich nezávislostí na světovém obchodu a nesmírně silnou pozicí měny. V jiných zemích se opuštění zlata rovnalo odpadnutí od světové ekonomiky. Snad jedinou výjimkou byla Velká Británie, jejíž podíl na světovém obchodě byl tak velký, že mohla vyřčít podoby fungování mezinárodního měnového systému, a bžemeno zlatého standardu tak z velké části přesunout na bedra jiných. V zemích jako Německo, Francie, Belgie a Rakousko žádná z těchto podmínek neexistovala. U nich destrukce měny znamenala odříznutí od vnějšího světa, tedy obětování průmyslových odvětví závislých na dovozu surovin a dezorganizaci zahraničního obchodu, na němž stála

zaměstnanost – to všechno bez naděje na to, že se jim podarí vnúit podobnou míru znehodnocení jejich dodavatelům, a tak jako Velká Británie se vyhnout mezinárodním dopadům poklesu zlaté hodnoty měny.

Velmi účinnou pákou stlačující mzdovou úroveň byly kursy. Než kursy situaci vyhroutily, napětí pod povrchem obvykle zryžovaly mzdové problémy. Čeho však často nebyly schopny u zpěčujících se námezdních pracujících dosáhnout zákony trhu, to velmi efektivně plnil mechanismus zahraniční směny. Díky měnovému indikátoru mohli všichni vidět, jaké nepřiznivé důsledky má intervencionistická odborová politika na tržní mechanismus (jehož bytostně slabiny, včetně hospodářského cyklu, se neměly za samozřejmé).

Utopickou povahu tržní společnosti nemůže vskutku nic ilustrovat lépe než absurdnosti, do nichž komoditní fikce ohledně pracovní síly nutně vtaňuje společnost. Stávka, tento normální vyjednávací nástroj průmyslového podnikání, se stále častěji vinívala jako svévolné přerušování společensky užitečné práce, které navíc snižovalo sociální dividendu, z níž musí v konečném důsledku vycházet mzdy. Solidární stávky vyvolávaly odpor; v generálních stávkách se spartovala hrozba pro existenci společnosti. Stávky v životně důležitých službách a veřejně prospěšných podnicích skutečně džely občany jako rukojmí, přičemž je vrahovaly do spletného problému pravých funkcí trhu práce. Pracovní síla si má najít svou cenu na trhu, neboť žádná jiná než takto stanovená cena není ekonomická. Pokud se pracovní síla řídí touto povinností, bude se chovat jako prvek v nabídce toho, čím je – „práce“ jakožto zboží –, a nebude se chtít prodat pod cenou, kterou si kupující ještě může dovolit zaplatit. To do důsledků vzato znamená, že hlavní povinností pracovní síly je být téměř neustále ve stávce. V čiré nesmyslnosti této tvrzení nic nepřechdí, přesto však jde o logickou dedukci ze zbožní teorie pracovní síly. Zdrojem neslučitelnosti teorie a praxe je tu samozřejmě to, že pracovní síla ve skutečnosti není zbožím, a že kdyžby se práce odmítala jen proto, aby zjistila svou přesnou cenu (tak jako se za podobných okolností odmítá zveřšení nabídky všech ostatních komodit), společností by se velmi brzy rozpadla kvůli nedostatku potavy. Je pozoruhodné, že liberální ekonomové se o této věci v diskusích o problému stávky zmiňují jen velmi zřídka, pakliže vůbec.

Vratme se do reality: stávková metoda stanovení mezd by měla katastrofální důsledky v každém typu společnosti, o tom našem, který se honosí svou utilitární racionalitou, ani nemluvě. Dělník ve skutečnosti

nená v systému soukromého podnikání žádnou jistotu práce a tato okolnost vážně zhoršuje jeho status. Přidejme k tomu hrozbu masové nezaměstnanosti a ukáže se, že funkce odborů je morálně a kulturně nezbytná k zachování minimální životní úrovně většiny lidí. Přesto je jasné, že každá metoda intervence, která poskytuje dělníkům ochranu, musí bránit mechanismu seberegulujícího trhu a nakonec zmenšovat sám fond spotřebního zboží, který jim zajišťuje mzdy.

Fundamentální problémy tržní společnosti se bytostnou nutností objevily znovu: intervencionismus a měna. Ve dvacátých letech se staly jádrem politiky. Ekonomický liberalismus a socialistický intervencionismus se vymezovaly odlišnými odpověďmi na ně.

Ekonomický liberalismus nejvíce sázel na obnovu seberegulačního systému vyloučením všech intervencionistických postupů, které zasahovaly do svobody trhu pro pítdu, pracovní sílu a peníze. Nešlo mu o nic menšího než o vyřešení – a to za mimořádné situace – dlouhodobého problému souvisejícího se třemi fundamentálními principy volného obchodu, volného trhu práce a volné fungujícího zlatého standardu. V podstatě se stal vedoucí silou heroické snahy o uzdravení světového obchodu, odstranění všech zbytných překážek mobility pracovní síly a obnovu stabilních kursů. Tento poslední cíl měl před ostatními přednost. Pokud by se totiž neobnovila důvěra v měny, mechanismus trhu by nemohl fungovat a potom by bylo iluzorní očekávat, že vlády nebudou chránit život svých občanů všemi prostředky, které budou mít k dispozici. Těmito prostředky byly z podstaty věci zejména celní tarify a sociální zákony navržené k zajištění potavy a zaměstnanosti, tj. právě ty nástroje intervence, které bránily fungování seberegulačního systému.

Byl tu ještě jiný, bezprostřednější důvod, proč klást ozdravení mezinárodního monetárního systému na první místo: trátí v tvář rozloženým trhům a nestabilním kursům hráli stále důležitější roli mezinárodní úvěry. Před první světovou válkou pohyby mezinárodního kapitálu (jiné než ty, které souvisely s dlouhodobými investicemi) pouze pomáhaly udržovat plynulost platební bilance, ale dokonce i v této funkci je přísně omezovaly ekonomické zřetele. Úvěr se poskytoval pouze tomu, kdo si zaslouhoval důvěru z ekonomických důvodů. Nyní se situace změnila: dluhy se vyráběly z politických důvodů, například v podobě reparací, a půjčky se poskytovaly z důvodů napáji politikých, aby se umožnily reparační plavby. Půjčky se však poskytovaly

také z důvodu ekonomické politiky, aby se stabilizovaly světové ceny nebo obnovil zlatý standard. Úvěrový mechanismus využívala relativně zdravá část světové ekonomiky k překlenutí trhlin v její relativně dezorganizované části bez ohledu na situaci produkce a obchodu. Platební bilance, rozpočty a kursy se měly v některých zemích uměle vyvažovat s pomocí údajně všemocného mezinárodního úvěrového mechanismu. Tento mechanismus sám se opíral o předpoklad návratu ke stabilním kursům, což opět znamenalo návrat ke zlatu. Zdánilo se, že v rozpadajícím se ekonomickém systému pomáhal udržovat nesmírné síly pružný pás; to, zda tento pás odolá napětí, však záviselo na věsném návratu ke zlatu.

V tomto ohledu bylo pozoruhodné, jak si počínala Ženeva. Kdyby cíl nebyl vnitřně nemožný, určitě by ho bylo dosaženo – tak ohromná, vytrvalá a cílevědomá byla její snaha. Jak se věci měly, pravděpodobně žádná intervence nebyla ve svých důsledcích katastrofálnější než ta ženevská. To, že vždy působila jako už téměř úspěšná, nesmírně zhoršovalo důsledky rozpadla německá marka, do začátku roku 1930, kdy všechny důležité měny světa stály na zlatě, využívala Ženeva mezinárodní úvěrový mechanismus k přesunutí břemene nedostatečně stabilizovaných ekonomik východní Evropy nejprve na bedra západních vítězů a potom na ještě širší bedra Spojených států.³ Ke kolapsu v Americe došlo v průběhu obvyklého hospodářského cyklu, jenomže v době, kdy nastal, už finanční síť vytvořená Ženevou a anglosaským bankovníctvím zapletla ekonomiku planety do hrozivé eskapády.

Ale ve hře toho bylo ještě víc. Během dvacátých let se podle Ženevy měly otázky sociální organizace zcela podřízovat potřebám uzdravení měny. Hlavní potřebou byla deflace: instituce jednotlivých států se měly přizpůsobit, jak nejlépe to šlo. Prorazím bylo třeba odložit dokonce i obnovu volných mezinárodních trhů a liberálního státu. Jak se totiž vyřádila Zlatá delegace, deflaci se nepodávalo „ovlivnit určité skupiny zboží a služeb, takže nenastolila novou stabilní rovnováhu“. Vlády musely zasáhnout, aby snížily ceny monopolních výrobků, zredukovaly dohodnuté mzdové tabulky a seskraly renty. Ideálem deflacionisty se stala „svobodná ekonomika pod silnou vládou“; ale zatímco „silnou vládou“ se mínilo to, co tato slova opravdu známe-

³ Polanyi, K., „Der Mechanismus der Weltwirtschaftskrise“. *Der Österreichische Volkswirt*, 1933 (Dodatek).

nají – mimoriádné pravomoci a dočasné odložení veřejných svobod –, „svobodná ekonomika“ v praxi znamenala pravý opak významu tohoto slovního spojení, totiž vládou upravované ceny a mzdy (i když výslovným účelem tohoto upravování bylo znovunastolení svobody kursů a volných vnitřních trhů). Nadřadit kursy znamenalo obětovat volné trhy a svobodné vlády – dva pilíře liberálního kapitalismu. Ženeva tak představovala změnu cíle, nikoli ale změnu metod: zatímco inflační vlády, které odsuzovala, podřídily stabilitu měny stabilitě příjmů a zaměstnanosti, deflační vlády, které přivedla k moci, využívaly stejné množství zásahů k tomu, aby podřídily stabilitu příjmů a zaměstnanosti stabilitě měny. Roku 1932 Zpráva Zlaté delegace Společnosti národů vyhlásila, že s návratem kursové nejistoty se vytratila hlavní monetární výdobytek minulého desetiletí. Zpráva už netřkala, že tyto marné deflační snahy *neobnovily* volné trhy, přestože obětovaly svobodné vlády. Ačkoli ekonomičtí liberálové jsou teoreticky jак proti intervencionismu, tak proti inflaci, vybrali si mezi nimi a ideál zdraví měny postavili nad ideál nezasaňování. Dřželi se tak logicky obsažené v seberegulující ekonomice. Takový směr jednání však prohluboval krizi, zatěžoval finance neúnosným napětím mohnutých ekonomických rozvratů a deficity různých národních ekonomik hromadil do té míry, že už se nedalo vyhnout rozpadu pozůstatků mezinárodní dělby práce. Zarpnutílost, s níž ekonomičtí liberálové po kritické desetiletí v zájmu deflační politiky podporovali autoritářský intervencionismus, vedla jen k zásadnímu oslabení demokratických sil, které by jinak bývaly mohly odvrátit fašistickou katastrofu. Velká Británie a Spojené státy – páni, nikoli sluhové měny – opustily zlato věas, aby tomuto nebezpečí unikly.

Socialismus je v podstatě tendenci – v průmyslové civilizaci inherentně obsažený – přesáhnout seberegulující trh jeho vědomým podřízením demokratické společnosti. Je to řešení přirozené pro dělníky, kteří nevidí důvod, proč by se výroba neměla řídit přímým způsobem a proč by trhy měly být něčím víc než užitečnou, nieněně podružnou stránkou svobodné společnosti. Z hlediska společenskvi jako celku je socialismus pouze pokračováním oné snahy učinit společnost byrostrně lidským vzrchem jejích členů, jež se v západní Evropě vždy spojovala s křesťanskými tradicemi. Z hlediska ekonomického systému představuje naopak zásadní rozchod s bezprostřední minulostí, protože odmítá, aby byly všeobecnou pohnutkou produktivní činnosti soukromé peněžní zisky, a neuznává právo soukromých osob disponovat

hlavními prostředky výroby. V tom nakonec spočívá důvod, proč je reforma kapitalistické ekonomiky socialistickými stranami obřízná, i když jsou odhodláni nezahovat do systému vlastnictví. Pouhá možnost, že by se rozhodly do něho zasáhnout, totiž podléhá ten typ důvěry, který je v liberální ekonomice tak zásadně důležitý, totiž absolutní důvěru v kontinuitu nároků na vlastnictví. Zatímco vlastní náplň majetkových práv může zákonodárci předefinovat, jistota formální kontinuity je nezbytnou podmínkou fungování tržního systému.

Od první světové války se udály dvě změny, které postavení socialismu ovlivňují. Za prvé, tržní systém ukázal svou nespolehlivost a téměř naprosto se zhroutil – něco takového neočekávali ani jeho kritikové; za druhé, v Rusku byla ustavena socialistická ekonomika, představující zcela nové východisko. Ačkoli podnikání, v nichž se tento počín odehrál, způsobují, že ho nelze aplikovat na západní země, sama existence sovětského Ruska má pronikavý vliv. Pravda, Rusko se obrátilo k socialismu za absence průmyslových odvětví, gramotné populace a demokratických tradic, což jsou podle západních představitelů předpoklady socialismu. Kvůli těmto rozdílům nelze jeho metody a řešení uplatnit jinde, to však socialismu nezabránilo stát se světovou silou. Na kontinentě byly dělnické strany svým světovým ná-zorem vždy socialistické a u každé reformy, již chtěly dosáhnout, bylo samozřejmě podezření, že bude sloužit socialistickým cílům. V poklidných dobách bývalo takové podezření neoprávněné; socialistické dělnické třídy měly obecně zájem na reformě kapitalismu, nešlo jim o jeho revoluční svržení. Za mimořádných okolností však byla situace jiná. Pokud byly normální metody nedostatečné, mohlo se to zkusit s metodami nenormálními a ty mohly u dělnické strany znamenat znevážení vlastnických práv. Dělnické strany by mohly pod tlakem bezprostředně hrozícího nebezpečí sáhnout po opatřeních, která by byla socialistická nebo by se alespoň jako socialistická jevíla radikálním zástáncům soukromého podnikání. Stačil by jen náznak a na trzích by nastal zmatek a rozpoutala by se panika.

V takových podmínkách získával běžný střet zájmů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci zlověstnou povahu. Zatímco normálně by se neshoda v ekonomických zájmech řešila kompromisem, v důsledku oddělení ekonomické a politické sféry ve společnosti se do takových střetů dostávala tendence mít vážné dopady na společenství. Zaměstnavatelé vlastnili továrny a doly, a tak byli přímo odpovědní za produkci ve společnosti (bez ohledu na jejich osobní zájem na zisku).

V zásadě by měli mít ve snaze udržet průmysl v chodu podporu všech. Na druhé straně zaměstnanci představovali velkou část společnosti; také jejich zájmy se významnou měrou shodovaly se zájmy společnosti jako celku. Byli jedinou třídou, která mohla chránit zájmy spotřebitelů, občanů a člověka jako takového, a v podmínkách všeobecného volebního práva by jim jejich početnost dala převahu na politické scéně. Zákonodárný sbor má však stejně jako průmysl za úkol plnit ve společnosti jisté formální funkce. Jeho členové jsou pověřeni útvá-řením společné vůle, určováním směru veřejné politiky, přijímáním dlouhodobých programů doma i v zahraničí. Žádná složitá společnost se bez fungující legislativy a exekutivních orgánů politického druhu neobejde. Střet skupinových zájmů, který ústí v paralyzaci orgánů průmyslu nebo státu – jednoho z nich či obou –, znamená pro společnost bezprostřední ohrožení.

Právě to byl případ dvacátých let. Dělníci se zakopali v parlamentu, kde měli díky svému počtu velkou váhu, a kapitalisté vybudovali z průmyslu pevnost, z níž chtěli poroučeti zemi. Demokratické orgány odpověděly nemilosrdným zasahováním do ekonomiky bez ohledu na potřeby té které formy průmyslu. Zatímco kapitáni průmyslu odrazovali obyvatelestvo od loajality vůči vlastním svobodně zvoleným vládcům, demokratické orgány vedly válku s průmyslovým systémem, na němž záviselo živobytí všech. Nakonec nastal okamžik, kdy jak ekonomickému, tak politickému systému začalo hrozit úplné ochromení. Lidu se zmocnil strach a vůdcovství připadlo těm, kteří nabízejí snadné východisko, ať už mála být konečná cena jakákoli. Nazrál čas na fašistické řešení.

HISTORIE V SOUKOLÍ SOCIÁLNÍ ZMĚNY

Existovalo-li kdy politické hnutí, které reagovalo na potřeby objektivní situace a nebylo výsledkem náhodných příčin, byl to fašismus. Zároveň je ale evidentní, že fašistické řešení mělo degenerativní povahu. Nabízelo únik z institucionálního mrtvého bodu, který byl v zásadě stejný ve velkém počtu zemí, ale když se lék vyzkoušel, vedl všude ke vzniku smrtelné nemoci. Tímto způsobem zanikají civilizace.

Fašistické řešení slepé uličky, do níž se dostal liberální kapitalismus, lze popsat jako reformu tržní ekonomiky; provedenou za cenu zničení všech demokratických institucí jak v hospodářské, tak v politické oblasti. Ekonomický systém, který byl ohrožen rozpadem, se tak revitalizoval a lidé sami byli podrobeni převýchově, která měla jednotlivce zbavit přirozenosti a znemožnit mu fungovat jako odpovědná jednotka politického celku.¹ Taro převýchova, zahrnující dogmata politického náboženství, které popíralo ideu bratrství lidstva ve všech jeho podobách, byla uskutečněna aktem masové konverze, vnučené vzdorujícím lidem vědeckými metodami trýznění.

Výskyt takového hnutí v průmyslových zemích zemičkoule, a dokonce v jistém počtu zemí, které byly na počátku industrializace, nelze nijak připisat lokálním příčinám, národním mentalitám nebo historickému pozadí, jak to pravdělně činili doboví současníci. Fašismus měl právě tak málo co do činění s první světovou válkou jako s versailleskou smlouvou, s junkerským militarismem jako s italským temperamentem. Toto hnutí se objevilo v porážkách zemích, jako bylo Bulharsko, a stejně tak v zemích vítězných, jako v Jugoslávii, v zemích severního temperamentu, jako bylo Finsko nebo Norsko, i jižního temperamentu, jako v Itálii či Španělsku, v zemích, kde žila árijská rasa, jako v Anglii, Irsku či Belgii, i neárijská rasa, jako v Japonsku, Madarsku či Palestině, v zemích s katolickou tradicí, jako bylo Portugalsko, i s tradiční protestantskou, jako v Holandsku, ve vojenských komunitách,

jako v Prusku, i v občanských jako v Rakousku, ve starých kulturách, jako ve Francii, i v nových, jako v Spojených státech a v latinskoamerických zemích. Ve skutečnosti neexistoval žádný typ prostředí – náboženské, kulturní či národní tradice –, jež by činily nějakou zemi k fašismu imunní, pokud tam byly dány podmínky pro jeho vznik.

Navíc existovala zarážející absence vzrahu mezi jeho materiální a početní silou a jeho politickou efektivitou. Samotný termín „hnutí“ je zde zavádějící, protože naznačuje určitý druh přihlášení či osobní participace velkého počtu lidí. Bylo-li však pro fašismus něco charakteristického, byla to jeho nezávislost na rakových lidových manifestacích. I když obvykle dosahoval masového následnictví, jeho potenciální síla se odvozovala nikoli od počtu jeho stoupenců, ale od vlivu osob ve vysokém postavení, jejichž důvěru si fašističtí vůdčové získali a s jejichž vlivem v komunitě mohli počítat jako s ochranou před důsledky nezdařené revolvy, a tak bez obav podstupovat riziko revoluce.

Země, která se blíží fašistické fázi vývoje, vykazuje určité symptomy, mezi nimiž však nutně nemusí být vlastní fašistické hnutí. Přinejmenším stejně důležitými znaky jsou šíření iracionalistických filosofí, rasistická estetika, antikapitalistická demagogie, neortodoxní názory na měnu, kritika stranicového systému, rozšířené znevažování „režimů“ či názvu, kterým se pojmenovává dané demokratické uspořádání. Mezi jeho mimořádně rozmanité předzvěsti patřily takzvaná univerzalistická filosofie Ohmara Spanna v Rakousku, poezie Stephana George a kosmogonický romantismus Ludwiga Klagese v Německu, erotický vitalismus D. H. Lawrence v Anglii nebo kult politického mytu Georgese Sorela ve Francii. Hitler byl nakonec připuštěn k moci feudalistickou klikou kolem prezidenta Hindenburga, stejně jako byli svými vládci uvedeni do úřadu Mussolini a Primo de Rivera. Hitlera podporovalo ohromné hnutí, Mussoliniho jen malé, Primo de Riveru žádné. V žádném z těchto případů nezačala skutečná revoluce proti zavedené autoritě. Fašistická takтика byla vždy neměnná: uspořádala se předstíraná vzpoura s tichým souhlasem autorit, které pak předstíraly, že byly přemoženy silou. To jsou holé obrysy složitějšího obrazu, v němž byl prostor pro postavy tak odlišné, jako byli nezávislí katolický demagog v průmyslovém Detroitu, „král“ v zasařalé Louisianě, spiklenci v japonské armádě a ukrajinskí antisovětský sabotéři. Od třicátých let byl fašismus vždy danou politickou možností a téměř okamžitou emocionální reakcí v každé průmyslové komunitě. Mohli bychom ho nazvat spíše „pohybem“ než „hnutím“, abychom naznačili neosobní

¹ Polanyi, K., „The Essence of Fascism“, v *Christianity and the Social Revolution*, 1935.

povahu krize, jejíž symptomy byly často vágní a nejednoznačné. Lidé si často nejsou jisti, zda nějaká politická řeč nebo hra, kázání či veřejná předlídka, metafyzika či umělecký směr, básně nebo stranický program jsou fašistické nebo ne. Pro fašismus neexistují žádná obecně přijímaná kritéria a nemá ani obecné zásady. Přesto však jeden významný rys se ve všech jeho organizačních formách vyskytuje – tím je náhlost, s níž se objevuje a mizí, jen aby opět násilně vybuchl po neurčitém období latence. To vše zapadá do obrazu sociální síly, která narůstá a slabne podle objektivní situace.

To, co jsme nazvali pro stručnost „fašistická situace“, nebylo nic jiného než typická příležitost pro snadné a úplně fašistické vítězství. Ohromné hospodářské a politické organizace práce a jiných oddaných zástánců ústavní svobody jsou náhle rozpuštěny a neapartné fašistické síly mávnutím ruky odstraní z cesty až dosud na první pohled zdrcující sílu demokratických vlád, stran a odborů. Charakterizuje-li „revoluční situaci“ psychologický a morální rozpad všech sil odporu až do té míry, že hrstka nedostatečně vyzbrojených rebelů je schopna strhnout údajně neprostopupné pevnosti *reakce*, pak „fašistická situace“ je naprosto obdobná jen s tou výjimkou, že zde byly stejně spektakulárním způsobem smeteny bašty *demokratických a katolických svobod*, na nichž chybějí občani. V Prusku v červenci 1932 kapitulovala legální vláda sociálních demokratů, pevně usazená v křesle legitimní moci, před pouhou hrozbou neústavního násilí ze strany von Papena. O nějakých šest měsíců později získal sám Hitler mírovou cestou nejvyšší mocenskou pozici, odkud okamžitě zahájil rozsáhlý zničující revoluční útok proti institucím výmarské republiky a ústavním stranám. Představovat si, že síla fašistického hnutí vytvořila tuto situaci, a nevidět, že v tomto případě to byla situace, která vytvořila hnutí, znamená nepochopení mimořádné lecke posledních desetiletí.

Fašismus, stejně jako socialismus byl zakořeněn v tržní společnosti, která odmítala fungovat. Proto byl celosvětový, všeobecný rozsahem a univerzální ve svých aplikacích: transcendoval ekonomickou sféru a vyústil v celkovou transformaci výrazně sociálního typu. Pronikl do téměř každé oblasti lidské aktivity, ať už politické nebo ekonomické, kulturní, filosofické, umělecké či náboženské. Do určité míry se spojil s lokálními a věcně aktuálními tendencemi. Nežke proto pochopit historii tohoto období, pokud nebudeme rozlišovat mezi základem fašistickým pohybem a pomíjivými tendencemi, s nimiž se tento pohyb proplétal v jednotlivých zemích.

V Evropě dvacátých let vystupovaly zejména dvě takové tendence, které překrývaly slabší, ale mnohem ucelenější vzorec fašismu: konzervativní a nacionalistický revizionismus. Jejich bezprostředním východiskem byly poválečné smlouvy a revoluce. Přestože byly přesně podmíněné a omezené, pokud jde o jejich specifické cíle, snadno se zaměňovaly s fašismem.

Konzervativce byly běžným zpětným pohybem politického kyvadla směrem k tomu stavu věcí, který byl násilně rozrušen. Takové pohyby byly v Evropě typické přinejmenším od anglické republiky a měly jen omezenou souvislost se sociálními procesy dané doby. Ve dvacátých letech se rozvíjely početné situace tohoto typu, neboť nepokoje, které zničily více než tucet trůnů ve střední a východní Evropě, byly částečně výsledkem turbulencí po porážce, nikoli postupu demokracie. Věk konzervativce byla hlavně politická a samozřejmě se k ní hlásily ochuzené třídy a skupiny jako dynastie, aristokracie, církev, těžký průmysl a strany s nimi spřízněné. Aliance a střety konzervativců a fašistů během tohoto období se týkaly hlavně míry, kterou by měli mít fašisté na konzervativním podniku. Fašismus byl totiž revoluční tendencí namířenou stejně tak proti konzervativismu, jako proti konkurenční revoluční síle socialismu. To nevytvářovalo, aby fašisté usilovali o moc v politické oblasti tím, že nabírali své služby konzervativci. Naopak, právo na vládu si nárokovali s tím, že konzervativismus je údajně neschopen vypracovat se se svým úkolem, který byl nevyhnutelný, mělo-li se zabránit socialismu. Konzervativci se přirozeně pokoušeli přisvojit si zásluhu o konzervativnici a ve skutečnosti ji – jako v Německu – provedli sami. Zbavili dělnické strany moci a vlivu, aniž by je předali nacistům. Podobně v Rakousku konzervativní strana křesťanských socialistů z velké části odzbrojila dělníky (1927), aniž by udělala nějaké ústupky „revoluční zprava“. Dokonce i tam, kde byla fašistická účast na konzervativnici nevyhnutelná, byly ustaveny „silné“ vlády, které vypudily fašisty do prázdna. K tomu došlo v Estonsku v roce 1929, ve Finsku v roce 1932 nebo v Litvě v roce 1934. Pseudoliberalní režimy na čas zlomily fašistickou moc v Maďarsku v roce 1922 a v Bulharsku v roce 1926. V Itálii samotné nebyli konzervativci schopni nastolit v hospodářství pracovní disciplínu bez toho, aby fašistům poskytli šanci dostat se k moci.

Ve vojensky poražených zemích, ale také v „psychologicky“ poražené Itálii, se jako příznak objevil národní problém. Zde nastal úkol, o jehož naléhavosti nemohlo být pochyb. Hlubší než všechny pro-

blémy zde bylo tvající odzbrojení poražených zemí; ve světě, v němž existující organizace mezinárodního práva, mezinárodního řádu a mezinárodního míru spočívala pouze na rovnováze moci, se určitý počet zemí stal bezmocným a byl bez jakéhokoli náznaku nového typu systému, který by nahradil systém starý. Liga národů představovala přinejlepším vylepšený systém rovnováhy moci, ve skutečnosti se však nedostala ani na úroveň bývalého Koncertu Evropy, neboť nyní chyběla nutná podmínka obecného rozprýlení moci. Rodiči se fašistické hnutí se samo téměř všude postavilo do služeb národní otázky; stěžl by bez tohoto „cesrovního“ úkolu mohlo přežít.

Tyto věci však byly jen odrazovými mřískami; v jiných případech brnkal fašismus na pacifistickou a izolacionistickou notu. V Anglii a Spojených státech se spojoval s appeasementem; v Rakousku spolupracoval *Heimwehr* s rozmanitými katolickými pacifisty; a katolický fašismus byl antinacionalistický z principu. Huey Long nepotřeboval žádný pohaničící konflikt s Mississippi nebo Texassem, aby zahájil v Baton Rouge své fašistické hnutí. Podobná hnutí v Holandsku a Norsku byla nenacionalistická a hraničila až s vlastizradou – Quisling může být synonymem dobrého fašisty, ale jistě ne pro dobrého vlastence.

Ve svém boji o politickou moc fašismus zcela volně a podle libosti opomíjel nebo využíval lokální problémy. Jeho cíle překračovaly politický a ekonomický rámec: byly sociální. Politické nábožensství dával do služeb degenerativního procesu. Při svém vzestupu vylučoval ze svého instrumentária jen velmi málo emocí, ale když zvířeli, vyhodil ze svého repertoáru vše, až na velmi malou skupinu motivací, i když zase mimořádně charakteristických. Pokud nebudeme přísně rozlišovat mezi touto pseudoimtolerancí na jeho cestě k moci a opravdovou intolercancí u moci, budeme mít jen stěží šanci pochopit subtilní, avšak rozhodující rozdíl mezi předstraným nacionalismem některých fašistických hnutí během revoluce a specifický imperialistickým nacionalismem, který rozvíjela po revoluci.²

Zatímco konzervativci zpravídlá sami úspěšně provedli domácí kontrarevoluce, byli jen zřídka schopni dovést k řešení národně-mezinárodní problém svých zemí. Brüning v roce 1940 tvrdil, že německé reparace a odzbrojení vyřeší ještě předtím, než se ho „křikla kolem Hindenburga“ rozhodla odvolat z úřadu a předat moc nacistům.

² Heymann, H., *Plan for Permanent Peace*, 1941. Stov. Brüningův dopis z 8. ledna 1940.

Důvod pro jejíich jednání spočíval v tom, že mu tuto zásluhu nechťeli přiznat.³ Zda tomu tak ve velmi omezeném smyslu bylo či nikoli, je nepodstatné, neboť otázka německého rovnocenného postavení se *neomezovala* na technické odzbrojení, jak předpokládal Brüning, ale zahrnovala rovněž životně důležitou otázku demilitarizace; také nebylo reálné možné přehlížet sílu, kterou německá diplomacie čerpala z existence nacistických mas přisahajících na radikální nacionalistickou politiku. Udalosti přesvědčivě dokázaly, že by Německo nemohlo dosáhnout rovnoprávného postavení bez revoluční odchylky, a právě v tomto světě se stává zjevnou strašná odpovědnost nacismu, který vrhl svobodně a rovnoprávně Německo na dráhu zločinu. Jak německý, tak italský fašismus mohl uchvátit moc, jen protože byl schopen užít jako svoji páky nevyřešené národnostní otázky, zatímco ve Francii stejně jako ve Velké Británii byl fašismus rozhodujícím způsobem oslaben svým antivlastencovým. Duch servilnosti vůči zahraniční moci mohl dokázat fašismu prospět jen v malých a přirozeně závislých zemích.

Jak vidíme, evropský fašismus byl ve dracářských letech spojen s nacionalistickým a kontrarevolučními tendencemi jen náhodou. Byl to případ symbolický mezi hnutími nezávislého původu, která se navzájem posilovala a vyrvala dojem zásadní podobnosti, zatímco byla vlastně nepříbuzná.

Ve skutečnosti byla úloha, kterou hrál fašismus, determinovaná jedním faktorem: podmínkami tržního systému.

Během období 1917–1923 vlády příležitostně hledaly fašistickou pomoc při nastolení práva a pořádku. Nic více nebylo zapotřebí k ustavení fungujícího tržního systému. Fašismus zůstával nerozvinutý.

V období 1924–1929, kdy se zdálo, že obnovení tržního systému je zajištěno, se fašismus jako politická síla zcela vyratila.

Po roce 1930 se ocitla tržní ekonomika v obecné krizi. Během několika let se fašismus stal světovou silou.

První období 1917–1923 vytvořilo stěží něco víc než termín. V několika evropských zemích – například ve Finsku, Litvě, Estonsku, Lotyšsku, Polsku, Rumunsku, Bulharsku, Řecku a Maďarsku – proběhly agrární nebo socialistické revoluce, zatímco v jiných – mezi jinými v Itálii, Německu a Rakousku – získala průmyslová dělnická třída politický vliv. Kontrarevoluce nakonec ustavily domácí rovnováhu moci. Ve většině zemí se rolnictvo obrátilo proti městským

³ Rauschnig, H., *The Voice of Destruction*, 1940.

dělníkům; v některých zemích zahájili fašistická hnutí důstojníci a drobná šlechta, která udávala tón rolnictvu; v jiných, jako v Itálii, se nezaměstnaní a příslušníci drobné buržoazie organizovali do fašistických oddílů. Nikde se nediskutovalo o ničem jiném než o nastolení práva pořádku a nevyvrála žádná otázka ohledně radikální reformy; jinými slovy, nebylo vidět žádné známky fašistické revoluce. Tato hnutí byla fašistická pouze svou formou, totiž jen jako civilní skupiny, takzvané neodpovědné živly, uvažující sílu a násili s nýmým souhlasem osob zastávajících úřední funkce. Antidemokratická filosofie fašismu už byla na světě, nestala se však ještě politickým faktorem. Trockij, který podal objemnou zprávu o situaci v Itálii v předvečer Druhého kongresu Kominterny v roce 1920, se o fašismu ani nezmiňuje, ačkoli *fasci* už nějaký čas existovali. Uběhlo ještě dalších deset či více let, než italský fašismus, který už dávno ustavil vládu země, rozvinul něco, co bylo svou podstatou zvláštním sociálním systémem.

V roce 1924 a po něm se Evropa a Spojené státy staly scénou bouřlivého boomeru, který přehlušil všechny obavy o spolehlivost tržního systému. Kapitalismus byl prohlášen za uzdravený: Výjma periferní oblasti byl zlikvidován jak bolševismus, tak fašismus. Kominternu vyhlásila konsolidací kapitalismu za fakt; Mussolini velobil liberální kapitalismus; všechny důležité země s výjimkou Velké Británie byly na vzestupu. Spojené státy se těšily legendární prosperitě a Evropa na tom byla téměř stejně dobře. Hitlerův *puč* byl rozdrčen, Francie vykládla Poruží, *Reichsmark* se jako zárukou vzpamatovala, Dawesův plán přijal politiku bez reparací, na obzoru bylo Locarno a Německu nastalo sedm tučných let. Před koncem roku 1926 opět vládli zlatý standard od Moskvy po Lisabon.

Skutečný význam fašismu začal být zjevný ve třetím období, po roce 1929. Bylo evidentní, že tržní systém uvažal na mrtvém bodě. Do té doby byl fašismus stěží něčím víc než rysem italské autoritářské vlády, která se jinak mnoho nelišila od vlád tradičního typu. Nyní se vynořil jako alternativní řešení problému průmyslové společnosti. V revoluci evropského rozsahu udávalo tón Německo a příklon k fašismu poskytl jeho boji o moc sílu a dynamiku, která brzy sevřela pět kontinentů. Historie se dostala do soukolí sociální změny.

Destrukci mezinárodního systému zahájila vedlejší, ale v žádném případě náhodná událost. Pokles na Wall Streetu, který přerostl do obrovských rozměrů, byl následován rozhodnutím Velké Británie

opustit zlatu a o další dva roky později i podobným krokem ze strany Spojených států. Německo vysoutpilo ze Společnosti národů.

Tyto symbolické události ohlasovaly epochu nápadné změny v organizaci světa. Tri mocnosti – Japonsko, Německo a Itálie – se bouřily proti *status quo* a sabotovaly droblící se mrtvé instituce. Ve stejné době faktická organizace světa už odmítala fungovat. Zlatý standard byl svými anglosaskými srovniteli přinejmenším dočasně vyřazen z působnosti. Pod zámkou nepřehléni závazku se odmítaly platit zahraniční dluhy. Kapiálové trhy a světový obchod se rozplynuly. Politický a ekonomický systém planety se rozpadaly společně.

V rámci samotných národů nebyla změna o nic méně důkladná. Dvoustranné systémy byly nahrazeny vládami jedné strany, někdy národními vládami. Vnější podobnost mezi zeměmi s diktaturou a zeměmi, které si zachovaly demokratické veřejné mínění, pouze sloužily k tomu, že zdůrazňovaly přirododu důležitost svobodných institucí diskuse a rozhodování. Rusko se obrátilo k socialismu v diktátorských formách. V zemích připravujících se na válku, v Německu, Japonsku a Itálii, a v menší míře také ve Spojených státech a Velké Británii, se vytratil liberální kapitalismus. Avšak vznikající režimy fašismu, socialismu a Nového údělu byly podobné jen v odhození principů *laissez-faire*.

Zatímco historie nabrala směr prostřednicvím událostí, která byla pro všechny vnější, jednotlivé národy reagovaly na tuto výzvu podle toho, k čemu byly vázány. Některé změnu odmítaly, některé už jí ušly dlouhý kus cesty vstříc, když nastala, některé byly lhostejné. Hledaly řešení v různých směrech. Z hlediska tržní ekonomiky však tato částo radikálně odlišná řešení pouze reprezentovala dané alternativy.

Mezi zeměmi odhodlanými využít všeobecný rozklad k posílení svých vlastních zájmů byla skupina nespokojených mocností, pro něž nabízel zánik systému rovnováhy mocí, i v jeho nejslabší podobě Společnosti národů, jak se zdálo, vzácnou šanci. Německo nyní dychtlo urychlit úpadek tradiční světové ekonomiky, které ještě poskytovala mezinárodní řád a záchranný bod, a kolaps této ekonomiky předjímal, takže mělo náškok před svými protivníky. Záměrně přerhalo všechna pouka k mezinárodnímu systému kapitálu, zboží a měny, tak aby zmenšilo vliv vnějšího světa na své záležitosti, když by došlo k pře-svědčení, že bude výhodné odmítnout své politické závazky. Posilovalo ekonomickou soběstačnost, aby si zajistilo svobodu pro své dateko-sáhlé plány. Utrácelo své zlaté rezervy a svévolným odmínutím svých

závazků, a dokonce – po nějakou dobu – zřítou přiznivé bilance zahraničního obchodu zničilo svůj zahraniční úvěr. Své skutečné záměry dokázalo snadno kamuflovat, protože ani Wall Street, ani londýnská City, ani Ženeva nepodezřívaly nacisty, že skutečně počítají s konečným rozkladem ekonomiky devatenáctého století. Sir John Simon a Montagu Norman pevně věřili, že Schacht nakonec v Německu znovu zavede ortodoxní ekonomiku, která jedná pod tlakem a která by se vrátila zpět do normálu, jen kdyby se jí finančně pomohlo. Takovéto iluze přetřívaly v Downing Street do doby Mnichova i po něm. Zatímco Německu tak v jejich konspiračních plánech mohu ne pomáhal schopnost přizpůsobit se rozpadu tradičního systému, Velká Británie se cítila svým lpením na tomto systému kruce poškozena.

Ačkoli Anglie dočasně opustila zlato, její ekonomika a finance se stále zakládaly na principu stabilních kursů a zdravé měny. Odtud plynulo omezení, v němž se ocitla vzhledem k novému vyzbrojování. Tak jako německá autarchie byla výsledkem vojenských a politických úvah, které pramenily z jejího záměru předjet obecnou transformaci, britská strategie a zahraniční politika byly omezeny jejím konzervativním finančním názorem. Strategie omezené války odložila stanovisko ostrovního obchodního centra, které se samo pokládalo za bezpečné, pokud jeho námořnictvo bude dosti silné, aby zajistilo dodávky, které si jeho zdravá měna mohla nakoupit v Sedmi mořích. Hitler už byl u moci, když v roce 1933 Duff Cooper, nekompromisní konzervativec, obhájil krácení armádního rozpočtu „tváří v tvář národnímu bankrotu, který by pak byl pokládán za větší nebezpečí než mít neúčinnou vojenskou službu“. O více než tři léta později Lord Halifax tvrdil, že míru by se dalo dosáhnout ekonomickým přizpůsobením a že by se nemělo do obchodu zasahovat, neboť to by činilo takové přizpůsobení ještě složitějším. V samotném roce Mnichova Halifax a Chamberlain stále formulovali britskou politiku vzhledem k „stříbrným kulčákům“ a tradičním americkým půjčkám Německu. Dokonce i poté, co Hitler překročil Rubicon a okupoval Prahu, Lord Simon schvaloval v Dolní sněmovně účast Montagu Normana v předávání českých zlatých rezerv Hitlerovi. V Simonově přesvědčení integrita zlatého standardu, jehož znovuzavedení bylo jeho státnické umění zásadně, převážila všechny ostatní úvahy. Současníci věřili, že Simonovo jednání bylo výsledkem rozhodné politiky appeasementu. Ve skutečnosti to bylo uctívání ducha zlatého standardu, které neustále ovládalo názor vedoucích mužů londýnské City na strategické, stejně jako na politické záležitosti.

Pouhý týden před vypuknutím války ministerstvo zahraničí v reakci na verbální sdělení Hitlera k Chamberlainovi formulovalo britskou politiku vzhledem k tradičním americkým půjčkám Německu.⁴ Anglická vojenská nepřipravenost byla především výsledkem jejího lpení na ekonomice zlatého standardu.

Německo nejprve sklízelo výhody těch, kdo zabíjejí to, čemu je souzeno zemřít. Jeho náskok trval tak dlouho, dokud mu likvidace zastaralého systému devatenáctého století umožňovala udržovat iniciativu. Vedlejším výsledkem jeho loupeživých nájezdů byla destrukce liberálního kapitalismu, zlatého standardu a absolutních suverenity. V přizpůsobování izolaci, do níž se dostávalo, a později během výprav obchodníků s otroky rozvíjelo pokusná řešení některých problémů transformace.

Jeho největší politické aktivum však spočívalo v jeho schopnosti přinutit země světa, aby se zaměřily proti bolševismu. Tím, že převzalo vedoucí úlohu při řešení tohoto problému tržní ekonomiky, které dlouhou dobu vykazovalo schopnost získávat si nepodmíněnou loajalitu vlastnických tříd, a vlastně ne vždy jen jich samotných, stalo se tím, kdo měl z transformace největší užitek. Podle liberálního a marxistického předpokladu nadřazenosti ekonomických třídních zájmů musel Hitler zvířezit. Ale sociální jednota národa se ukázala v dlouhodobém horizontu jako důležitější než ekonomická jednota třídy.

Vzestup Ruska byl rovněž spojen s jeho rolí v transformaci. V letech 1917–1929 nebyl strach z bolševismu ničím více než strachem z rozpadu řádu, který nemohl fungovat jinak než v atmosféře bezpodmínečné důvěry. V následujícím desetiletí se socialismus v Rusku stal realitou. Kolektivizace zemědělství znamenala nahrazení tržní ekonomiky družstevními metodami ve vztahu k rozhodujícímu faktoru půdy. Rusko, které bylo pouhým sídlem revoluční agrace směřující do kapitalistického světa, se nyní vynořilo jako reprezentant nového systému, který by mohl nahradit tržní ekonomiku.

Obvykle si neuvědomujeme, že bolševici, i když byli sami zapálení socialisté, neoblomně odmítali „zavést socialismus v Rusku“. Pokoušet se o něco takového v zaostalé agrární zemi vylučovalo samo jejich marxistické přesvědčení. Nehledě na zcela výjimečnou epizodu rakzavného „válečného komunismu“ v roce 1920, vůdčové zastávali názor, že světová revoluce musí začít v industrializované západní Evropě.

⁴ *British Blue Book*, č. 74, rozkaz 6106, 1939.

Socialismus v jedné zemi by se jím jevil jako kontrakce, a když se stal realitou, starí bolševici ho téměř do jednoho odmítli. Přesto však se tato odchylka ukázala jako neobyčejně úspěšná.

Při pohledu zpět na čtrnáctiletou ruskou historii se zdá, že to, co nazýváme ruskou revolucí, ve skutečnosti sestává ze dvou oddělených revolucí, z nichž první vyjadřovala tradiční západoevropské ideály, kdežto druhá tvořila část naprosto nového vývoje v třicátých letech. Revoluce z let 1917–1924 byla vlastně *posledním* z velkých převratů v Evropě, které opisovaly vzorec anglické republiky a Francouzské revoluce. Revoluce začínající kolem roku 1930 kolektivizací zemědělství byla *první* z velkých sociálních změn, které v třicátých letech přetvořily náš svět. První ruská revoluce jako opravdový dědic ideálů z roku 1789 dosáhla zničení absolutismu, feudální dížby půdy a rasového útlaku. Druhá revoluce nastolila socialistickou ekonomiku. Konečniců první byla pouze ruskou událostí – završila dlouhý proces západního vývoje na ruské půdě –, kdežto druhá tvořila část souběžné univerzální transformace.

Na první pohled se zdá, že ve dvacátých letech stálo Rusko mimo Evropu a pracovalo na své vlastní ochraně. Podrobnější analýza však tento dojem vyvrací. Mezi faktory, které si vynucovaly jeho rozhodnutí v letech mezi těmito dvěma revolucemi, bylo totiž selhání mezinárodního systému. Do roku 1924 byl „válečný komunismus“ zapomenutým incidentem a Rusko znovustavilo volný domácí trh obilí, i když si drželo státní kontrolu nad zahraničním obchodem a klíčovými průmyslovými odvětvími. Zaměřovalo se nyní na růst zahraničního obchodu, který závisel hlavně na exportu obilí, dřeva, kožešin a některých jiných organických surovin, jejichž ceny silně poklesly během agrární krize, která předcházela obecnému úpadku obchodu. Neschopnost Ruska rozvíjet vývoz za příznivých podmínek omezovala jeho dovozy strojního vybavení, a tedy i budování národního průmyslu. To zase nepříznivě ovlivňovalo podmínky směny mezi městem a venkovem – takzvané „nížky“, takže vzrůstal odpor rolnictva k vládě městských dělníků. Tímto způsobem zvyšovala dezintegrace světové ekonomiky tlak na provizorní řešení agrární otázky v Rusku a urychlovala příchod kolchozů. Neschopnost tradičního politického systému Evropy poskytovat bezpečnost a jistotu působila stejným směrem, neboť vyvolávala potřebu zbrojení, a tak zvyšovala břemena vysokého tlaku industrializace. Absence systému rovnováhy moci z devatenáctého století, stejně jako neschopnost světového trhu

absorbovat ruskou zemědělskou produkci ho tlačila proti vůli na cestu soběstačnosti. Socialismus v jedné zemi přivodila neschopnost tržní ekonomiky poskytovat spojení mezi všemi zeměmi. Co se jeví jako ruská autarchie, bylo pouze ústupem kapitalistického internacionalismu.

Selhání mezinárodního systému uvolnilo nespoutané energie historie – tuto dráhu vryčily tendence byrokratické vlastní tržní společnosti.

SVOBODA V KOMPLEXNÍ SPOLEČNOSTI

Civilizaci devatenáctého století nezničili žádný útok barbarů zvenčí či zevnitř; její životnost nevyšly devastace způsobené první světovou válkou ani vzpoura socialistického proletariátu nebo fašistické nižší střední třídy. Její selhání nebylo výsledkem údajných ekonomických zákonů, jako je zákon snižující se míry zisku nebo podpořteby či nadprodukcce. Rozpadla se v důsledku zcela jiného souboru příčin: v důsledku opatření, která společnost přijala, aby zase ji nezničila působení seberegulačního trhu. Nehledě na výjimečné okolnosti, jaké existovaly například v Severní Americe v době otevřených hranic, dával devatenáctému století dynamiku konflikt mezi třemi a základními požadavky organizovaného společenského života: tento konflikt také vytvořil typická napětí a tlaky, které nakonec tuto společnost zničily. Mezinárodní války její zkázu pouze usměřily.

Člověk po století slepého „pokroku“ začíná obnovovat své „obydlí“. Nemá-li industrialismus vyhubit lidstvo, musí se podřídit požadavkům lidské přirozenosti. Právě kritika tržní společnosti nevyřká, že je založena na ekonomice – na ekonomice musí být v určitém smyslu založena každá společnost bez výjimky –, nýbrž že její ekonomika je založena na vlastním zájmu. Takové uspořádání ekonomického života je zcela nepřirozené – v přísně empirickém smyslu *vyjimečné*. Myslatelé devatenáctého století předpokládali, že člověk ve své ekonomické činnosti usiluje o zisk, že jeho materialistické sklony ho přimějí vybrat si menší, nikoli větší námahu a že za svou práci očekává platbu; zkrátka a dobře předpokládali, že člověk bude mít ve své ekonomické činnosti tendenci řídit se tím, co označovali jako ekonomickou racionalitu, a že veškeré chování, které jí odporuje, je výsledkem zásahu zvenčí. Z toho plynilo, že trhy jsou přirozené instituce, které by se spontánně objevily, kdyby se do toho lidé nepledli. Nic tedy nemohlo být normálnější než ekonomický systém tvořený trhy a ovládaný výhradně tržními cenami, takže se zdálo, že clem veškerého pokroku je lidská společnost založená na takových trzích. Ať už byla taková společnost

z morálního hlediska žádoucí či nikoli, její dosažitelnost – a to bylo axiomatické – vycházela z nezměnitelných charakteristik lidstva.

Ve skutečnosti je chování člověka jak v jeho primitivním stadiu, tak po celou historii, jak víme, beznála opakem toho, co implikuje takový názor. Teze Franka H. Knighta, že „žádný specifický lidský motiv není ekonomický“, platí nejenom v sociální oblasti, ale i v ekonomické oblasti samé. Sklon provozovat výměnný obchod, na kterém Adam Smith tak sebejistě postavil obraz primitivního člověka, není obecnou, ale naopak tou nejméně častou tendencí člověka v jeho ekonomických činnostech. Nesprávnost těchto racionalistických konstrukcí prokazují nejenom zjištění moderní antropologie, také historie obchodu a trhů byla zcela jiná než to, co se předpokládá v harmonistických teoriích sociologie devatenáctého století. Ekonomická historie odhaluje, že nástup národních trhů nebyl rozhodně výsledkem postupného a spontánního vymahování se ekonomické sféry z vládní kontroly. Právě naopak, trh byl výsledkem vědomého a neziřdka násilného zasahování ze strany vlády, která společností tržní organizaci vnucovala v zájmu neekonomických cílů. A při bližším pohledu se ukazuje, že seberegulaující trh devatenáctého století se zásadně lišil i od svého bezprostředního předchůdce v tom, že se v otázce svého řízení spoléhal na ekonomický vlastní zájem. *Vrozenou slabostí společnosti devatenáctého století nebylo to, že byla přímýsmyslná, nýbrž to, že byla tržní*. Průmyslová civilizace bude pokračovat, i když už utopický experiment se seberegulačním trhem nebude ničím jiným než pouhou vzpomínkou.

Přesunutí průmyslové civilizace na nový, netržní základ však mnohým připadá jako příliš beznadějný úkol na to, aby o něm vůbec uvažovali. Mají strach z institucionálního vakua nebo ještě hůře, ze ztráty svobody. Musí tato nebezpečí hrozit?

Velkou část ohromného utrpení, neoddelitelného od období přechodu, máme už za sebou. V sociálním a ekonomickém rozkladu naší doby, tragických výkyvech deprese, fluktuacích měny, masové nezaměstnanosti, změnách sociálního postavení a dramatické zkáze historických států jsme zažili to nejhorší. Mimoděk jsme platili cenu za změnu. I když lidstvo používání strojů ještě zdaleka nepřivýklo a čekají nás ještě velké změny, vrátit se do minulosti je stejně nemožné jako přenést naše problémy na jinou planetu. Takový marný pokus by démonické síly agrese a dobývání vůbec neefektivoval, ale naopak by zajistil jejich přežití i po jejich naprosté vojenské porážce. Příčina zla by dostala v politice rozhodující výhodu reprezentace možného

oproti tomu, čeho dosáhnout nelze, ať se za tím skrývají sebelepší úmysly.

Zhroutení tradičního systému nás ani neponechává v prázdnotě. Nebylo by to poprvé v historii, obsahovala-li by nouzová řešení v sobě zárodky velkých a trvalých institucí.

Uvnitř národů jsme svědky vývoje, v němž ekonomický systém přestává vrycťovat společností zákony a je zajištěna přednost společnosti před tímto systémem. Něco takového se může stát mnoha různými způsoby, demokratickým i aristokratickým, konstitucionalistickým i autoritářským a snad i způsobem, který zatím naprosto nepředvídáme. Budoucnost v některých zemích je v jiných možná už přítomností, kdežto jiné země stále ztěžňují minulost těch ostatních. Výsledek je však ve všech společný: tržní systém už nebude sebereguluující, a to ani v principu, protože nebude obsahovat pracovní sílu, půdu a peníze.

Sražení pracovní síly z trhu znamená stejně radikální přeměnu, jakou představovalo usrazení trhu práce založeného na konkurenci. Mzdová smlouva přestává mít s výjimkou nedůležitých, druhořadých situací soukromý charakter. Nejenom podnikáři v továrně, pracovní doba a podoba smlouvy, ale také základní mzda sama se určují mimo trhu, jakou roli tím získají odbory, stát a jiné veřejné orgány, závisí nejenom na povaze těchto institucí, ale také na aktuální organizaci řízení výroby. I když z podstaty věci musí hrát mzdové rozdíly v ekonomickém systému zásadní roli (a je také třeba, aby tomu tak bylo), finanční stránku práce mohou dálece převážiti jiné motivy než ty přímo spojené s peněžním příjmem.

Stáhnout z trhu půdu je totiž jako ji spojit s určitými institucemi, jako je statek, družstvo, továrna, správní oblast, škola, kostel, parky, přírodní rezervace atd. Bez ohledu na to, v jaké šíři bude pokračovat soukromé vlastnictví farm, smlouvy ve vztahu k dírbě půdy musí řešit pouze přidatné věci, protože ty podstatně budou z jurisdikce trhu vyňaty. Totéž platí o základních potravinách a organických surovinách, neboť ani stanovení jejich ceny není ponecháno na trhu. To, že pro neomezenou řadu různých produktů i nadále fungují na konkurenci založené trhu, nemusí do uspořádání společnosti zasahovat o nic víc, než zasahuje mimotřížní stanovení cen práce, půdy a peněz do kalkulační funkce cen ve vztahu k různým výrobkům. Povaha vlastnictví se v důsledku takových opatření samozřejmě hluboce proměňuje, protože už není potřeba nechat bez omezení růst příjmy

z titulu vlastnictví, jen aby se zajistila zaměstnanost, výroba a využití zdrojů ve společnosti.

Kontrolní mechanismus peněz se v dnešní době stahuje z trhu ve všech zemích. Do velké míry to mimoděk způsobila rotnba depozit, ale krize zlatého standardu ve dvacátých letech prokázala, že spojení mezi zbožními penězi a neprohodnotitelnými penězi se rozhodně nepřerušilo. Od zavedení „funkčních financí“ ve všech důležitých státech se řízení investic a regulace míry úspor stává úkolem vlády.

Odstaňování prvků výroby – půdy, práce a peněz – z trhu je tedy uniformním aktem pouze z hlediska trhu, který k nim přistupoval, jako kdyby šlo o komodity. Z hlediska lidské reality nacházíme to, co se odbouráváním komoditní fikce obnovuje, ve všech směrech sociálního okruhu. Rozpad jednotné tržní ekonomiky už ve skutečnosti dává vzniknout různým novým společnostem. Konec tržní společnosti navíc vůbec neznamená absenci trhu. Ty stále v různých podobách existují, aby zajišťovaly svobodu spotřebitele, indikovaly změnu poprváky, ovlivňovaly příjem výrobců a sloužily jako nástroj účinnicví, přičemž dohromady přestávají být orgánem ekonomické seberegulace.

Tak jako v těchto vnitřních metodách byla společnost devatenáctého století omezena ekonomikou i ve svých metodách mezinárodních. Sféra stálých zahraničních kursů byla totiž co civilizace. Dokud fungovaly zlatý standard a ústavní režimy, které se staly téměř jeho logickým důsledkem, byla rovnováha moci nástrojem míru. Systém fungoval prostřednictvím těch velmocí – na prvním místě Velké Británie – které představovaly centrum světových financí, a tlačil na usrazení zastupitelských vlád v méně rozvinutých zemích. Takové vlády byly zapotřebí jako kontrola financí a méně v zadlužených zemích, které logicky potřebovaly kontrolované rozpočty, o něž se mohou postarat pouze odpovědné orgány. I když v hlavách státníků takové zřetelce zpravidla nebyly explicitně přítomny, bylo tomu tak jedine v důsledku axiomatiké povahy požadavků zlatého standardu. Jednotný světový vzorec peněžních a zastupitelských institucí byl výsledkem tehdejší rigidní ekonomiky.

Z této situace odvozovaly svůj význam dva principy mezinárodního života devatenáctého století: anarchistická suverenita a „oprávněné“ zasahování do záležitostí jiných zemí. I když se na první pohled zdá, že si tyto dva principy odporují, byly spolu úzce propojeny. Suverenita byla samozřejmě číste politickým termínem, neboť v podmínkách neregulovaného zahraničního obchodu a zlatého standardu neměly

vlády ve vztahu k mezinárodní ekonomice žádné pravomoci. V monetárních otázkách nemohly své země zavazovat a také je nezavazovaly – to byla právní pozice. Ve skutečnosti se za suverénní státy uznávaly pouze země, které měly monetární systém kontrolovaný centrální bankou. U mocných západních zemí se tato bezvýhradná a neomezená národní monetární suverénita spojovala se svým naprosto vým opakem – neuchájejícím tlakem na to, aby se struktura tržní ekonomiky a tržní společnosti rozšířila i jinam. V důsledku toho byly národy světa na konci devatenáctého století institucionálně standardizovány takovou měrou, o jaké se dříve ani nesenlo.

Tento systém omezoval jak svou komplikovaností, tak svou univerzálností. Jak jasně prokázala historie Společnosti národů, anarchistická suverénita bránila všem efektivním formám mezinárodní spolupráce; vnučená jednotnost donáček systémů se zase – zejména v zaostalých zemích, ale někdy také v zemích rozvinutých, avšak finančně slabých – vznášela jako trvalá hrozba nad soukromé instituce, stejně těžké a bezvýsledné jako volný obchod, kdežto skutečná spolupráce mezi národy tj. mezi vládami, se nikdy nedostala ani do sféry představy.

Tato situace může docela dobře vznést na zahraniční politiku dva zdánlivě neslučitelné požadavky: bude vyžadovat užší spolupráci mezi přátelskými zeměmi, o jaké se v podmínkách suverenity devatenáctého století nedalo ani uvažovat, přičemž existence regulovaných trhů bude mezi národními vládami vyvolávat větší alergičnost na zásahy zvenčí než dříve. Avšak se zámkem automatického mechanismu zlatého standardu budou vlády moci upustit od té nejkodlivější známky absolutní suverenity – od odmítnutí spolupráce v mezinárodní ekonomice. Zároveň bude možné ochotně tolerovat, že jiné národy uvrtají svou donáčí politiku podle svých vlastních dispozic, a tedy překonají zhrubné dogma devatenáctého století – dogma nutné uniformnosti donáček režimů ve sféře světové ekonomiky. Lze vidět, jak se z troskek starého světa vynořují základy kamery světa nového: ekonomická spolupráce vlády a zároven svoboda organizovat národní život podle vlastní vůle. V omezujícím systému volného obchodu nebyla žádná z těchto možností myslitelná, takže byla vyloučena celá řada metod spolupráce mezi národy. Zatímco v podmínkách tržní ekonomiky a zlatého standardu se předtává federace právem pokládala za zlý sen centralizace a uniformity, konec tržní ekonomiky může docela dobře znamenat efektivní spolupráci při zachování svobody jednotlivých zemí.

Problém svobody vyvstává na dvou odlišných úrovních: institucionální a morální či náboženské. V institucionální rovině jde o vyřazení zvětšené a zmenšené svobody; základní zásadně nové otázky se tu neobjevují. Ve fundamentálnější rovině je sama možnost svobody zpochybňována. Zdá se, že prostředky k udržení svobody ji samy o sobě devalvují a ničí. V naší době je klíč k problému svobody třeba hledat v této druhé rovině. Instituce představují ztělesnění lidského významu a záměru. Křížené svobody nedosáhneme, pokud nepochopíme pravý význam svobody v komplexní společnosti.

Na institucionální úrovní regulace svobodu jak rozšiřuje, tak omezuje; důležité je pouze rovnováha ztracené a získané svobody. To platí stejně tak o právních, jako o faktických svobodách. Finančně zabezpečené třídy se těší svobodě, již jim poskytuje volný čas a zajištěnost; přirozeně nebudou tak dychtivě rozšiřit svobodu ve společnosti jako ti, kdo se musí pro nedostatečný příjem spokojit s jejím minimum. Jasně se to ukáže: jakmile se v zájmu spravlivějšího rozložení příjmu, volného času a bezpečnosti navrhne donucení. I když se restrikce vztahuje na všechny; privilegovaní k ní zpravidla cítí odpor; jako by mňřila vyhradně proti nim. Začnou mluvit o otroucní, přestože ve skutečnosti jde o to, aby se nezadatelné svobody, jichž sami užívají, rozšířily na ostatní. Zpočátku možná bude muset dojít v zájmu zvýšení úrovně svobody po celé zemi k redukci jejich volného času a zajištěnosti, tedy jejich svobody. Taková změna, přetvářející a rozšiřující svobody, by však rozhodně neměla opravňovat k tvrzení, že nová situace je nutně méně svobodná než stará.

Existují však svobody, jejichž zachování má prvořadý význam. Tyto svobody byly tak jako mír vedlejšími produkty ekonomiky devatenáctého století a my jsme je začali cítit pro ně samé. Institucionální oddělení politiky a ekonomiky, které se ukázalo být smrtelným nebezpečím pro podstatu společnosti, téměř automaticky přineslo za cenu spravedlnosti a jistoty svobodu. Občanské svobody, soukromé podnikání a mzdový systém splýnuly v obraz života, který přál morální svobodě a nezávislému myšlení. Právní a faktická svoboda se tu opět spojily ve společný fond, jehož prvky nelze jednoduše oddělit. Některé byly důsledkem zel, jako byla nezaměstnanost a zisky spekulantů; některé hodnoty zděděné z tržní ekonomiky, která se zhroutila, se musíme snažit udržet všemi prostředky, jež jsou v našich silách. To je nepochybně velký úkol. V podmínkách tržní ekonomiky nešlo institucionálně za-

jistí ani svobodu, ani mír, neboť jejím účelem bylo vyvrážet zisky a bohatství. V budoucnosti o ně budeme muset vědomě usilovat, máme-li je vůbec mít. Mír a svoboda se musejí stát zvolenými cíli společnosti, k nimž směřujeme. To může být skutečným smyslem současného světového úsilí zajistit mír a svobodu. Do jaké míry se může vůle k míru prosadit, když zájem na míru, který pramení z ekonomiky devatenáctého století, už přestal působit, bude záležet na tom, jak úspěšní budeme v ustavení mezinárodního řádu. Pokud jde o osobní svobodu, bude existovat v tom stupni, v němž budeme záměrně tvořit nové záruky jejího udržování a vlastně i rozšiřování. V ustavené společnosti musí být institucionálně chráněno právo na nonkonformitu. Jednotlivec musí mít svobodu jednat podle svého svědomí bez strachu ze sil, kterým budou svěřeny administrativní úkoly v některých oblastech sociálního života. Věda a umění by měly být vždy pod ochranou republiky vzdělavců. Donucení by nikdy nemělo být absolutní; „odpůrcům“ musí být nabídnuta nika, kam se mohou uchýlit, volba „druhého nejlepšího“, která jim ponechá život k žití. Tak bude zajištěno právo na nonkonformitu jako známku svobodné společnosti.

Každý pohyb směrem k integraci společnosti by tak měl být provázen růstem svobody; posuny směrem k plánování by měly obsahovat posílení práv jednotlivce ve společnosti. Jeho nezadatelná práva musí být zákonně prosaditelná i proti nejvyšším mocnostem, ať už jsou osobní nebo anonymní. Správnou odpověď na hrozbu byrokracie jako zdroje zneužití moci je vytvoření sféry svědoměné svobody, chťané nezlomnými pravidly. Neboť ať je uskutečněna jakkoli velkorysá decentralizace moci, moc v centru se bude vždy posilovat, a proto i představa hrozbu pro svobodu jednotlivce. To platí i ve vztahu k orgánům samostatných demokratických komunit stejně jako k profesním a odborovým svazům, jejichž funkcí je ochraňovat práva každého jednotlivého člena. Už samotná jejich velikost může být příčinou jeho pocitu bezmoci, i když nebude mít žádný důvod k podezření ze zlé vůle z jejich strany. A tím spíše, když jeho názory nebo jednání budou takové, že budou urážet čtyř těch, kdo kontroloují moc. Nepostačuje nějaká pouhá deklarace práv: je třeba institucí, které těmto právům zajistí účinnost. *Habeas corpus* nesmí být posledním ústavním prostředkem, který zakovuje osobní svobodu v právu. K listině práv se musejí přidat práva občanů, která dosud ještě neznáme. Musejí převažovat nad všemi autoritami, ať státními, obecními nebo profesními. V čele jejích výčtu by mělo být za určitých schválených podmínek

právo jednotlivce na práci, bez ohledu na jeho politické či náboženské přesvědčení či barvu pleti a rasu. To znamená záruky proti diskriminaci, ať už je jakkoli jemná. Je známo, že hospodářské soudy chránily individuální členy veřejnosti i před takovými uskupeními arbitrární moci, jaké představovaly první železniční společnosti. Jinými příklady možného zneužití moci, s nimiž se přímo střetávaly soudy, byl Základní pracovní řád v Anglii nebo „zmrazení práce“ ve Spojených státech během stavu nouze s jejich téměř neomezenými příležitostmi k diskriminaci. Když bylo veřejné mínění při podpoře občanských svobod pevné, soudy či tribunály byly vždy schopny osobní svobodu ubránit. Ta by měla být podporována za každou cenu – i za cenu efektivní výroby, hospodárnosti ve spotřebě či racionality v administrativě. Průmyslová společnost si může dovolit být svobodná.

Zánik tížní ekonomiky se může stát začátkem éry bezprecedentní svobody. Právní a faktická svoboda mohou být širší a obecnější než kdy dříve: regulaci a kontrolou lze dosáhnout svobody nejen pro několik málo lidí, ale pro všechny. Svobody nikoli jako práva privilegovaných, poskvrněné u zdroje, ale jako preskriptivního práva rozšiřujícího se daleko za úzké hranice politické sféry do vnitřní organizace samotné společnosti. Tak bude ke starým svobodám a občanským právům přidán fond nových svobod vyvrážených volným časem a bezpečností, které průmyslová společnost nabídně všem. Taková společnost si může dovolit být spravedlivá i svobodná.

Přesto však nacházíme cestu zablokovanou morálními překážkami. Na plánování a kontrolu se útočí jako na popření svobody. Svobodné podnikání a soukromé vlastnictví se prohlašují za základ svobody. Žádná společnost vystavěná na jiných základech si prý nezaslouží název svobodná. Svoboda, kterou vytváří regulace, je pranýřována jako nesvoboda; spravedlnost, svoboda a blahobyt, které nabízí, jsou odsovány jako karmufláž otroctví. Socialisté marně slibují říši svobody, protože prostředky určují cíle: SSSR, který jako své nástroje využívá plánování, regulaci a kontrolu, ještě nedostal svobody slibované ve své Ústavě do praxe a snad, jak dodávají kritici, je tam nikdy nedostane. Ale obracet se proti regulaci znamená obracet se proti reformě. Liberální idea svobody tak degeneruje na pouhou obhajobu svobody podnikání – kterou dnes tvrdá realita obrovských trustů a vzrůstajících monopolů redukovala na fikci. To znamená na plnou svobodu pro ty, jejichž příjem, volný čas a bezpečí žádné zveřejňování nepotřebují, a na pouhý žábec svobod pro lidi, kteří se marně pokoušejí využít svá

demokratická práva, aby se chránili před silou vlastnicků majetku. Ani to není vše. Ve skutečnosti liberálové v znovuvstavění volného podnikání, které bylo z vnitřních důvodů odsouzeno k zániku, nikde neuspěli. Výsledkem jejich úsilí bylo, že v některých evropských zemích se ujalo velké podnikání a mimochodem také různé odnože fašismu, jako například v Rakousku. Plánování, regulaci a kontrolu, které chtěli coby nebezpečí pro svobodu zrušit, potom využíli zapřísáhlí nepřátelé svobody k jejímu naprostému zničení. Vítězství fašismu však bylo v důsledku toho, že liberálové bránili jakékoli reformě, jejíž součástí by bylo plánování, regulace nebo kontrola, prakticky nevyhnutelně.

Naprosté potlačení svobody ve fašismu je ve skutečnosti nevyhnutelným důsledkem liberální filosofie, která hlásá, že moc a donucení jsou španěle a že svoboda vyžaduje, aby se v lidském společenství nevykřovaly. Nic takového není možné; v komplexní společnosti je to zřejmé. Potom nezbyvá jiná alternativa než buď zůstat věrný jakési iluzorní představě svobody a popřít realitu společnosti, nebo tuto realitu přijmout a odmítnout ideu svobody. K prvnímu závěru dospívá liberál, ke druhému fašista. Žádný jiný se nezdá být možný.

Nevyhnutelně dospíváme k závěru, že sama možnost svobody je sporná. Je-li regulace jediným prostředkem šíření a upevňování svobody v komplexní společnosti, přičemž využívání tohoto prostředku je v rozporu se svobodou jako takovou, potom taková společnost nemůže být svobodná.

Je jasné, že jádrem tohoto dilematu je sám smysl svobody. Liberální ekonomika dala našim ideálům špatný směr. Zdálo se, že má blízko k naplnění vnitřně utopických očekávání. Není možná žádná společnost, v níž by neexistovaly moc a donucení; není možný svět, ve kterém by nehrála žádnou roli síla. Bylo iluzorní předpokládat společnost, již budou určovat jediné vůle a přání člověka. Takový však byl důsledek tržního pohledu na společnost, v němž se ekonomika zorožňovala se smluvními vztahy a smluvní vztahy se svobodou. Podporovala se bytostná iluze, že v lidské společnosti není nic, co by nevyházelo z vůle jednotlivců, a co by tedy touro vůlí nemohlo být zase odstraněno. Pohled do budoucna zastřelil trh, který život „roztrhl“ na sektor výrobců, jenž končí tam, kde jejich produkt vstupuje na trh, a sektor spotřebitelů, kteří na trhu získávají veškeré zboží. Výrobce svůj příjem „svobodně“ čerpal z trhu, spotřebitel její tam „svobodně“ utrácel. Společnost jako celek zůstala neviditelná. Moc státu neměla význam, protože čím menší byla, tím hlaději fungoval tržní mecha-

nismus. Ani voliči, ani vlastníci, ani výrobci, ani spotřebitelé nemohli být pohánáni k odpovědnosti za svou omezenou svobodu, k nimž vedl výskyt nezaměstnanosti a bída. Každý slušný člověk si mohl myslet, že s donucovacími akty státu, které osobně odmítal, nemá nic společného a že nenese žádnou odpovědnost ani za ekonomické strádání ve společnosti, z něhož osobně nemá žádný prospěch. On „s penězi vyráží“, nikomu nebyl nic dlužen“ a nezapletl se se zlem moci a ekonomické hodnoty. To, že za ně nenese odpovědnost, se zdálo tak evidentní, že ve jménu své svobody dokonce popíral jejich realitu.

Ale moc a ekonomická hodnota jsou paradigmatickým společenským realitám. Nejsou dány lidskou vůlí, nespoluřeče ve vztahu k nim není možná. Funkcí moci je zajistit omu míru přizpůsobení, již je třeba pro přežití skupiny; jejím rozhodujícím zdrojem je mínění – a kdo by mohl nemít takové či onaké názory? Ekonomická hodnota zajišťuje užitečnost vyráběného zboží; musí existovat ještě před rozhodnutím o jeho produkci; je to pečetí vyražená na dělbě práce. Jejím zdrojem jsou lidské potřeby a nedostatek – a jak by se od nás mohlo očekávat, že nebudeme po jedné věci toužit víc než po jiné? Každý názor nebo touha z nás dělájí účastníky vyrábění moci a stanovování ekonomické hodnoty. Žádná svoboda činit jinak není myslitelná.

Tím se dostáváme do poslední fáze své argumentace.

Po odhození tržní utopie stojíme tváří v tvář realitě společnosti. Tady vede dělička čára mezi liberálismem na jedné straně a fašismem a socialismem na straně druhé. Rozdíl mezi fašismem a socialismem není primárně ekonomický. Je morální a náboženský. I tam, kde hlásají stejné ekonomie, jsou nejenom odlišné, ale ve skutečnosti ztělesňují opačné principy. To rozhodující, v čem se rozcházejí, je opět svoboda. Fašisté i socialisté přijímají realitu společnosti s deňtativností, s níž lidské vědomí utváří skutečnost, že člověk vř, že země. Moc a donucení jsou součástí této reality; ideál, který by je ze společnosti vykázal, je nutně bezcenný. Otázkou, která je rozděluje, je, zda je vzhledem k tomuto vědomí možné zadržet ideu svobody nebo nikoli; je svoboda prázdňé slovo, vnačidlo, které má zničit člověka a jeho dílo, nebo může člověk navzdory tomuto vědomí svou svobodu prosadit a usilovat o její naplnění ve společnosti, aniž zabředne do morálního iluzionismu?

Tato dychtivá otázka shrnuje situaci člověka. Duch a obsah této studie by měl naznačit odpověď.

Odvolali jsme se na tři – podle nás konstitutivní – fakty vědomí západního člověka: na vědomí smrti, vědomí svobody a vědomí společnosti. První se podle židovské legendy vyjevilo v příběhu Starého zákona. Druhé se zjevilo jako odhalení jedinečnosti člověka v učení Ježíše Krista, jak je zaznamenáno v Novém zákoně. Třetího zjevení se nám dostalo prostřednictvím života v průmyslové společnosti. Žádné velké jméno se s ním nespojuje, ale snad nejbliže k tomu, být jeho nositelem, má Robert Owen. Jde o konstitutivní prvek vědomí moderního člověka.

Fašistickou odpovědí na uznání reality společnosti je odmítnutí postulátu svobody. Fašismus neguje křesťanské objevení jedinečnosti člověka a jednoty lidstva. V tom tkíví jeho degenerativní dispozice.

Robert Owen byl první, kdo si uvědomil, že evangelia pomíjejí realitu společnosti. Nazval to „individualizací“ člověka ze strany křesťanství, a jak se zdá, věřil, že jediné ve společenství spolupráce je možno zabránit tomu, aby bylo od člověka odděleno „to, co je na křesťanství skutečně hodnotné“. Owen si uvědomoval, že svobodu, kterou jsme získali skrze učení Ježíše Krista, nelze na komplexní společnost aplikovat. Jeho socialismus spočíval v podpoře člověkovra nároku na svobodu *v takové společnosti*. Začala poskřesťanská éra západní civilizace, v níž už evangelia nestačila, a přesto zůstala základem naší civilizace.

Objevení společnosti je tak buď koncem, nebo znovuzrozením svobody. Zatímco fašista se vzdává svobody a oslavuje moc, která je realitou společnosti, socialista se s touto realitou smiřuje a navrzdory tomu vyzvedává nárok na svobodu. Člověk dozrává a získává schopnost existovat v komplexní společnosti jako lidská bytost. Uvedme ještě jednou Owenova geniální slova: „Kdyby mělo dojít k tomu, že nějaké přičiny zla budou pro nové schopnosti, jež lidé získají, neodstranitelné, budou vědět, že jsou to zla nutná a nevyhnutelná, a dětské, marné stížnosti se přestanou objevovat.“

Smířenosť byla vždy zdrojem síly a nové naděje člověka. Přijal realitu smrti a postavil na ní smysl svého tělesného života. Podvolil se skutečnosti, že má duši, kterou by mohl ztratit, a že to by bylo horší než smrt, a založil na ní svou svobodu. V naší době se smiřuje s realitou společnosti, jež znamená konec této svobody. Z definitivního smíření však opět vyzrívá život. Vyrovnané přijetí reality společnosti dává člověku nezdolnou odvahu a sílu odstranit všechnu odstranitelnou nespravedlivost a nesvobodu. Dokud bude věrný úkolu vytvářet větší svobodu pro všechny, nemusí se bát, že se buď moc nebo plánování

obráťí proti němu a zničí svobodu, již jejich prostřednictvím buduje. Takový je smysl svobody v komplexní společnosti; dává nám všem jistotu, kterou potřebujeme.

1. ROVNOVÁHA MOCI JAKO POLITIKA, HISTORICKÝ ZÁKON, PRINCIP A SYSTÉM [Ke kap. 1]

1. *Politika rovnováhy moci. Politika rovnováhy moci je anglickou národní instrucí. Jde o čisté pragmatickou a faktickou věc, která by neměla být směřována ani s principem rovnováhy moci, ani se systémem rovnováhy moci. Tato politika je výsledkem její ostrvní pozice u kontinentálního pobřeží, které je obsazeno organizovanými politickými komunitami. „Její postupně se rozvíjející diplomatická škola od Wolseye po Cecílii pokládá rovnováhu moci za jedinou šanci Anglie vůči v tu dobu formování velkých kontinentálních států,“ říká Trevelyan. Tuto politiku, která se do konečné podoby zformovala za Tudorců, praktikovali Sir William Temple, stejně jako Canning, Palmerston či Sir Edward Grey. O téměř dvě století předcházela vzniku systému rovnováhy moci na kontinentu a byla zcela nezávislá na kontinentálních zdrojích doktríny rovnováhy moci jako principu prosazovaného Fénelonem či Vátrelem. Anglické národní politice však vznik takového systému velmi pomohl, protože pro Anglii pak bylo mnohem snazší organizovat aliance proti jakékoli vedoucí mocnosti na kontinentu. Následkem toho měli britští státníci s klidem upevňovat představu, že anglická politika rovnováhy moci je vlastně výrazem principu rovnováhy moci a že Anglie sledováním této politiky jen hraje svou roli v systému na tomto principu založeném. Přesto však rozdíl mezi anglickou politikou sebeobranou a jakýmkoli principem, který jí pomohl prosazovat, nebyl zateňován záměrně. Sir Edward Grey ve svých *Devácti pěti letech* napsal: „Velká Británie teoreticky nebyla nepřiznivě nakloněna dominanci nějaké silné skupiny v Evropě, pokud se zdálo, že zajišťuje stabilitu a mír. Podpora takového spojení bývála obecně první volbou. K něčemu takovému, co by se dalo oprávněně charakterizovat jako rovnováha moci, táhla z instinktu, ne-li záměrnou politikou, pouze pokud se dominantní moc stala agresivní a Anglie cítila, že jsou ohroženy její vlastní zájmy.“*

Anglie tedy podpořovala upevňování systému rovnováhy moci na kontinentu a prosazovala jeho principy ve svém legitimním zájmu. Byla to část její politiky. Zmátení vnášené takovým spojováním dvou zásadně rozdílných významů rovnováhy moci se ukazuje například v následujících

citacích: Fox se v roce 1787 rozhořčeně ptal vlády, zda Anglie už není schopna udržet rovnováhu moci v Evropě a zda už se na ni nepohlížejí jako na ochránce jejích svobod". Tvrdil, že Anglie by měla být pokládána za ručitele systému rovnováhy moci v Evropě. A Burke o čtyři roky později charakterizoval tento systém jako „většinový zákon Evropy“, údajně platící už po dvě století. Takováto rétorická ztotožňování anglické národní politiky s evropským systémem rovnováhy moci rozlišení mezi těmito dvěma koncepcemi přirozené ještě více ztěžovala Američanům, pro něž bylo jedno i druhé stejně nepřijatelné.

2. *Rovnováha moci jako historický zákon.* Jiný význam rovnováhy moci je založen přímo na povaze mocenských jednotek. Do moderního myšlení ho poprvé uvedl Hume. Jeho příspěvek byl však opět ztracen během temné naprostého zániku politického myšlení, který následoval po průmyslové revoluci. Hume pochopil politickou podstatu tohoto jevu a zdůraznil jeho nezávislost na psychologických a morálních faktorech. Pokud se akteři chovají jako ztělesnění moci, uplatňuje se rovnováha moci bez ohledu na jejich motivy. Zkušenost nám ukázala, napal Hume, že ať už bylo jejich motivem „žárlivé soupeření nebo oparčná politika, účinky byly stejné". F. Schuman říká: „Jestliže předpokládáme systém států složený ze tří jednotek – A, B a C –, je jasné, že růst moci jakékoli z nich znamená pokles moci ostatních dvou." Z toho vyvozuje, že rovnováha moci „ve své základní formě je určena k udržení nezávislosti každé jednotky systému států". Stejně tak dobře mohli tento postulat zveřejniti tak, aby byl aplikovatelný na všechny druhy mocenských jednotek, ať už jsou organizovány v politických systémech či nikoli. To je ve skutečnosti způsob, jak se rovnováha moci jeví v sociologii historie. Toynebee ve svém *Strážní historii* zaznamenává fakt, že mocenské jednotky jsou schopny expandovat spíše na periferii mocenských skupin než v centru, kde je tlak největší. Spojené státy, Rusko a Japonsko, stejně jako britská dominia ohromně expandovaly v době, kdy v západní a střední Evropě bylo prakticky nemožné dosáhnout i té nejméně teritoriální změny. Historický zákon podobného typu dodal Pirenne. Konstatuje, že v poměrně neorganizovaných komunitách je jádro odporu k vnějším tlakům obvykle vyvráceno v regionech nejvíce vzdálených od mocného sousesta. Příkladem jsou vytváření francého království za Pipina Krátkého na vzdáleném severu nebo vznik Východního Pruska jako organizačního centra Německa. Jiný zákon tohoto typu můžeme vidět v zákonu nárazníkových států Belgieana De Greefa, který byl podle všeho ovlivněn školou Fredericka Turnera a vedl ke koncepci amerického Západu jako „pohyblivé Belgie". Tyto koncepcce rovnováhy a nerovnováhy moci jsou nezávislé na morálních, právních či

sociologických představách. Odkazují pouze k moci, a tak odhalují svou politickou podstatu.

3. *Rovnováha moci jako princip a systém.* Jakmile je nějaký lidský zájem uznán za oprávněný, odvozuji se z něj principy chování. Po roce 1648 se uznával zájem evropských států na zachování *status quo*, který nastolila vestfálská smlouva podepsaná v Münsteru, a mezi signatáři v tomto ohledu panovala shoda. Tuto smlouvu z roku 1648 podepsaly prakticky všechny evropské mocnosti a samy se prohlásily za její garanty. Od podpisu této smlouvy datují Nizozemí a Švýcarsko své mezinárodní postavení suverénních států. Napříště všechny státy mohly oprávněně předpokládat, že žádná důležitá změna ve *status quo* by nebyla v zájmu celého zbytku. To byla zárodečná forma rovnováhy moci jako principu rodiny evropských národů. Podle tohoto principu nemělo být jednáno žádného státu proti mocnosti, která byla oprávněně či neoprávněně podezřívána ze záměru změnit *status quo*, pokládáno za nepřátelské chování. Tomu stavu věci samozřejmě velmi napomohla tvorba koalicí odporující takové změně. Avšak teprve po sedmdesáti pěti letech byl tento princip výslovně uznán v urechské smlouvě, která „ad conservandum in Europa equilibrium" rozdělila španělské domény mezi Bourbony a Habsbuky. Tímto formálním uznáním tohoto principu byla Evropa postupně organizována v *systém* založený na tomto principu. Tento systém nepřímo zabezpečoval nezávislost malých mocností, pokud by jejich pohlcení (či ovládnutí) většími vychýlilo rovnováhu moci. Ať už byla organizace Evropy po roce 1648, a dokonce i po roce 1713 jakkoli nepevná, udržení všech států, velkých i malých, během období nějakých dvou set let musí být přičteno k dobru systému rovnováhy moci. Jeho jménem se vedlo bezpočet válek, a ačkoli je musíme bez výjimky pokládat za vyvolané mocenskými úvahami, jejich výsledek byl v mnoha případech stejný, jako kdyby země jednaly na principu kolektivních záruk proti aktům nevyprovokované agrese. Neexistuje žádné jiné vysvětlení pro nepřetržité trvání bezmocných politických entit, jako byly Dánsko, Holandsko, Belgie a Švýcarsko, po dlouhé časové období navzdory zdrcujícím silám ohrožujícím jejich hranice. Logicky se zdá rozdíl mezi principem a organizací na něm založenou, tj. systémem, jasný. Přesto bychom neměli podceňovat účinnost principu, dokonce i v neorganizovaně situaci, kdy ještě nedosáhli institucionálního stadia, ale dává pouze direktivy ke konvenčním zvyklostem a obvyklému chování. I bez zavedeného centra, pravidelných setkání, společných funkcí či povinného kodexu chování byla Evropa uvěřena do systému prostě jen neustálým úzkým kontaktem mezi různými kancléřskými a členy diplomatických sborů. Přísné radice regulující dotazy, *démarches*, zprávy

přídelenci — doručované společně nebo odděleně, ve stejné či různé době — vyjadřovaly mnoha prostředky mocenské situace, aniž by jim dovolily dosáhnout kritického stadia, a otvíraly nové cesty ke kompromisu či k případnému společnému jednání, když selhalo vyjednávání. Právo společného zasahování do záležitostí malých států, pokud byly ohroženy zájmy mocností, se ve skutečnosti rovnalo existenci jakéhosi evropského direktoria v ještě neorganizované podobě.

Snad nejsilnějším pílěm tohoto neformálního systému byl ohromný objem mezinárodního soukromého obchodu, který se velmi často uzavíral ve vztahu k nějaké obchodní smlouvě či jinému mezinárodnímu nástroji, jehož platnost byla podmíněna zvykem a tradicí. Vlády a vlivní občané byli nespočtenými způsoby zapleteni do různých typů finančních, ekonomických a právních vlněn těchto mezinárodních transakcí. Lokální válka znamenala pouze krátké přerušení některých z nich, zatímco hluboce zakotvené zájmy na jiných transakcích, které přerušovaly stále či přinejmenším dočasně nedotčeny, představovaly zdaleka převládající masu oproti těm, které mohly být řešeny znevýhodněním nepřítele ve válčících šancích. Tento tlak soukromých zájmů, který pronikal celým životem civilizovaných společností a překračoval národní hranice, byl neviditelnou oporou mezinárodní vzájemnosti a vybarvoval princip rovnováhy moci účinnými sankcemi, i když nedostával organizovanou podobu Evropského koncertu nebo Společnosti národů.

Rovnováha moci jako historický zákon:

Hume, D., „On the Balance of Power“, *Works*, sv. III (1854), str. 364.
Schuman, F., *International Politics* (1933), str. 55.
Toynbee, A. J., *Study of History*, sv. III, str. 302.
Pirenne, H., *Outline of the History of Europe from Fall of the Roman Empire to 1600* (angl. vyd. 1939).
Barnes-Becker-Becker, o De Greefovi, sv. II., str. 871.
Hofmann, A., *Das deutsche Land und die deutsche Geschichte* (1920).
Viz také Haushoferova geopolitickou školu.
K druhému extrému viz Russell, B., *Power, Lasswellova Psychopathology and Politics, World Politics and Personal Insecurity* a jiné práce.
Stov. také Rostowicz, *Social and Economic history of the Hellenistic World*, kap. 4, část I.

Rovnováha moci jako princip a systém:

Mayer, J. P., *Political Thought* (1939), str. 464.
Vattel, *Le droit des gens* (1758).
Hershey, A. S., *Essentials of International Public Law and Organization* (1927), str. 567–569.
Oppenheim, L., *International Law*.
Hearley, D. P., *Diplomacy and the Study of International Relations* (1919).

Stoletý mír:

Leathes, „Modern Europe“, *Cambridge Modern History*, roč. XII, kap. 1.
Toynbee, A. J., *Study of History*, sv. IV (C), str. 142–153.
Schuman, F., *International Politics*, kn. I, kap. 2.
Clapham, J. H., *Economic Development of France and Germany*, 1815–1914, str. 3.
Robbins, L., *The Great Depression* (1934), str. 1.
Lippmann, W., *The Good Society*.
Cunningham, W., *Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*.
Knowles, L. C. A., *Industrial and Commercial Revolutions in Great Britain during the 19th Century* (1927).
Carr, E. H., *The 20 Years Crisis 1919–1939* (1949).
Grossman, R. H. S., *Government and the Governed* (1939), str. 225.
Hawtrey R. G., *The Economic Problem* (1925), str. 265.

Bagdádská železnice:

Konflikt pokládáný za vyřešený britsko-německou smlouvou z června 1914.
Buell, R. L., *International Relations* (1929).
Hawtrey, R. G., *The Economic Problem* (1925).
Mowat, R. B., *The Concert of Europe* (1930), str. 313.
Stolper, G., *This Age of Fabre* (1942).
K opatěmu názoru viz Fay, S. B., *Origins of the World War*, str. 312.
Feis, H., *Europe, The World's Banker*, 1870–1914 (1930), str. 335 a násl.

Evropský koncert:

Langer, W. L., *European Alliances and Alignments* (1871–1890) (1931).
Sontag, R. J., *European Diplomatic History* (1871–1932) (1933).
Onken, H., „The German Empire“, *Cambridge Modern History*, roč. XII.
Mayer, J. P., *Political Thought* (1939), str. 464.
Mowat, R. B., *The Concert of Europe* (1930), str. 23.
Phillips, W. A., *The Confederation of Europe 1914* (2. vyd., 1920).
Lawell, H. D., *Politics*, str. 53.
Muir, R., *Nationalism and Internationalism* (1917), str. 176.
Buell, R. L., *International Relations* (1929), str. 512.

2. STOLETÝ MÍR [Ke kap. 1]

1. *Fakta*. Velké evropské mocnosti byly ve století 1815–1914 ve vzájemných válkách jen po tři krátká období: šest měsíců v roce 1859, šest týdnů v roce 1866 a devět měsíců v letech 1870–1871.
Krymská válka, která trvala přesně dva roky, měla periferní a polokolonální povahu, jak se shodují historikové jako Clapham, Trevelyan, Toynbee a Binkley.
Mimochoodem ruské dluhopisy v rukou britských vládníků byly během této války v Londýně akceptovány.
Základní rozdíly mezi devatenáctým stoletím a stoletím předcházejícím je rozdíl mezi příležitostnými

všobecnými válkami a jejich naprostou absencí. Tvrzení generálmajora Fullera, že v devatenáctém století nebyl od války pokoj ani jediný rok, se jeví jako bezpodstatné. Srovnání počtu válečných let v různých stoletích bez ohledu na rozdíl mezi všeobecnou válkou a lokálními válkami, které provedl Quincy Wright, obchází důležitý bod.

2. *Problém.* Po vysvětlení volá především zastavení téměř kontinuálních obchodních válek mezi Anglií a Francií, které bylo vydatným zdrojem obecných válek. To bylo spojeno se dvěma skutečnostmi ze sféry ekonomické politiky: a) ústupem starých koloniálních říší a b) érou svobodného obchodu, která přešla do období mezinárodního zlatého standardu. S novými formami obchodování ochabovaly válečné zájmy a v důsledku nové ménové a úvěrové struktury spojené se zlatým standardem se vyvíjely pozitivní zájmy mírové. V zájmu celých národních ekonomik bylo nyní udržení stabilních měn a fungování světových trhů, na kterých závisely příjmy a zaměstnanost. Tradiční expanzionismus byl nahrazen antimperialistickým trendem, který byl u velkých mocností až do roku 1880 téměř všeobecný. (O tom pojednává 18. kapitola.)

Zdá se však, že mezi obdobím obchodních válek, kdy se přirozeně předpokládalo, že se zahraniční politika má zabývat podporou výnosného obchodu, a pozdějším obdobím, v němž se na zahraniční zájmy držitelů dluhopisů a příjmů investorů pohlíželo jako na legitimní věci ministerstva zahraničí, byla mezeru více než půl století (1815–1880). Během tohoto půlstoletí se upevnila doktrína, která vylučovala vliv soukromo-podnikatelských zájmů na vedení zahraničních záležitostí; a až ke konci tohoto období kancléřství opět pokládala takové nároky za přípustné, ale nikoli bez striktních omezení vzhledem k novému trendu veřejného mínění. Předpokládáme, že tato změna nastala díky povaze obchodu, který v podmínkách devatenáctého století už nezávisel svým rozsahem a úspěšností na přímé mocenské politice. Postupný návrat k obchodnímu ovlivňování zahraniční politiky vyplýval z faktu, že mezinárodní měnový a úvěrový systém vytvořil nový typ obchodních zájmů pokračujících národní hranice. Avšak pokud to byly jen zájmy zahraničních držitelů dluhopisů, vlády se velmi zdráhaly nechat je do něčeho mluvit; zahraniční záležitosti byly totiž dlouhou dobu pokládány za čisté spekulativní záležitosti v nejpřísnějším smyslu slova a zaručené příjmy byly obyčklé jen u domácích vládních cenných papírů. Žádná vláda neuznávala za hodno podpory, pokud se její občané angažovali v nejmiskantnějších úvěrových operacích pro zámožské vlády pochybné pověsti. Canning rezolutně odmítl opětovně žádosti investorů, kteří od britské vlády očekávali, že jim pomůže vynocí jejich zahraniční ztráty; a stejné kategoričky odmítal, aby

uznání latinskoamerických republik bylo závislé na tom, zda porovrčí své zahraniční dluhy. Palmerstonův slavný oběžník z roku 1848 je prvním náznakem méněního se posojte, ale změna nikdy nezašla příliš daleko. Podnikatelské zájmy obchodní komunity byly tak široce rozprostřeny, že vláda by jen stěží mohla připustit, aby zájmy nějaké menšíny komplikovaly běžný chod záležitostí celého impéria. Obnovený zájem zahraniční politiky na obchodním podnikání byl především výsledkem omezování volného obchodu a následného návratu k metrodám osmnáctého století. Jak se však obchod nyní těsněji spojoval se zahraničními investicemi, které měly nesppekulativní a zcela normální povahu, zahraniční politika se opět vracela ke svému tradičnímu směřování a byla schopna zase sloužit obchodním zájmům společnosti. Po vysvětlení nevolá tato poslední uvedená skutečnost, ale ono přerušení této podoby zahraniční politiky v uvedeném mezidobí.

3. OPOUŠTĚNÍ ZLATÉHO STANDARDU [Ke kap. 2]

Zhroutení zlatého standardu uspišila vynucená stabilizace měn. Průkopníkem stabilizačního procesu byla Ženeva, která přenášela na finančně slabší státy tlaky z londýnské City a Wall Streetu.

První skupinu států, které stabilizovala měnu, tvořily poražené země, jejichž měna se po první světové válce zhroutila. *Druhá skupina* sestávala z evropských vítězných států, které stabilizovaly své vlastní měny hlavně až po první skupině. *Třetí skupinu* tvořily Spojené státy, které měly ze zlatého standardu největší zisk.

I. PORAŽENÉ ZEMĚ		II. VÍTĚZNÉ EVROPSKÉ ZEMĚ	
	<i>Stabilizace</i>		<i>Stabilizace</i>
Rusko	1923	Velká Británie	1925
Rakousko	1923	Francie	1926
Maďarsko	1924	Belgie	1926
Německo	1924	Itálie	1926
Bulharsko	1925		
Finsko	1925	III. UNIVERZÁLNÍ VĚŘTELI	
Estonsko	1926		
Řecko	1926	USA	1933
Polsko	1926		

Neovnovovala *první skupinu* se za nějaký čas přenesla na druhou. Jakmile *druhá skupina* podobně stabilizovala své měny, potíčovvala rovněž pod-

poru, kterou ji poskytl třetí. Nakonec to byla tato *tržní* skupina, sestávající ze Spojených států, která byla kumulativní neovnovatelnou evropské stabilizace posílena nejněže.

4. OBRÁT KYVADLA PO PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLCE [Ke kap. 2]

Zpětný pohyb kyvadla po první světové válce byl obecný, ale jeho amplituda byla malá. Ve velké většině zemi střední a východní Evropy v období 1918–1923 přinesl pouze restauraci konzervativního režimu následující po demokratické (či socialistické) republice, která byla výsledkem porážky. O několik let později byly všude nastoleny režimy vlády jedné strany. A opět byl tento pohyb téměř všeobecný:

Země	Revoluce	Kontrarevoluce	Vláda jedné strany
Bulharsko	říjen 1918 radikální agrární reforma	1923 fašistická kontrarev.	1934
Estonsko	1917 socialistická rep.	1918 středosťavovská rep.	1926
Finsko	únor 1917 socialistická rep.	1918 středosťavovská rep.	–
Jugoslávie	1918 dem. federace	1926 autoritářský vojenský stát	1929
Litva	1917 socialistická rep.	1918 středosťavovská rep.	1934
Lotyšsko	1917 socialistická rep.	1918 středosťavovská rep.	1926
Maďarsko	říjen 1918 dem. rep., březen 1919 sověty	1919 kontrarev.	–
Německo	listopad 1918 soc. dem. rep.	1920 středosťavovská rep.	1933
Polsko	1919 soc. dem. rep.	1926 autoritářský stát	–
Rakousko	říjen 1918 soc. dem. rep.	1920 středosťavovská rep.	1934
Rumunsko	1918 agrární reforma	1926 autoritářský režim	–

5. FINANCE A MÍR [Ke kap. 2]

O politické roli mezinárodních financí v druhé polovině devatenáctého století jsou srota nějaké materiály k dispozici. Cortino kniha o Rothschildech pokrývá jen období předcházející Evropskému koncertu. Nezahrnuje jejich účast v obchodování s podíly na Suezu, nabídka Biechnooderium, aby financovali francouzské válečné reparace z roku 1871 prostřednictvím výpásání mezinárodní půjčky, ani rozsáhlé transakce v období výstavby orientální železnice. Historické práce Langera a Sontaga věnují mezinárodním financím jen nepatrnou pozornost (druhý autor ve svém výčtu mírových faktorů finance vůbec nezmiňuje). Téměř jedinou výjimkou jsou Leathesovy poznámky v *Cambriidge Modern History*. Liberální nezá-

vislá kritika směřovala buď k tomu, aby ukázala nedostatečně vlasteneckí finančníků, nebo – v případě autorů jako Lysis ve Francii a J. A. Hobson v Anglii – jejich sklon podporovat protekcionistické a imperialistické snahy, které poškozovaly volný obchod. Marxistské práce jako Hilferdingovy a Leninovy studie zdůrazňují imperialistické síly vycházející z národního bankovníctví a jejich organické propojení s těžkým průmyslem. Taková argumentace, vedle toho, že se omezuje převážně na Německo, při vysvětlování zájmů mezinárodního bankovníctví nutně selhává.

Vliv Wall Streetu na vývoji ve dvacátých letech se jeví jako příliš čerstvá věc pro objektivní studii. Stejně se ale dá pochybovat o tom, že veclka se jeho vliv na miskách vah promítal na straně zmírnování mezinárodního napětí a zprostředkování – od doby mírových dohod po Dawesův plán, Youngův plán a zrušení reparací v Lausanne a po něm. Současná literatura se snaží oddělit problém soukromých investic, jako ve Stanlyho práci, která výslovně nebere v úvahu půjčky vládám, ať už jsou nabízeny jinými vládami nebo soukromými investory, což prakticky vylučuje každé obecné hodnocení mezinárodních financí v jeho jinak zajímavé studii. Feisova výborná práce, z níž vydámé čerpáme, sice toto téma téměř celkově pokrývá, ale rovněž trpí nevyhnutelným nedostatkem autentického materiálu, neboť archivy *haute finance* nebyly ještě zpřístupněny. Stejněmu nevyhnutelnému omezení jsou podřízeny hodnocení práce Earla, Remera a Vintera.

6. VYBRANÉ ODKAZY KE KAPITOLE „SPOLEČNOSTI A EKONOMICKÉ SYSTÉMY“ [Ke kap. 4]

Devatenácté století se pokoušelo ustavit seberegulaující ekonomický systém na motivu individuálního zisku. Tvrdíme, že taková věc byla ze své samotné podstaty nemožná. Zde jsme se pouze zabývali deformovaným názorem na život a společnost, který z takového přístupu vyplynul. Myslitelé devatenáctého století například předpokládali, že je „přirozené“ chovat se jako obchodník na trhu a každý jiný způsob chování byl z ekonomického hlediska umělý – byl výsledkem rušivého zasahování do lidských instinktu; že tedy, pokud je člověk ponechá samy sobě, budou spontánně růst; že ať už je jakkoli žádoucí, aby společnost měla morální základy, přinejmenším prakticky je založena na neměnných charakteristikách lidské rasy ať. Z dokladů moderních výzkumů v různých oblastech sociálních věd, jako je sociální antropologie, primitivní ekonomika, historie raných civilizací a obecná ekonomická historie, vyplývá téměř přesný opak těchto tvrzení. Vlastně se stěží najde nějaký antropologický či sociologický předpoklad – ať už explicitní či implicitní –, který by nebyl odnímán. Úvedu některé citace.

a) *Motiv zisku není pro člověka „přirozený“.*

„Charakteristickým rysem primitivní ekonomiky je absence jakékoli touhy po zisku z výroby a směny“ (Thurnwald, *Economics in Primitive Communities*, 1932, str. xiii). „Je třeba jednou provždy vyvrátit ještě jinou představu, totiž představu primitivního ekonomického člověka z některých současných ekonomických učebnic“ (Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, 1930, str. 60). „Musíme odmítnout *Idealtypen* manchesterského liberalismu, který je nejen teoretický, ale i historicky zavádějící“ (Brinkmann, „Das soziale System des Kapitalismus“, v *Grundriss der Sozialökonomik*, část IV, str. 11).

b) *Očekávat platbu za práci není pro člověka „přirozené“.*

„Zisk, který je často podnětem k práci v civilizovanějších komunitách, nikdy nepůsobí jako podnět k práci v původních domorodých podmínkách“ (Malinowski, op. cit., str. 156). „Nikde v neovlivněné primitivní společnosti nenajdeme práci spojenou s představou platby“ (Lowie, „Social Organization“, *Encyclopedia of the Social Sciences*, sv. XIX, str. 14). „Nikde se práce nepronajímá a neprodává“ (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, kn. III, 1932, str. 169). „Obecně platí, že „práce pokládaná za povinnost nevyžaduje náhradu...“ (Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, 1929). „Dokonce ještě ve středověku byla platba za práci cizince něčím neslýchaným.“ „Cizinec neměl osobní pouť povinností, a proto by měl pracovat pro čest a uznání.“ „Řevci, i když byli cizinci, přijímali platbu, a proto se jimi opovrhovalo“ (Lowie, op. cit.).

c) *Omezení práce na nevyhnutelné minimum není pro člověka „přirozené“.*

„Nemohli jsme nepozorovat, že práce nebyla nikdy omezena na nevyhnutelné minimum, ale díky přirozené nebo získané funkční potřebě aktivity překračovala absolutně nezbytný objem“ (Thurnwald, *Economics*, str. 209). „Práce vždy směřuje dál, než je nutné zapotřebí“ (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, str. 163).

d) *Obvyklou pobídkou k práci není zisk, ale vzájemnost, soužití, radost z práce a sociální uznání.*

Vzájemnost: „Většina, ne-li veškeré ekonomické jednání se zakládá na příslušnosti k nějakému řetězci vzájemných darů a protidarů, které jsou v dlouhodobě rovnováze a obohacují stejnou měrou obě strany...“ Člověk, který by ve svém ekonomickém jednání neustále porušoval tato pravidla zákona, by se brzy ocitl vně sociálního a ekonomického řádu – a je si toho dokonale vědom“ (Malinowski, *Crime and Custom in Savage Society*, 1926, str. 40–41).

Soužití: „Soužití je ostré, úroveň výkonů, i když mají stejný cíl, je proměnlivá... Boj o dokonalost v napodobování vzorů“ (Goldenweiser, „Loose Ends of Theory on the Individual, Pattern, and Involution in Primitive Society“, v *Essays in Anthropology*, 1936, str. 99). „Muži navzájem soupeří v rychlosti, pečlivosti a ve věze, kterou uzvednou, když přináší velké klády do zahrady nebo odnášejí úrodu sladkých brambor“ (Malinowski, *Argonauts*, str. 61).

Radost z práce: „Práce jen pro samotné uspokojení z ní je konstantním rysem maorského hospodářství“ (Firth, „Some Features of Primitive Industry“, *Economic Journal*, roč. I, str. 17). „Hodně času a práce věnují estetickým účelům – čísti a upravují zahrady, odklízejí veškerý odpad a starší přetně pevné ploxy, aby sklídili zvláště silné a velké hlízy. Všechny tyto věci do jisté míry vyžaduje samo pěstování rostlin, ale nemůže být pochyb, že domorodci posunují svou svědomitost daleko za hranice holé nutnosti“ (Malinowski, op. cit., str. 59).

Sociální uznání: „Dokonalost zahrádnické práce je všeobecným ukazatelem sociální hodnoty člověka“ (Malinowski, *Coral Gardens and Their Magic*, sv. II, 1935, str. 124). „Od každého člověka v komunitě se očekává, že bude vykazovat obvyklou míru pílě“ (Firth, *Primitive Polynesian Economy*, 1939, str. 161). „Andamanci pokládají lenost za antisociální chování“ (Radcliffe-Brown, *The Andaman Islanders*). „Dát svou práci k dispozici jinému je nejen ekonomická služba, ale i služba sociální“ (Firth, op. cit., str. 303).

e) *Člověk je po věky stejný.*

Linton ve své práci *Zkoumání člověka* radí k opatrnosti vůči psychologickým teoriím osobnosti determinace a tvrdí, že „obecná pozorování vedou k závěru, že celkové rozptýlení těchto typů je v podstatě stejné ve všech typech společnosti... Jinými slovy, jakmile [pozorovatel] pronikne za scénu kulturních diferencí, zjistí, že tyto lidé jsou v zásadě stejní jako my sami“ (str. 484). Thurnwald zdůrazňuje podobnost lidí ve všech stadiích jejich vývoje: „Primitivní ekonomiky, které jsme zkoumali na předcházejících stranách, se neliší, pokud jde o lidské vztahy, od žádných jiných forem ekonomiky a spočívají na stejných obecných principech sociálního života“ (*Economics*, str. 288). „Některé kolektivní emoce základní povahy jsou v zásadě stejné u všech lidských bytostí a svědčí o opakování podobných konfigurací v jejich sociální existenci“ („Sozialpsychische Abläufe im Völkertypen“, v *Essays in Anthropology*, str. 383). *Kulturní vzorec* Ruth Benedictové jsou vespolekdu založeny na podobných předpokladech: „Hovoří, jako by lidská povaha byla v celém světě téměř neměnná, jako by pro každou společnost bylo potenciálně

dostupné zhruba stejně rozložení a jako by kultura z toho vyplyňující v souladu s jejími tradičními vzorci podobně varovala divou většinu jednohlavců. Například zkušenost stavu vytřetí má v souladu s touto interpretací možnost prožít určitý počet jednohlavců v každé populaci. Když bude úceru a je odměňována, může ji dosáhnout nebo simulovat významný podíl...“ (str. 233). Stejný postoj zastává dle následně ve svých pracích také Malinowski.

f) Ekonomické systémy jsou zpravidla zakotveny v sociálních vztazích; rozdělování materiálních statků je zajišťováno neekonomickými motivy.

Primitivní ekonomika je „sociální záležitost, týkající se řady osob, které jsou částmi provázaného celku“ (Thurnwald, *Economics*, str. xii).

To stejně platí pro bohatství, práci a směnu. „Bohatství primitivních národů není ekonomické, ale sociální povahy“ (tamtéž). Práce může být „efektivní“, protože je „integrována sociálními silami do organizovaného těsta“ (Malinowski, *Argonauts*, str. 157). „Vyměna zboží a služeb je prováděna většinou v rámci stálého partnerství či spojena s určitými sociálními svazky nebo doplněna vzájemností v neekonomických záležitostech (Malinowski, *Crime and Custom*, str. 39).

Dva hlavní principy, které ovládají ekonomické chování, jsou podle všeho vzájemnost a skladování s redistribuací:

„*Celý kmenový život je prostoupen nejstálým dlužením a dostávaním*“ (Malinowski, *Argonauts*, str. 167). „Dnešní dávání bude vynahrazeno zítřejším dostáváním. To je výsledek principu vzájemnosti, který proniká každým vztahem primitivního života...“ (Thurnwald, *Economics*, str. 106). Aby byla taková vzájemnost možná, musí se v každé primitivní společnosti vyskytovat určitá „dualita“ institucí nebo „symetrie struktury jako neodmyslitelný základ vzájemných závazků“ (Malinowski, *Crime and Custom*, str. 25). „U Banarů je symetrické rozdělení duchovních místností založeno na struktuře jejich společnosti, která je podobně symetrická“ (Thurnwald, *Die Gemeinde der Banaro*, 1921, str. 378).

Thurnwald zjistil, že vedle tohoto recipročního chování našla od primitivních loveckých kmenů až po nejrozšířenější říše nejšší uplatnění praxe skladování a redistribuce, která se se vzájemností někdy kombinovala. Zboží se centrálně sbíralo a pak distribuovalo členům společnosti velmi rozmanitými způsoby. Například mezi mikronéskými a polynéskými národy „králové jako představitelé nejpřednějšího rodu obdrželi výnosy, které později distribuovali ve formě štědrých darů mezi obyvatelstvo“ (Thurnwald, *Economics*, str. xii). Tato distribuční funkce je prvořadím zdrojem politické moci centrálních orgánů (*tamtéž*, str. 107).

g) Individuální sber portavy pro vlastní využití a pro svou rodinu nebyl součástí života dřívějšího člověka.

Klasikové předpokládali, že předekonomický člověk se musel starat sám o sebe a o svou rodinu. Tuto domněnku, která pak získala širokou platnost, oživil ve své průkopnické práci z přelomu století Carl Buecher. Poslední výzkumy Buechera v tomto ohledu jednocí korigují (Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, str. 12, 206, 350; Thurnwald, *Economics*, str. 170, 268; a *Die menschliche Gesellschaft*, sv. III, str. 146; Henskowitz, *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940, str. 34; Malinowski, *Argonauts*, str. 167, poznámka).

h) Vzájemnost a redistribuce jsou principy ekonomického života, které se uplatňují nejen v mýdých primitivních komunitách, ale rovněž ve velkých a bohatých říších.

„Distribuce měla svou zvláštní historii, začínající u neprimitivnějšího života loveckých kmenů.“ (...) „Věc se má jinak u společnosti s pokročilejší a výraznější stratifikací...“ „Nejpůsobivější příklad nabízí kontakt pastevců s usedlými zemědělci.“ „Podmiňky v těchto společnostech se výrazně lišily. Ale s rostoucí politickou mocí několika rodin a příchodem despotických vládnů se distribuční funkce posilovala. Pohlavář obdržel dary rolníků, které se nyní stávaly daněmi, a rozděloval je mezi své úředníky, zvláště ty, kdo byli přivázáni k jeho dvorní.“

„Tento vývoj znamenal složitější systémy distribuce... Všechny archaické státy – stará Čína, říše Inků, indická království, Egypt, Babylónie – užívaly kovovou měnu pro daně a platy, ale opíraly se hlavně o platby v naturálních, které se ukládaly v sýpkách a skladářích... a distribuovaly úředníkům, válečníkům a zahálčivým třídám, tj. neproduktivní části populace. V tomto případě plnila distribuce zásadní ekonomickou funkci“ (Thurnwald, *Economics*, str. 106–108).

„Když mluvíme o feudalismu, obvykle máme na mysli středověk v Evropě... Je to však instituce, která se objevila ve stratifikovaných společnostech velmi brzy. Skutečnost, že většina transakcí probíhala v naturálních a že si vyšší vrstvy nárokovaly veškerou půdu či dobytek, je ekonomickou příčinou feudalismu...“ (*tamtéž*, str. 195).

7. VYBRANÉ ODKAZY KE KAPITOLE „EVOLUCE TRŽNÍHO VZORCE“ [Ke kap. 5]

Ekonomický liberalismus si razil cestu v iluzi, že jeho praktiky a metody jsou přirozeným výsledkem obecného zákona pokroku. Aby principy za-

kládající seberegulující trh zapadaly do tohoto vzorce, byly projektorovány zpět do celé historie lidské civilizace. V důsledku toho byla skutečná podoba a původ obchodu, trhu a peněz, městského života a národních států deformována až k nepoznání.

a) *Individualitní akty „obchodu, výměny a směny“ se v primitivní společnosti vyskytují jen výjimečně*

„Výměna byla původně naprosto neznámá. Primitivní člověk zdaleka nebyl posedlý žádostivostí po výměně, ale měl k ní nechuť“ (Buecher, *Die Entstehung der Volkswirtschaftslehre*, 1904, str. 109). „Je například nemožné vyjádřit hodnotu háčku na ryby v kvantitě potravy, protože se taková směna nikdy neuskutečnila a Tikopiové by ji pokládali za něco praproduktivního... Každý druh předmětu je vhodný ke konkrétnímu druhu sociální situace“ (Firth, op. cit., str. 340).

b) *Obchod neuznává v rámci společenství, je to největší zlékavost zabranující vzdálené komunity.*

„Ve svých počátcích je obchod transakcí mezi emrickými skupinami; mezi členy jednoho kmene či jedné a téže komunity nemá místo a v nejstarších sociálních komunitách je vnějším jevem a směřuje pouze k cizím kmenům“ (M. Weber, *General Economic History*, str. 195). „Ač se to může zdát podivné, středověké obchodní styky se zpočátku vyvíjely pod vlivem nikoli lokálního, ale exportního obchodu“ (Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, str. 142). „Za ekonomické oživení středověku byl odpovědný obchod se vzdálenými oblastmi“ (Pirenne, *Medieval Cities*, str. 125).

c) *Obchod se neopírá o trhy; vyrástal z jednostranného dovozu, ať už míru-nilového či nikoli.*

Thurnwald prokázal skutečnost, že nejstarší formy obchodu spočívaly v obstarání a dovezení předmětů z nějaké vzdálenosti. V zásadě to byly lovecké výpravy. Zda tyto expedice byly válečné, jako při lovu otroků či pirátství, záviselo hlavně na odporu, s nímž se setkaly (op. cit., str. 145–146). „Pirátsví bylo iniciátorem námořního obchodu mezi Řeky Homérovou dobou, stejně jako mezi severskými Vikingy; po dlouhou dobu se tato dvě povolání vyvíjela ve shodě“ (Pirenne, *Economic and Social History*, str. 109).

d) *Přítomnost či nepřítomnost trhu není hlavní charakteristikou; lokální trhy neměly tendenci růst.*

„Ekonomické systémy nemající žádné trhy ještě proto nemusí mít nějaké jiné společné charakteristiky“ (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, sv.

III, str. 137). Na raných úzích „mohly být navzájem směnňovány jen určité předměty v určitém množství“ (*záměť*, str. 137). „Thurnwald si zaslouží zvláštní uznání za svůj postřeh, že primitivní peníze a obchod mají v zásadě spíše sociální než ekonomický význam“ (Loeb, „The Distribution and Function of Money in Early Society“, v *Essays in Anthropology*, str. 153). Mísni trhy se nevynuly z „ozbrojeného obchodu“ či „riché směny“ nebo jiných forem vzdáleného obchodování, ale z „míru“ udržovaného na nějakém místě setkávání pro omezené účely sousedské výměny. „Člen mistrního trhu bylo dodávat zásoby nezbytné pro každodenní život populace usedlé v dané oblasti. To vysvětluje, proč se pořádky týdně, i jejich velmi omezený okruh přizlívlosti a omezení jejich aktivity na malé kupní transakce“ (Pirenne, op. cit., kap. 4, „Commerce to the End of the Twentieth Century“, str. 97). Mísni trhy ani v pozdějším období, na rozdíl od jiných trhů, nevykazovaly tendenci k růstu. „Trh dodával pro potřeby lokality a byl navštěvován jen obyvateli ze sousedství; jeho komoditami byly vesnická produkce a výrobky každodenního života“ (Lipson, *The Economic History of England*, 1935, sv. I, str. 221). Mísni obchod „se obvykle rozvíjel především jako výpomocně zaměstnaní zemědělci a osob pracujících v domáckém průmyslu a obecně jako sezónní zaměstnání...“ (Weber, op. cit., str. 195). „Na první pohled by bylo přirozené předpokládat, že kupcecká třída vyrostla postupně v prostředí zemědělské populace. Nic však takovou teorii nepodporuje“ (Pirenne, *Medieval Cities*, str. 111).

e) *Dělba práce nemá původ v obchodu či směně, ale v geografických, biologických a jiných neekonomických skutečnostech.*

„Dělba práce není v žádném případě výsledkem složitě ekonomiky, jak má za to racionalistická teorie. V zásadě jde na vrub fyziologickým rozdílům v pohyblivosti a věku“ (Thurnwald, *Economics*, str. 212). „Téměř jediná dělba práce je mezi muži a ženami“ (Herskovits, op. cit., str. 13). Jiný způsob, jak může dělba práce vyplývat z biologických faktů, je vidět v případě soužití rozdílných emrických skupin. „Emrické skupiny se proměňují ve skupiny profesní“ prostřednictvím vytvoření „vyšší vstřvy“ ve společnosti. „Tak se na jedné straně vytvořila organizační základna pro příspěvkový služby závislé třídy a na straně druhé moc distribuovat, kterou si udržovaly hlavy vládnoucí vstřvy“ (Thurnwald, *Economics*, str. 86). V tomto bodě nacházíme jeden z počátků státu (Thurnwald, *Sozial-psychische Abläufe*, str. 387).

f) *Peníze nejsou rozhodujícím vynálezem; jejich přítomnost či nepřítomnost nemusí znamenat významný rozdíl v typu ekonomiky.*

„Rouhý fakt, že nějaký kmen užívá peníze, ho ekonomicky jen velmi málo

odlišuje od jiných kmenů, které je neužívají“ (Loeb, op. cit., str. 154). „Pokud jsou peníze vůbec užívány, jejich funkce je naprosto odlišná do té, kterou plní v naší civilizaci. Nikdy nepředstavují být konkrétním materiálem a nikdy se nestávají zcela abstraktní reprezentací hodnoty“ (Thurnwald, *Economics*, str. 107). Obrůže při uskutečňování výměny nehály při „vynálezu“ peněz žádnou roli. „Tento starý názor klasické ekonomie odporuje etnologickému zkoumání“ (Loeb, op. cit., str. 167, poznámka 6). Kvůli specifickým užitím vlastnostem komodit, které fungují jako peníze, stejně jako kvůli jejich symbolickému významu jako atributů moci, je nelze pokládat, jak je tomu v „jednostranném racionalistickém pohledu, za ekonomické vlastnictví“ (Thurnwald, *Economics*). Peníze mohou být například užívány jen k vyplácení platů a odvodu daní (tamtéž, str. 108) nebo je lze užít jen ke koupi manželky, jako odměnu za pomoc při odhalování zločinců nebo při placení pokut. „Vidíme tedy, že v těchto příkladech užití peněz v předstátních podmínkách vyplývá hodnocení předmětů z množství obvyklých příspěvků, z pozice zadržované vedoucími osobami a z konkrétního vztahu, v němž se nacházejí vzhledem k prosybným členům jejich jednotlivých komunit“ (Thurnwald, *Economics*, str. 263).

Peníze, stejně jako tithy, jsou hlavně vnějším fenoménem, jehož význam pro komunitu je určen především obchodními vztahy. „Předtava peněz [byla] obvykle vnášena zvenčí“ (Loeb, op. cit., str. 156). „Funkce peněz jako obecného prostředníka směny má původ v obchodování s cizími oblastmi“ (Weber, op. cit., str. 238).

g) *Zahraniční obchod původně nepravidlejší jednotlivci, ale kolektivně.* Obchod je „skupinový podnik“; říká se „zboží získaného kolektivně“. Jeho původ spočívá v „kolektivních obchodních cestách“. V pořádku těchto výprav, které měly často povahu obchodních cest, se vyskytoval kolektivní princip“ (Thurnwald, *Economics*, str. 145). „Nejstarší obchodování bylo v každém případě směnným vztahem mezi cizími kmeny“ (Weber, op. cit., str. 195). Středověký obchod rozhodně nebyl obchodem mezi jednotlivci. Byl to „obchod mezi určitými městy, byla to *mezikomunitní* či *mezioberní* obchodní výměna“ (Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*, část I, „The Middle Ages“, str. 102).

h) *Ve středověku byl venkov od obchodování odříznut.* „Až do patnáctého století a během něj byla měra jedinými centry obchodu a průmyslu, a to do takové míry, že ani jednomu z nich nebylo povoleno uniknout do otevřeného krajinu“ (Pirenne, *Economic and Social History*, str. 169). „Boj proti zemědělskému obchodování a proti řemeslu na venkově trval přinejmenším sedm nebo osm století“ (Heckscher,

Mercantilism, 1935, sv. I, str. 129). „Přímot těchto opatření se s růstem demokratické vlády zvyšovala...“ „Po celé čtrnácté století byly vysílány proti všem vesnicím v okolí pravidelné vojenské expedice, které rozbiřily nebo odnášely tkalcovské stavy a kade“ (Pirenne, op. cit., str. 211).

i) *Ve středověku se neprovozoval nerozlišující obchod mezi městem a městem.* Meziměstské obchodování spočívalo na preferenčních vztazích mezi určitými městy nebo skupinami měst, jako byly například londýnská nebo německá Hansa. Vztahy mezi takovými městy ovládal princip vzájemnosti a oplátky. Například v případě neplacení dluhu se mohl magistrát větnelského města obrátit na magistrát města dlužnického a žádat, aby byla zjednána náprava takovým způsobem, jakým by si přál jeho lid, aby se jednalo s ním, „a pohrozit, že nebude-li dluh zaplacen, budou přičtena vůči lidu tohoto města odvětná opatření“ (Ashley, op. cit., část I, str. 109).

j) *Národní protekcionismus byl neznaný.* „Pro ekonomické účely bylo ve třináctém století zřídka nurno navzájem rozlišovat různé země, protože v rámci hranic křesťanstva bylo jen málo bariér sociálního styku, s nimiž se setkáváme dnes“ (Cunningham, *Western Civilization in Its Economic Aspects*, sv. I, str. 3). Až do patnáctého století neexistovaly na politických hranicích žádné celní tarify. „Dříve nenacházíme žádné svědectví ani o té nejméně rouze zvýhodňovat národní obchod prostřednictvím ochrany před cizí konkurencí“ (Pirenne, *Economic and Social History*, str. 92). „Mezinárodní“ obchodování bylo volné ve všech odvětvích (Power a Postan, *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*).

k) *Mercantilismus posiloval volnější obchod mezi městy a provinciemi v rámci národních hranic.* První díl Heckscherova díla *Mercantilism* (1935) nese název *Mercantilismus jako sjednocující systém*. Jako takový mercantilismus „odporoval všemu, co svazovalo ekonomický život s konkrétním místem a překáželo obchodu v rámci hranic státu“ (Heckscher, op. cit., sv. II, str. 273). „Oba aspekty municipální politiky, podléhování venkova a boj proti konkurenci cizích měst, byly protikladné ekonomickým cílům státu“ (tamtéž, sv. I, str. 131). „Mercantilismus ‚nacionalizoval‘ země prostřednictvím působení obchodu, který rozšířil míšní praktiky po celém území státu“ (Parthen, „Handel“, v *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, sv. VI, str. 281). „Mercantilismus často posiloval konkurenci umělé, aby organizoval trh s automatickou regulací nabídky a poptávky“ (Heckscher). První moderní autor, který rozpoznal liberalizující tendenci mercantilního systému, byl Schmoller (1884).

l) *Středověký regulacionismus byl výsoco káspěný*

„Politika středověkých měst byla v západní Evropě po zániku starověkého světa snad prvním pokusem regulovat ekonomickou strukturu společnosti podle konzistentních principů. Tento pokus byl korunován neobyčejným úspěchem... Rakovym případem byl snad i ekonomický liberalismus či *laissez-faire* v době své nezpochybňované nadvlády, ale vzhledem ke svému utrvání byl liberalismus jen malou, prchavou epizodou ve srovnání s nepomíjející vytrvalostí politiky těchto měst“ (Heckscher, op. cit., str. 139). „Doprovázel ji systém regulací, tak úzasně přírůsbobných svému účelu, že ho lze pokládat za svého druhu mistrovské dílo... Městská ekonomika byla hodna gotické architektury, již byla současněkem“ (Pirenne, *Medieval City*, str. 217).

m) *Merkantilismus rozšířoval obecní praktiky na národní teritorium.*

„Výsledkem byla jakoby městská politika rozšířená na větší oblast – jakýsi typ obecní politiky budovaný na základě státu“ (Heckscher, op. cit., str. 131).

n) *Merkantilismus, nejúspěšnější politika.*

„Merkantilismus vytvořil mistrovský systém komplexního a propracovaného uspokojování potřeb“ (Buecher, op. cit., str. 159). Úspěch Colbertových *Règlementis*, které se snažily o vysokou kvalitu produkce jako cíl sám o sobě, byl „obrovský“ (Heckscher, op. cit., sv. I, str. 166). „Ekonomický život na národní úrovni byl hlavně výsledkem politické centralizace“ (Buecher, op. cit., str. 157). Regulařivnímu systému merkantilismu musí být připsáno „vyvoření pracovního kodexu a pracovní disciplíny, které byly daleko přísnější než cokoli, co byl schopen vyprodukovat úzký par-tikularismus středověkých městských vlád s jejich morálními a technologickými omezeními“ (Brinkmann, „Das soziale System des Kapitalismus“, v *Grundriss der Sozialökonomik*, část IV).

8. LITERATURA O SPEENHAMLANDU [Ke kap. 7]

Povědomí o rozhodujícím významu Speenhamlandu nacházíme jen na začátku a ke konci čtyř liberálního kapitalismu. Jak před rokem 1834, tak po něm samozřejmě existují stále odkazy na „systém dávek“ a „špatné provádění Chudinského zákona“, které jsou však obvykle darovány nikoli od Speenhamlandu z roku 1795, ale od Gilbertova zákona z roku 1782; myšlení veřejnosti si jasně neuvědomovalo skutečnou povahu speenhamlandského systému.

Neuvědomuje si ji dokonce ani dnes. Stále se široce zastává názor, že znamenal prostě jen nerozlišující chudinskou podporu. Ve skutečnosti byl něčím zcela jiným, totiž systematickou podporou ke mzdám. Současnici si jen částečně uvědomovali, že taková praxe je v přímé kolizi s principy tudorovského práva, a už vůbec si neuvědomovali, že je naprosto neslučitelná se vznikajícím mzdovým systémem. Co se praktických účinků týče, zůstávaly nerozpoznány, dokud později – ve spojení s Antikominačními zákony z let 1799–1800 – nezačaly snižovat mzdy a podporovat zaměstnavatele.

Klasické ekonomové se nikdy nezdržovali zkoumáním detailů „systému dávek“, jako tomu bylo v případě renty a měny. Házeli do jednoho pytle všechny formy příspěvků a chudinské podpory s „chudinskými zákony“ a tlačili na zrušení jejich kořenů i větví. Ani Townsend, ani Malthus, ani Ricardo neobhajovali reformu Chudinského zákona, ale požadovali jeho odvolání. Bentham, který se jako jediný tímto tématem zabýval, byl v této věci méně dogmatický než v jiných. On a Burke viděli, co neuměl pochopit Pitt, totiž že opravdu škodlivým principem je princip příspěvku ke mzdám.

Engels a Marx Chudinský zákon nezkoumali. Domnívali bychom se, že pro ně nebylo nic vhodnějšího než ukázat pseudohumanismus systému, který měl pověst podporovatele rozmarnu chudých, zatímco ve skutečnosti sťahoval jejich mzdy pod subsistenční úroveň (mocně mu v tom pomáhaly zvláštní protidobrové zákony) a převáděl veřejné peníze do rukou bohatých, aby jim pomohl vydělat ještě více peněz na chudých. Avšak v jejich době byl jejich nepřítel Nový chudinský zákon a Cobbert a charisté měli sklon idealizovat starý. Engels a Marx byli navíc oprávněně přesvědčeni, že měli-li kapitalismus přijít, byla reforma Chudinského zákona nevyhnutelná. A tak přehlédli nejen určité prvotřídní východisko k diskusí, ale také argument, jímž by Speenhamland posílil jejich teoretický systém, totiž že kapitalismus nemůže fungovat bez volného trhu práce.

Z klasických pasáží Zprávy o Chudinském zákonu (1834) pro svůj zlověstný popis účinků Speenhamlandu vydárně čerpala Harriet Martineauová. Firma Goulds and Barrings, která financovala přepychové svazeky, v nichž se autorka rozhodla vysvětlovat chudým nevyhnutelnost jejich bídy – byla hluboce přesvědčena, že je nevyhnutelná a že jen samo poznání zákonů politické ekonomie může učinit jejich osud snesitelným –, nemohla nalézt upřímnějšího a veclku lépe informovaného obhájce svého kréda. (*Illustrations to Political Economy*, 1831, sv. III; viz také *The Parish a The Hamlet in Poor Laws and Rumpers*, 1834.) Její práce *Thirty Years Peace, 1816–1846* byla napsána v pokornějším duchu a vykazuje větší sympatie k charitativním než k památce jejího mistra Benthama (sv. II, str. 489, a sv. IV, str. 453). Svou kroniku uzavírá touto přiznáním pasáží:

„Nyní se nejlepší hlavy a srdce zabývají touto velkou otázkou práv práce a působivým varováním, které k nám přichází z ciziny, že je nemůžeme opomíjet, aniž by nás stihl menší rest než zničení všeho. Je možné, že nebude nalezeno řešení? Toto řešení bude pravděpodobně ústředním faktem příštího období britské historie; pak lépe než nyní můžeme uvědomit, že jeho předpoklady položily hlavní zájmy předcházejících třiceti let míru.“ To bylo protirovnání odkládající jednání. V dalším období britské historie přestala pracovní otázka existovat; ale navrátila se v sedmdesátých letech a o další půlstoletí později přinesla „zničení všeho“. Ve čtyřicátých letech devatenáctého století bylo samozřejmě snadnější než ve čtyřicátých letech století dvacátého rozeznat, že původ této otázky spočívá v principech pronikajících Reformu Chudinského zákona.

Všední ekonomikou Speenhamlandu se obsírněji nezabýval žádný filosof nebo historik až do konce viktoriánské doby. Ze tří historiků benthamismu se Sir Leslie Stephen neobtěžoval, aby zkoumal její detaily, a Elie Halévy, který jako první rozpoznal klíčovou roli Chudinského zákona v historii filosofického radikalismu, měl o tomto tématu jen nejmlhavější představu. V případě Diceyovy práce bylo toto opomínutí ještě frapantnější. Jeho nesrovnatelná analýza vztahů mezi zákonem a veřejným míněním pokládala za osnovu celé textury „laissez-faire“ a „kollektivismus“. Vzorec sám, domníval se, vyplynul z průmyslových a obchodních trendů té doby, tj. z institucí utvářejících ekonomický život. Nikdo jiný než Dicey nemohl silněji zdůraznit, jak dominantní roli hrál pauperismus ve veřejném mínění, ani důležitost Reformy Chudinského zákona pro celý systém benthamovské legislativy. Ústřední význam, který benthamovci připisovali Reformě Chudinského zákona ve svém legislativním schématu, ho však zmátl a ve skutečnosti se domníval, že problém spočívá v tom, jaké břemeno představují pro ekonomiku chudinské daně. I historikové takového formátu jako Schumpeter nebo Mitchell analyzovali koncepcce klasických ekonomů bez jakéhokoli odkazu k podmínkám, které nastolil Speenhamland.

Průmyslová revoluce se stala předmětem ekonomické historie na přednáškách A. Toynbeeho (1881); Toynbee činil odpovědným za Speenhamland a jeho „princip ochrany chudých bohatými“ toynbovský socialismus. Ke stejnému předmětu se v té době obrátil William Cunningham (1907) též z Cunninghama mistrovského díla (1881), odkazoval k Speenhamlandu jen jako k „další reformě“ a dosti kuriozně ji spojoval s „nahánáním chudých na pracovní trh“ (*The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, str. 438). Beer, jehož práce byla poměrně raněmu anglickému socialismu, se o Chudinském zákonu sotva zmínil.

Speenhamland byl znovuobjeven až s dílem Hammondových (1911) a jejich přesvědčivou vizí nové civilizace, kterou ohlašovala průmyslová revoluce. Představoval pro ně nikoli část ekonomické, ale sociální historie. V této práci pak pokračovali Webbovi (1927), kteří si kladli otázku po politických a ekonomických předpokladech Speenhamlandu a uvědomovali si skutečnost, že mají souvislost s původem sociálních problémů naší doby.

Proti tomu, co bychom mohli nazvat institucionalistickým přístupem k ekonomické historii, který představovali mimo jiné Engels, Marx, Toynbee, Cunningham, Mantoux a později Hammondovi, se snažil na problém Speenhamlandu nahlédnout J. H. Clapham. Odmítl se zabývat speenhamlandským systémem jako institucí a analyzovat ho jako rys „agrární organizace“ země (sv. I, kap. 4). To bylo stěží adekvátní, protože právě jeho rozšíření do měr přivodilo jeho zhroutení. Odděloval rovněž účinky Speenhamlandu, o nichž pojednával v kapitole „Ekonomické aktiviry státu“, od mzdové otázky. Toto rozdělení bylo umělé a opomíjelo nahlížet ekonomiku Speenhamlandu z hlediska zaměstnavatelských tříd, které řídily z nízkých mezd stejně nebo více, než byla jejich ztráta na chudinské daní. Avšak Claphamovo vědomé zohlednění těchto faktů vynahravovalo jeho nepochopení této instituce. Clapham tak jako první ukázal rozhodující vliv „válečného ohrožení“ na dobu, kdy byl speenhamlandský systém zaveden, stejně jako skutečnou míru, v níž snižoval reálné mzdy.

Naprostá neslučitelnost Speenhamlandu s mzdovým systémem se stále připomínala jen v tradici ekonomických liberálů. Jen oni si uvědomovali, že v širokém smyslu znamená každá forma ochrany práce něco ze speenhamlandského intervencionistického principu. Spencer chrtil výpady proti „nouzovým mzdám“ (jak se přidávkovému systému říkalo v jeho části země) a „kollektivistickým“ praktikám, do nichž snadno zahrnoval i veřejné vzdělání, bydlení, poskytování pozemků k rekreaci atd. Dicey v roce 1913 shrnul svou kritiku Zákona o starobním důchodu (1908) slovy: „Není to v podstatě nic jiného než nová forma nevázané podpory chudých.“ A pochyboval o tom, zda ekonomický liberalismus měl vůbec kdy skutečnou šanci úspěšně realizovat svou politiku. „Některé z jejích návrhů nebyly nikdy zavedeny v praxi; nevázaná chudinská podpora například nebyla nikdy zrušena.“ Jestliže toto bylo názory Diceye, bylo jen přirozené, když Mises tvrdil, „že pokud budou placeny dávky v nezaměstnanosti, musí existovat nezaměstnanost“ (*Liberalism*, 1927, str. 74) a že „pomoc nezaměstnaným se ukázala jako jeden z nejučinějších nástrojů destrukce“ (*Socialism*, 1927, str. 484; *Nationalökonomie*, 1940, str. 720). Walter Lippmann se ve své *Good Society* (1937) pokusil distancovat od Spencera, ale jen aby se dovoloval Mises. Mises i Lippmann

odtázeli liberální reakci na nový protekcionismus dvacátých a třicátých let deváctého století. Mnoho rysů tehdejší situace nepochybně připomínalo Speenhamland. V Rakousku byla podpora v nezaměstnanosti subven- cována bankrotující státní pokladnou; ve Velké Británii byly „rozšířené dávky v nezaměstnanosti“ neurozlitélné od „dávků“; v Americe byly spuš- těny programy WPA a PWA. Sir Alfred Mond, šéf Imperial Chemical Industries, v roce 1926 široce dokazoval, že by britští zaměstnavatelé měli dostávat granty z fondu nezaměstnanosti, aby „vyrovnali“ mzdy, a tak po- mohli zvýšit zaměstnanost. V otázce nezaměstnanosti, stejně jako v otázce měny čelili liberální kapitalismus ve svých smrtelných křečích stále stejným nevyřešeným problémem, které mu byly odkázány od jeho počátku.

Dobová literatura o pauperismu a starých chudinských zákonech

- Acland, *Compulsory Savings Plans* (1786).
Anonym, *Considerations on Several Proposals Lately Made for the Better Maintenance of the Poor*. S Dodatkem. (2. vyd., 1752).
An Address to the Public od Filantropické společnosti, usazené v roce 1788, která si vyryčila úkol prevence zločinosti a nápravy chudých (1788).
Applegarth, Rob., *A Plea for the Poor* (1790).
Belsham, Will., *Remarks on the Bill for the Better Support and Maintenance of the Poor* (1797).
Bentham, J., *Pauper Management Improved* (1802).
-----, *Observation on the Restrictive and Prohibitory Commercial System* (1821).
-----, *Observation on the Poor Bill, introduced by the Right Honorable William Pitt, napsáno v únoru 1797.*
Bulke, E., *Thoughts and Details on Scarcity* (1795).
Cowe, James, *Religious and Philanthropic Trusts* (1797).
Crumple, Samuel, M. D., *An Essay on the Best Means of Providing Employ- ment for the People* (1793).
Defoe, Daniel, *Giving Alms No Charity, and Employing the Poor a Gri- vance to the Nation* (1704).
Dyer, George, *A Dissertation on the Theory and Practice of Benevolence* (1795).
-----, *The Complaints of the Poor People of England* (1792).
Eden, *On the Poor* (1797), 3 sv.
First Report Společnosti pro zlepšování podmínek a zvyšování úlevy chu- dým.
Gilbert, Thomas, *Plan for the Better Relief and Employment of the Poor* (1781).
Godwin, William, *Thoughts Occasioned by the Persual of Dr. Parr's Spiritual Sermon, Preached at Christ Church April 15, 1800* (Londýn, 1801).

Hampshire, *State of the Poor* (1795).

Hampshire Magistrate (E. Poulter), *Comments on the Poor Bill* (1797).

Howlett, Rev. J., *Examination of Pitt's Speech* (1796).

James, Isaac, *Providence Displayed* (Londýn, 1800), str. 20.

Jones, Edw., *The Prevention of Poverty* (1796).

Luson, Hewling, *Inferior Politics: or, Considerations on the Wretchedness and Profegacy of the Poor* (1786).

M'Farlane, John D. D., *Enquiries Concerning the Poor* (1782).

Marineau, H., *The Parish* (1833).

-----, *The Hamlet* (1833).

-----, *The History of the Thirty Years' Peace* (1848), 3 sv.

-----, *Illustrations of Political Economy* (1832–1834), 9 sv.

Massie, J., *A Plan... Penitent Prostitutes: Founding Hospital, Poor and Poor Laus* (1758).

Nasmith, James D. D., *A Charge, Isle of Ely* (1799).

Owen, Robert, *Report to the Committee of the Association for the Relief of the Manufacturing and Labouring Poor* (1818).

Paine, Thomas, *Agartian Justice* (1797).

Pew, Rich., *Observations* (1783).

Pit, Wm. Morron, *An Address to the Landed Interest of the defic. of Habitation and Fuel for the Use of the Poor* (1797).

Ruggles, Tho., *The History of the Poor* (1793), 2 sv.

Sabatier, Wm., Esq., *A Treatise on Poverty* (1797).

Saunders, Robert, *Observations.*

Second Report Společnosti pro zlepšování podmínek a zvyšování úlevy chudým (1797).

Sheret, Rev. J. G., *Present State of the Poor* (1796).

Spiralhedis institution, *Good Meat Soup* (1799).

Schütz farní rady siednocených farmosí St. Giles in the Field, *Criticism of „Bill for the Better Support and Maintenance of the Poor“* (1797).

Suffolk Gentleman, *A Letter on the Poor Rates and the High Price of Pro- visions* (1795).

Townsend, Wm., *Dissertation on the Poor Laus 1786 by A Well-Wisher of Manhind.*

Vancouver, John, *Causes and Production of Poverty* (1796).

Wilson, Rev. Edw., *Observations on the Present State of the Poor* (1795).

Wood, J., *Letter to Sir William Pulteney (o Pitrové zákonu)* (1797).

Young, Sir W., *Poor Houses and Work-houses* (1796).

Některé moderní práce:

Ashley, Sir W. J., *An Introduction to English Economic History and Theory* (1931).

Belasco, Ph. S., „John Beliers, 1654–1725“, *Economist*, červen 1925.

-----, „The Labour Exchange Idea in the 17th Century“, *Economic Journal*, roč. I, str. 275.

Blackmore, J. S. a Mellonie, F. C., *Family Endowment and the Birthrate in the Early 19th Century*, sv. I.

Clapham, J. H., *Economic History of Modern Britain*, sv. I, 1926.

Marshall, Dorothy, „The Old Poor Law, 1662–1795“, *Ec. Hist. Rev.*, roč. VIII, 1937–1938, str. 38.

Palgrave, *Dictionary of Political Economy*, heslo „Poor Law“, 1925.

Webb S. a B., *English Local Government*, sv. 7–9, „Poor Law History“, 1927–1929.

Webb, Sidney, „Social Movements“, *C. M. H.*, roč. XII, str. 730–765.

9. SPEENHAMLAND A VÍDEŇ [Ke kap. 7]

Autor byl poprvé vázán do studia Speenhamlandu a jeho účinků na klasické ekonomy vysoce podnětnou sociální a ekonomickou situací v Rakousku, jak se vyvíjelo po první světové válce.

V čase kapitalistickém prostrědí zde socialistická samospráva ustavila režim, na který ekonomičtí liberálové rozhořčeně útočili. Některé z intervencionistických politických praktik, které samospráva zaváděla, byly nepochybně s mechanismem tržní ekonomiky neslučitelné. Tento problém, který byl především sociální, nikoli ekonomický, však čisté ekonomická argumentace nevyšetřovala.

Hlavní faktory, které lze uvést k situaci Vídně, jsou tyto: Během větší části období patnácti let následujících po první světové válce v letech 1914–1918, bylo pojištění v nezaměstnanosti těžce dotováno z veřejných fondů, a tak neurčitým způsobem rozšiřovalo nepodmíněnou chudinskou podporu; renty byly fixovány na malém zlomku jejich dřívější úrovně a samospráva Vídně stavěla velké činžovní domy na neziskové bázi, které zvyšovaly objem požadovaného kapitálu ze zdanění. I když se nedávaly žádné příspěvky ke mzdním, všestranné zajištění sociálních služeb, byť byly jakkoli skromné, mohlo umožnit, aby mzdy výrazně poklesly, nebyť rozvinutého odborového hnutí, které samozřejmě v rozšířených dávkách v nezaměstnanosti nacházelo silnou podporu. Ekonomicky byl takový systém nepochybně anomální. Renty, omezené na zcela nerenaturní úroveň, byly neslučitelné s existujícím systémem soukromého podnikání, zejména ve

stavebnictví. Během prvních let se sociální ochrana v zbláčené zemi rovněž siteraxovala se stabilitou měny – inflacionistická a intervencionistická politika šly ruku v ruce.

Nakonec Vídeň, stejně jako Speenhamland, podlehla úroku politických sil mocně podporovaných čisté ekonomickými argumenty. Politické nespokojce v roce 1832 v Anglii a v roce 1934 v Rakousku měly osvobodit trh práce od protekcionistických intervencí. Ani vesnice drobné šlechty, ani dělnická třída Vídně se nemohly donekonečna izolovat od svého prostředí.

Přesto však mezi těmito obdobími intervencí zřejmě existovaly velké rozdíly. Anglická vesnice v roce 1795 musela být chráněna před rozkladem způsobeným ekonomickým pokrokem – ohromným rozvojem městských manufaktur; průmyslová pracující třída Vídně v roce 1918 musela být chráněna před účinky ekonomického úpadku, vyplývajícího z války, porážky a hospodářského chaosu. Speenhamland nakonec vedl ke krizi organizace práce, která otevřela cestu k nové éře prosperity; vítězství *Heimwehru* v Rakousku představovalo část celkové katastrofy národního a sociálního systému.

Co zde chceme zdůraznit, je ohromný rozdíl v kulturních a morálních účincích těchto dvou typů intervence: pokusu Speenhamlandu odvrátit příchod tržní ekonomiky a snahy vídeňského experimentu takovou ekonomiku úplně transcendovat. Zárucco Speenhamland zapřítínil opravdovou katastrofu obyčejných lidí. Vídeň dosáhla jednoho z nejobdivuhodnějších triumfů v západní historii. Rok 1795 vedl k bezprecedentnímu ponížení pracujících tříd, které byly odrazovány od toho, aby dosáhly nového statusu průmyslových dělníků; rok 1918 inicioval stejně bezpříkladný morální a intelektuální vzestup podmínek vysoce rozvinuté průmyslové dělnické třídy, která pod ochranou vídeňského systému ustála degradující účinky těžké ekonomické krize a dosáhla úrovně, kterou lidové masy v žádné průmyslové zemi nikdy nepřekročily.

Jisté, stalo se tak díky sociálním, na rozdíl od ekonomických aspektů věci. Pochopili však správně ortodoxní ekonomové ekonomický intervencionismus? Ekonomičtí liberálové v konečném důsledku tvrdili, že vídeňský režim byl další „nesprávnou administrací Chudinského zákona“, dalším „dávkovým systémem“, který potřeboval železné koště klasických ekonomů. Nebyli však tito myslitelé sami oklamáni poměrně trvalými podnětkami, které vytvořil Speenhamland? Často měli pravdu ohledně budoucnosti, kterou jejich hluboké náhledy pomáhaly uvážit, ale naprosto se mylili, pokud jde o jejich vlastní dobu. Moderní výzkum dokázal, že jejich pověst rozumných praktických soudců byla nezasloužená. Malthus potřeby své doby nechápal vůbec; kdyby jeho tendenci varování před

přelidněním braly nevěsty, kterým je osobně věnoval, vážně, „mohl by být ekonomický pokrok v tu ránu mrtev“, říká T. H. Marshall. Ricardo uváděl nesprávné fakty ke sporu o měnu, stejně jako k úloze Anglické banky a nechal skutečné příčiny znehodnocení měny, které, jak dnes víme, spočívaly především v politických plátech a těžkostech převodu. Kdyby Británie následovala jeho radu ze zprávy o množství dráhých kovů v penězích, prohlásila by napoleonské války a „iše by dnes neexistovala“.

A tak vídeňská zkušenost a její analogie se Speenhamlandem, která někdo vřihla zpět do náruče klasických ekonomů, obracela jiné k pochybnostem o nich.

10. PROČ NE WHITBREADŮV ZÁKON? [Ke kap. 8]

Jedinou alternativou k politice Speenhamlandu byl patrně Whitbreadův návrh zákona, podaný v zimě 1795. Požadoval rozšíření Řemeslnického zákona, tak aby zahrnoval každoročně stanovované pevné mzdové minimum. Takové opatření, tvrdil jeho autor, by zachovalo alžbětinské minimum mzdového hodnocení, i když by ho rozšířovalo z maximálního na minimální mzdy, a tak předcházelo hladovění na venkově. Nepochybně tak vycházel vsříce potřebám numosti a není divu, že například členové za Suffolk Whitbreadův návrh zákona podpořili, zatímco jejich smířci soudci se na schůzi, na níž byl přítomen sám Arthur Young, rovněž podpořili pod speenhamlandský princip; mějme na paměti, že rozdíl mezi těmito dvěma opatřeními se nemohly zdát zvlášť velké. To není překvapující. O sto třicet let později, kdy Mondův plán (1926) navrhoval využít fondy pro nezaměstnané k dodatečným mzdám v průmyslu, veřejnost stále ještě obtížně chápala rozhodující rozdíl mezi pomocí v nezaměstnanosti a podporou ke mzdám zaměstnaných.

Volba v roce 1795 tedy byla mezi minimálními mzdami a přidávky ke mzdám. Rozdíl mezi těmito dvěma nástroji lze nejlépe osvětlit, vzáhl-neme-li je k současnému zrušení Zákona o osídlení z roku 1662. Zrušení rohozu zákona vytvořilo možnost národního trhu práce, jehož hlavním účelem bylo dovolit mzdám „najít si svou vlastní úroveň“. Tendence Whitbreadova návrhu zákona o minimální mzdě byla protikladná k té, která vedla ke zrušení Zákona o osídlení, kdežto tendence Speenhamlandského zákona jí protikladná nebyla. Rozšíření uplatňování Chudinského zákona z roku 1601 místo Řemeslnického zákona z roku 1563 (jak navrhoval Whitbread) venkovskou šlechtu navracelo k paternalismu především ve vztahu k vesnicí a jen v takových formách, které znamenaly minimální zásahy do hry trhu, zatímco ve skutečnosti jeho mechanismus stabilizace

mezi tímto nefunkčním. Že tato takzvaná aplikace Chudinského zákona ve skutečnosti naprosto převládala alžbětinský princip vynucené práce, se nikdy otevřeně nepřipouštělo.

U podporovatelů Speenhamlandského zákona byly zjevné pragmatičtější úvahy. Reverend Edward Wilson, kanovník z Windsoru a smířci soudce pro Berkshire, který byl možná navrhovatelem, sepsal své názory v pamfletu, v němž se kategoričky přihlásil k *laissez-faire*. „Práce jako všechno ostatní přinášené na trh musí ve všech dobách najít svou úroveň bez zasahování zákona.“ Řekl. Pro anglického smířčího soudce by bylo přiměřenější naopak říci, že v žádné době nenašla práce svou úroveň bez zákonné intervence. Avšak jak ukazují čísla, pokračoval kanovník Wilson, mzdy nerostou tak rychle jako ceny obilí, a hned potom sboru smířčích soudců uctivě předložil k úvaze „opatření pro *quantum* podpory, která by měla být zatučena chudým“. Podpora dávala dohromady pět šilinků pro rodinu muže, ženy a dítěte. „Sdělení“ na obálce zní: „Podstata následujícího pojednání byla navržena na setkání hrabství v Newbury, šestého, minulého měsíce května“. Smířci soudci, jak víme, šli ještě dále než kanovník: jednohlasně schválili rozsah pět šilinků a šesti penci.

11. DISRAELIHO „DVA NÁRODY“ A PROBLÉM BAREVNÝCH RAS [Ke kap. 13]

Několik autorů tvrdí, že mezi problémy v koloniích a v raném kapitalismu existuje podobnost. Nejsou však schopni dovést tuto analogii jiným směrem, to znamená osvětlit podmínky chudších tříd Anglie před stoletím tím, že by je vykreslili jako to, čím opravdu byly – detribalizované, degradované domorodce své doby.

Důvod, proč tato zřejmá podobnost byla pomíjena, spočívá podle našeho přesvědčení v liberalistickém přesudku, který nesprávně přikládá prvotádost ekonomickým aspektům toho, co bylo v podstatě neekonomickým procesem. Neboť ani rasová degradace v některých koloniálních oblastech dneška, ani analogická dehumanizace pracujících lidí před stoletím neměla v zásadě ekonomickou povahu.

a) *Destrukční kulturní kontakty není primárně ekonomickým fenoménem.* Většina domorodých společností se nyní nachází v procesu rychlé a násilné transformace, jež je srovnatelná jen s prudkými změnami v revoluci, říká L. P. Mair. Ačkoli motivy vteřelců jsou nakonec ekonomické a zhroutení primitivní společnosti je určité často zapříčiněno destrukcí jejích ekonomických institucí, prvotádým faktorem je zde to, že *domorodá kultura není*

sbopna asimilovat nové ekonomické instituce, a následkem toho se rozpádl, aniž by byla nahrazena nějakým jiným hodnotovým systémem.

První mezi destruktivními tendencemi, které jsou inherentní západním institucím, představuje „mír na rozsáhlé oblasti“, který rozdějí „klanový život, patriarchální autoritu, bojový výcvik mládeže; téměř to zabranuje migraci klanů či kmenů“ (Thurnwald, *Black and White in East Africa: The Fabric of a New Civilization*, 1935, str. 394). „Sílu domorodcůmu životu, který je v těchto mírových dobách žalostně nedostatečný, musí dodávat válka... Zrušení bojů snižuje populaci, neboť válka způsobuje jen velmi málo zabítí, zatímco její absence znamená ztrátu životně důležitých zvyků a obřadů a následnou všeprostupující otupělost a nudu vesnického života (F. E. Williams, *Depopulation of the Swan District*, 1933, „Anthropology“ Report, č. 13, str. 43). Srovnáme s tím „šťastnou, životnou, podnětnou existenci“ domorodců v jejich tradičním kulturním prostředí (Goldenweiser, *Loose Ends*, str. 99).

Reálné nebezpečí, řečeno Goldenweiserovými slovy, je v „kulturním mezibytí“ (Goldenweiser, *Anthropology*, 1937, str. 429). V tomto bodě existuje praktická jednodušnost. „Staré bariéry se zmenšují a nenabírá se žádný druh nových vodítek“ (Thurnwald, *Black and White*, str. 111). „Udíte komunitu, v níž je akumulace statků pokládána za něco anisocálního, a integrovat ji se současnou bílou kulturou, znamená pokoušet se sladit dva neslučitelné institucionální systémy“ (Wissel v Úvodu k M. Mead, *The Changing Culture of an Indian Tribe*, 1932). „Nositelé imigrant-ské kultury mohou úspěšně zadusit domorodou kulturu, a přesto neuspět v zadušení či asimilaci jejich nositelů“ (Pitt-Rivers, „The Effect on Native Races of Contact with European Civilization“, v *Man*, sv. XXVII, 1927). Nebo, jak zní Lessertův kousavý výrok o ještě další oběti průmyslové civilizace: „Z kulturní vzrátlosti jakožto Pawneeové byli stráženi do kulturní infantilily jakožto běloši“ (*The Pawnee Ghost Dance Hand Game*, str. 44).

Tyto podmínky umírání zájva nenastaly kvůli ekonomickému vykořisťování v běžném smyslu, v němž termín vykořisťování znamená ekonomickou výhodu jednoho partnera na úkor druhého, i když to je jistě úzce spojeno se změnami v ekonomických podmínkách vyklajících se během průmyslové války, manželství atd., z nichž každá ovlivňuje ohromný počet sociálních zvyků a tradicí všeho druhu. Když byla do řádky osídlených regionů západní Afriky násilně zavedena peněžní ekonomika, nebyly to nedostatečné mzdy, které vyústily ve skutečnost, že domorodci „si nemohou koupit potraviny, které vyráběli ty, které nevytvářovali, protože nikdo jiný nevytvářoval nadbytek potraviny, které by jim prodal“ (Mair, *African People in the Twentieth Century*, 1934, str. 5). Jejich instituce zahrnují jinou hodnotovou škálu; jsou sice šetrní, ale zároveň nemyslí tržně.

„Budou žádat stejnou cenu, když je trh přesycen, jaká platila, když byla velká bída, a pocestují dlouhé vzdálenosti při významných nákladech času a energie, aby ušetřili malou částku na svých nákupy“ (Mary H. Kingsley, *West African Studies*, str. 339). Zvýšení mezd vede často k absentérství. Indiáni Zapotékové v Tehuantepecce pryj pracují jen napůl tak dobře, když mají 50 centavos, než když dostanou 25 centavos za den. V prvních dnech průmyslové revoluce v Anglii byl tento paradox téměř obecný.

Ekonomický index míry populačního růstu nám neposlouží lépe než mzdy. Goldenweiser potvrzuje známé pozorování, které Rivers provedl v Melanésii, že kulturně strádající domorodci mohou „umírat nudou“. F. E. Williams, který byl sám misionářem působícím v tomto regionu, napsal, že „vliv psychologického faktoru na míru úmrtnosti“ je snadno pochopitelný. „Mnoho pozorovatelů upouela pozoruhodná snadnost či ochota, s níž může domorodec umřít.“ „Omezení dřívějších zájmů a aktivit je patrné pro jeho ducha fašální. Výsledkem je to, že síla domorodců vzdorovat je narušena a snadno podléhají jakémukoli druhu nemoci“ (op. cit., str. 43). To nemá nic společného s tlakem ekonomických potřeb. „Extrémně vysoká míra přirozeného růstu může být symptemem bud kulturní vitality, nebo kulturní degradace“ (Frank Lorimer, *Observations on the Trend of Indian Population in the United States*, str. 11).

Kulturní degradace může být zastavena jen sociálními opatřeními, které se nedají poměťovat ekonomickými standardy života, jako je znovuzavedení kmenové držby půdy nebo izolace komunity od vlivu kapitalistických tržních metod. „Oddělení Indiánů od jejich půdy bylo onou *smrtelnou ranou*“, napsal John Collier v roce 1942. Zákon o obecné parcelaci z roku 1887 „individuoval indánskou půdu; rozpad jejich kultury, který následoval, je připravil asi o tři čtvrtiny této půdy, tedy devadesát milionů akrů“. Zákon o indánské reorganizaci z roku 1934 reintegroval kmenové vlastnictví, a zachránil tak indánskou komunitu prostřednictvím *revitalizace jejich kultury*.

Podobný příběh známe z Afriky. Ve středu zájmu jsou formy vlastnictví půdy, protože na nich nejpříjemněji závisí sociální organizace. Co se jeví jako ekonomické konflikty – vysoké daně a renty, nízké mzdy – jsou téměř výlučně skryté formy tlaku, který má domorodce donutit, aby se vzdali své tradiční kultury a přizpůsobili se metodám tržní ekonomiky. Ty pracovali za mzdy a obstarávali si zboží na trhu. V tomto procesu některé z domorodců kmenů, jako Káňové a ti, kteří migrovali do měst, ztratily své dřívější ctnosti a staly se bezmocným davem, „polodomestikovanými zvířaty“, mezi nimiž jsou povaleči, zloději a prostitutky – což je instituce mezi nimi dříve neznámá –, nepřipomínající nic jiného než masu pauperizovaných obyvatel Anglie v letech 1795–1834

b) *Lidská degradace pracujících tříd v raném kapitalismu byla výsledkem sociální katastrofy, která není měřitelná ekonomickými pojmy.*

Robert Owen už v roce 1816 u svých pracovníků pozoroval, že „až už obdržel jakoukoli mzdu, spousta jich musela být nešťastná...“ (*To the British Master Manufacturers*, str. 146). Připomeňme si, že Adam Smith očekával, že pracovník odtržený od půdy ztratí všechny intelektuální zájmy. A M^rFarlane se domníval, že znalost psaní a počítání bude mezi obecným lidem každým dnem menší“ (*Enquiries Concerning the Poor*, 1782, str. 249–250). O generaci později připsoval Owen degradaci pracovníků „zanedbanému dětství“ a „připravování“ a pokládal je za „z nezalosti nekompetentní dobře využití vysoké mzdy, kdyby je mohli získat“. Sám jim platil nízké mzdy a zvyšoval jejich status umělým vyvrážením zcela nového kulturního prostředí. Nečestí, které se rozvinuly u lidových mas, byly veelku stejné jako ty, které charakterizovaly barevné populace ponižené rozkladným kulturním kontaktem: bytí, prostituce, zlodějství, nedostatek šetrnosti a prozínavosti, lapdárství, nízká produktivita práce, nedostatek sebevědomí a vstřícnosti. Šíření tržní ekonomiky rozkládalo tradiční předtvo venkovské společnosti, vesnickou komunitu, rodinu, staré formy držby půdy, zvyky a standardy, které podporovaly život v kulturním rámci. Ochrana poskytovaná Speenhamlandem věci jen zhoršovala. Do třicetých let devatenáctého století byla sociální zkáza obyčejného lidu stejně naprostá, jako je tomu dnes u Káfru. Jediný, kdo obrátil analogii mezi rasovými ponižením a třídní degradací, byl významný černošský sociolog Charles S. Johnson, když ji tentokrát uplatnil na situaci tříd: „V Anglii, kde shodou okolností postoupila průmyslová revoluce dále než ve zbytku Evropy, proměnil sociální chaos, který následoval drastickou ekonomickou reorganizací, zblázněné děti v „kusy“, jimiž se měli později stát afičtí otroci... Obhajoba systému nevolnické práce dětí byla téměř stejná s obhajobou obchodu s otroky.“ („Race Relations and Social Change“, v E. Thompson, *Race Relations and the Race Problem*, 1939, str. 274).

[Dodatečná poznámka]

12. CHUDINSKÝ ZÁKON A ORGANIZACE PRÁCE

Jiště nebylo provedeno žádné zkoumání širších souvislostí speenhamlandského systému, jeho původu, jeho účinků a důvodů jeho náhlého ukončení. Zde je několik souvisejících bodů.

1. *Do jaké míry byl Speenhamland válečným opatřením?*

Ze struktně ekonomického hlediska nelze po právu tvrdit, jak se často dělo, že Speenhamland byl válečným opatřením. Současnici by seží spojovali mzdovou úroveň s vypuknutím války. Pokud došlo k pozorovatelnému nárstu mezd, *ten to pohyb začal už před válkou*. *Oběžný dopis*, který Arthur Young rozeslal, aby zjistil účinky neúrody na ceny obilí, obsahuje (bod IV) tuto otázku: „Jaký byl růst (došlo-li k němu vůbec) plotech za zemědělskou práci ve srovnání s předcházejícím obdobím?“ Jeho zpravodajové přiznávají neuměli s vyrazem „předcházející období“ spojit žádný určitý význam. Reference sahaly do rozpětí tři až patnácti let. Vyskytovaly se v nich tyto časové úseky:

3 roky J. Boys, str. 97.
3–4 roky J. Boys, str. 90.
10 let Zprávy ze Shropshire, Middlesexu, Cambridgeshire.
10–15 let Sussex a Hampshire.
10–15 let E. Harris.
20 let J. Boys, str. 86.
30–40 let William Pitt.
50 let Rev. J. Howlett.

Nikdo neuvedl období do dvou let, kdy došlo k francouzské válce, která začala v únoru 1793. Ve skutečnosti žádný korespondent válku ani nezmiňuje.

Kromě toho obvyklý způsob, jak se vypořádat s růstem pauperismu, jehož příčinou byla špatná úroda a nepřítavné počasí, potažmo nezaměstnanost, spočíval 1) v místních příspěvcích, které zahrnovaly dodávky a distribuci potravin a paliva zdarma nebo za snížené ceny; 2) v poskytování zaměstnání. Mzdy obvykle zůstávaly nedotčeny; během podobné nouze v letech 1788–1789 bylo dodatečně zaměstnání nabízeno za nižší než normální mzdy. (Srov. J. Harvey, „Worcestershire“ v *Ann. of Agr.*, V, XII, str. 132, 1789. Také E. Holmes, „Cruckton“, *l. c.*, str. 196.)

Nicméně ne bez dobrého důvodu se tvrdilo, že válka měla přímějším nepříjím dopad na přijetí speenhamlandských opatření. Válka ve skutečnosti zhoršovala dvě slabiny rychle se šířícího tržního systému, a tak přispívala k situaci, z níž vyrstl Speenhamland: 1) tendenci cen obilí k fluktuaci, 2) nezhoubnější účinek nepokojů na tyto fluktuace. Nelze se domnívat, že trh obilí, který se teprve nedávno nasryl, ustojí tlak války a hrozby blokád. Nemohl ani odolávat panikám způsobeným časovými nepokoji, které nyní dostaly neklahý význam. V takzvaném regulačním systému byly „spořádané bouře“ pokládány centrálními úřady více či

méně za *indikator* místního nedostatků, který by měl být shovívavě posouzen. V té době však byly nepokoje odsuzovány jako *příčina* nedostatků a ekonomické nebezpečí nejen pro chudé, ale i pro společnost jako celek. Arthur Young vydal varování před „Důsledky nepokoju v podobě vysokých cen potravin“ a Hannah Moreová hlásala podobné názory v jedné ze svých didaktických básní nazvané „Bouře neboli půl bochníku je lepší než žádný chleba“ (která se zpívala na melodii písničky „Byl jeden švec“). Její odpověď hospodynkám pouze skládala do rýmů to, co Young v jednom fiktivním dialogu vyjádřil takto: „Máme být ticho, když strádáme? Zcela jistě nemáte – měli byste si stěžovat; ale stěžovat si a jednat takovým způsobem, který by nezhoršoval samotné zlo, jež pociťujete.“ Tvrdil, že nehrozí ani to nejmenší nebezpečí hladu, *spokně se nespokojnou vzpourou*. Pro obavu, že nabídka obilí je velmi cizí k panice, existoval dobrý důvod. Francouzská revoluce navíc připojila i k spořádaným nepokojům hrozivé konotace. I když strach z růstu cen byl nepochybně ekonomickou příčinou Speenhamlandu, lze říci, že pokud se říká války, důsledky válečné situace byly daleko více sociální a politické než ekonomické.

2. *Sir William Young a zrušení Zákona o osídlení*

Do roku 1795 se datují dvě pronikavá opatření Chudinského zákona: Speenhamland a uvolnění „farmního nevolnictví“. Stejně se lze domnívat, že byly jen shodou okolností. Na mobilitu pracovní síly byl jejich účinek takřka protikladný. Zatímco druhé učinilo pro pracovníka daleko snadnějším vydat se na cesty a hledat práci, první způsobilo, že nebylo tak nutné, aby to udělal. Příhodnými výrazy „tlak“ a „tah“, které se někdy užívají ve studii o migraci, by se to dalo vyjádřit tak, že zatímco „tah“ cizlového mistra vzrůstal, „tlak“ domácí vesnice se zmenšoval. Nebezpečí obrovské migrace zemědělské pracovní síly, které bylo výsledkem revize zákona z roku 1662, se tak poněkud mírnilo Speenhamlandem. Ze zorného úhlu administrace Chudinského zákona se tato dvě opatření zjevně doplňovala. Uvolnění zákona z roku 1662 totiž obsahovalo rizika, kterým měl tento zákon zabránit, zejména zaplavení „lepší“ farmosí chudými. Někdy Speenhamlandu, opravdu k tomu mohlo dojít. Současníci o této souvislosti neměli jasnou představu, což bude stěží překvapující, když si uvědomíme, že i samotný zákon z roku 1662 byl přijat prakticky bez veřejné diskuse. Sir William Young však o ni musel být přesvědčen, neboť dvakrát podporoval její společně přijetí. V roce 1795 obhajoval dodatek k Zákonu o osídlení a v roce 1796 byl také předkladatelem návrhu, aby se speenhamlandské principy inkorporovaly do zákona. Přitom už dříve, v roce 1788, maršé podporoval stejné věci. Už tehdy předložil odvolání Zákona o osídlení téměř stejnými slovy jako v roce 1795 a prosazoval

zároveň opatření na podporu chudých, které by zahrnovalo minimální mzdu, z níž by dvě třetiny hradil zaměstnavatel a jedna třetina by se platila z daní (Nicholson, *History of the Poor Laws*, sv. II), Musela však přijít další neúroda a francouzská válka, aby tyto principy převládly.

3. *Účinky vysokých mezd ne městech na vesnickou komunitu*

„Tah“ městi zapříčinil růst vesnických mezd a zároveň měl tendenci odčerpávat z venkovské rezervy zemědělské pracovní síly. Z těchto dvou úzce spojených nešťastných okolností měla větší význam druhá. Existence adekvátní pracovní rezervy byla pro zemědělství, kde je potřeba daleko více rukou na jaře a v říjnu než během klidných zimních měsíců, životně důležitá. V tradiční společnosti s organickou strukturou není dostupnost takové pracovní rezervy jen věcí mzdové úrovně, ale spíše institucionálního prostředí, které determinuje *statis* chudší části populace. V téměř všech známých společnostech nacházíme právní nebo zvykové uspořádání, které udržuje zemědělské pracovníky, aby byli vlastníkům půdy k dispozici jako zaměstnanci v dobách vrcholící popravky.

Zde spočívá podstatná situace vytvořená v zemědělské komunitě růstem měšťských mezd, kdy byl *statis* nahrazen *kontinuem*. Před průmyslovou revolucí existovaly na vesnici důležité pracovní rezervy: byl zde domácíký či chalupnický průmysl, který zaměstnával člověka v zimě a dával člověka a jeho ženu k dispozici pro práci na poli na jaře a na podzim. Existoval Zákon o osídlení, který držel chudé prakticky v nevolnictví farmosí, a tedy v závislosti na místních farmářích. A existovaly různé další organizační formy, s jejichž pomocí Chudinský zákon dělal z usedlého člověka ochotného dělníka, jako byly pracovní tarify, ubytování či občutkový pracovní systém. Podle stanov různých domů práce mohl být pauperizovaný člověk nejen libovolně krutě, ale i tajně potrestán; osoba usilující o podporu mohla být někdy zadržena a dána do takových domů, jestliže úřady, které měly právo v denní době násilně vniknout do jeho místa bydliště, shledaly, že „byla nutně potřebná a měla by dostat podporu“ (31 Geo. III. c. 78). Míra úmrtnosti byla v těchto domech údělná. Představiteli si člověk navíc podmínky zemědělských dělníků nebo hraničářů z anglicko-skotského pomezí, kterým se platilo v naturálních a byli nuceni pomáhat při práci na poli v každé době, stejně jako rozmanité závislosti, které se pojiily s chalupou s naturálním bydlením, a nejjistě formy držby půdy ze strany části chudých, může odhadnout míru, v níž byla k dispozici vesnickým zaměstnavatelům latentní rezervní armáda povolné pracovní síly. Otázka udržování přiměřené zemědělské pracovní rezervy zůstávala proto zcela stranou mzdového problému. Relativní význam těchto dvou věcí se mohl v různých dobách měnit. Zatímco zavedení speenhamlandského systému

bylo úzce spojeno se strachem farmářů z růstu mezd a rychlé rozšíření dávkového systému během posledních let zemědělské krize (po roce 1815) bylo pravděpodobně způsobeno stejnou příčinou, téměř jednonmyslné řešení farmářské obce na začátku třicátých let na potěbě zachování dávkového systému nebylo dáno strachem z vysokých mezd, ale jejich obavou o přiměřenou nabídku okamžitě použitelné práce. Takové úvahy však nemohly v jejich myšlení nikdy zcela chybět, a zvláště ne během dlouhého období výjimečné prosperity (1792–1813), kdy průměrná cena obilí letěla nahoru a dalece překročila růst ceny práce. Stejným základním zájmem v pozadí Speenhamlandu nebyly mzdy, ale nabídka práce.

Může se zdát poněkud umělé pokoušet se rozlišovat mezi těmito dvěma soubory motivů, když uvážíme, že růst mezd by podle všech očekávání měl přitáhnout i větší nabídku práce. V některých případech však máme jasné důkazy, která z těchto obav v myšlení farmářů převážovala.

Za prvé, existují hojně doklady, že dokonce i pokud jde o usedlé chudé, byli farmáři nepřátelsky zaujati proti jakékoli formě vnějšího zaměstnání, které činilo pracovníky méně dostupnými pro příležitostně ze chudé bydličky v místě, že chodí „na lov sleďů a makrel a vydělávají si až jednu libru týdně, zatímco jejich rodiny zůstávají v péči farmosů. Při návratu jsou posláni do vězení, ale to jim nevaadí, a když jsou venku, opět jdou za dobře placenou prací...“ (str. 33). To je důvod, proč si stejní svědk, proč „farmáři často nemohou najít dostatečný počet pracovníků pro jarní a týmové práce“ (Henry Stuart's Report, Dod. A, Část I, str. 334A).

Za druhé, byl zde zásadní problém přidělování pozemků. Farmáři se jednoduše shodovali, že nic by tak jistě neudrželo člověka a jeho rodinu mimo dávkový systém jako vlastní políčko. Přesto ani břemeno chudinských daní je nepřiměřeno k souhlasu s jakoukoli formou přidělování pozemků, která by mohla usedlé chudé učinit méně závislými na příležitostné zemědělské práci.

Tento bod si zaslouhuje pozornost. Do roku 1833 byla farmářská komunita tvrdým příznivcem zachování Speenhamlandu. Citujeme pasáže ze Zprávy vládní komise pro Chudinský zákon: Dávkový systém znamenal „levnou práci, rychlé provedení sklizeň“ (Power). „Bez dávkového systému by farmáři nemohli pokračovat v kultivaci půdy“ (Cowell). „Farmáři, stejně jako jejich lidé by měli být placeni z chudinských účtů“ (J. Mann). „Nemyslím si, že by je (chudinské daně) konkrétně vedli farmáři chrtití redukovat. Pokud budou zachováni, jak jsou, vždy mohou dostat ruce, které chtějí navíc, a jakmile je jich moc, mohou se obrátit opět na farmos...“ (svědectví jednoho farmáře). Farní rady mají „odpor ke každému opatření, které by poskytlo pracovníkovi nezávislost na farní pomoci, jež ho dříží

ve farních hranicích a jim umožňuje, aby mu, kdy to potřebují, přikázaly udělat naléhavou práci.“ Prohlašují, že „vysoké mzdy a svobodní pracovníci by je zničili“ (Tringle). Farmáři tvrdě oponovali všem návrhům poskytnout chudým pozemky, které by jim daly nezávislost. Políčka, která by je zachránila před krajní nouzí a zachovala jim slušné vystupování a seběctví, by jim rovněž dala samostatnost a vyřadila je z rezervní armády potřebné v zemědělské produkci. *Májimárie*, obhájce přidělování pozemků, doporučil políčka o rozměrech 1/4 akru, vše navíc pokládal za beznadějně, protože „pozemkové vlastníci se obávají, že pracovníci budou nezávislí“. *Power*, další přítele přidělování pozemků, to potvrzuje. „Farmáři velkou většinou odmítají“ říkal, „zavádět rozdělování půdy. Žádně se brání takovému krátcení svého majetku; musejí jezdit dále pro hnojivo; a namítají, že vzrostla nezávislost jejich pracovníků.“ *Okeiden* navrhuje rozlohu přidělit 1/16 akru, neboť, jak říká, „to by téměř přesně spotřebovalo tolik nadbytečného času, jako ho spotřebovalo kolo a přeslice, člunek nebo pleťací jehlice“, když byly plně aktivní v každé plně chalupnické rodině!

To nenechává příliš prostoru k pochybám o opravdové funkci dávkového systému z hlediska farmářské komunity, kterou bylo zajistit zemědělsví rezervu usedlých chudých, dostupnou v jakékoli době. Speenhamland úmno způsobem mimoděk vytvořil zdání nadpočetné vesnické populace, která ve skutečnosti neexistovala.

4. Dávkový systém v průmyslových městech.

Speenhamland byl navržen především jako prostředek zmínění venkovské bídy. To neznamená, že se omezoval na vesnice, neboť k venkovu patřila i tržní města. Do začátku třicátých let byl v typické oblasti, kde měla být uplatněna speenhamlandská opatření, zaveden dávkový systém i ve většině měst. Například v hrabství Hereford, které bylo klasifikováno z hlediska nadbytečné populace jako „dobře“, vykazovalo šest ze šesti měst, která se hlásila k speenhamlandským metodám (čtyři „rozhodně“, dvě „pravděpodobně“), zatímco ve „špatném Sussexu“ přijalo z dvanácti měst, o kterých se podávala zpráva, speenhamlandský systém v přesném smyslu tohoto termínu devět měst, kdežto tři nikoli.

Postavení průmyslových měst na severu a severozápadě bylo samozřejmě velmi odlišné. Ještě do roku 1834 byl počet závislých chudých výrazně nižší než na venkově, kde dokonce i před rokem 1795 velmi zvyšovala počet pauperizovaných lidí blízkost manufaktur. V roce 1789 rev. John Howlett uváděl přesvědčivé důvody proti „populárnímu omylu, že poměr chudých ve velkých městech a lidnatých manufakturních městech je větší než v pouhých farmosích, zatímco skutečnost je právě opačná“ (*Annals of Agriculture*, v. XI, str. 6, 1789).

Jaká byla situace v nových průmyslových městech, není naneštěstí přesně známo. Vládní komise pro Chudinský zákon se zdála být znepokojena údajným bezprostředním nebezpečím rozšíření speenhamlandských metod do manuálních měst. Bylo zjištěno, že „severní okresy jsou nakazeny méně“, ale přesto se dále tvrdilo, že „dokonce i ve městech existuje ve velmi hrozivém stupni“. Fakty to potvrzují stejně. Je pravda, že v Manchesteru či Oldhamu byla podpora příležitostně přiznána i zlatavým a plně zaměstnaným osobám. V Prestonu na shromáždění plátců daní, jak napsal Henderson, promluvil jakýsi chudák, který „se stal závislým na farmě, když jeho mzdy klesly z jedné libry na 18 šilinků týdně“. Městečka Salford, Padham a Ulverston byla rovněž rázena do skupiny, kde se „pravidelně“ uplatňovala metoda předávků ke mzdám. Podobně na tom byl Wigan, pokud jde o tkalice a přádky. V Nottinghamu byly prodávány punčochy pod výrobními náklady „se ziskem“, takže výrobce zřejmě dostával z chudinských daní podpory k vypláceným mzdám. A Henderson ve zprávě o Prestonu už ve svém duchovním zraku viděl tento zločinný systém „prostupovat a využívat soukromé zájmy ke své obraně“. Podle Zprávy vládní komise pro Chudinský zákon se tento systém uplatňoval méně ve městech pouze proto, „že manuální kapitálisté tvořili malou část plátců daní, a v důsledku toho měli menší vliv ve farních radách než farmáři na vesnických místech“.

K něčemu takovému mohlo krátkodobě docházet, záda se však pravděpodobně, že z dlouhodobého hlediska měli průmysloví zaměstnavatelé několik důvodů k boji proti dávkovému systému.

Jedním byla neproduktivnost práce zbídačených lidí. Bavlinařský průmysl zadával hlavně práci od kusu nebo v úkole, jak se to nazývalo. Dokonce i v zemědělství „ponižení a neproduktivní duchodci farmosti“ pracovali tak španě, že „4 nebo 5 jich dosahovalo výkonu jednoho v úkolové práci“ (Select Committee on Laborer's Wages, H. of C. 4, VI, 1824, str. 4). Zpráva vládní komise pro Chudinský zákon zaznamenává, že práce od kusu dovoluje uplatnit speenhamlandskou metodu, aniž by se nutné snížila „produktivita manuálního dělníka“; provozovatel manuální tury tak může „skutečně získat levnou práci“. Důsledky však byly takové, že nízké mzdy zemědělských pracovníků neznamenaly levnou práci, neboť malá produktivita mohla převážit nízkou cenu práce pro zaměstnavatele.

Jiným faktorem, který měl tendenci postavit *podnikatele* proti speenhamlandskému systému, bylo nebezpečí konkurenční, kteří mohli v důsledku příspěvku ke mzdám vyrábět při výrazně nižších mzdových nákladech. Tato hrozba se nerykala farmářů, kteří prodávali na neomezeném trhu, ale mohla velmi znepokojovat městske rovárníky. Ve zprávě vládní komise se tvrdí, že „maclesfieldský manuálnístria se může cítit

nucen prodávat pod cenou a ruinován v důsledku špané administrace Chudinského zákona v Essexu“. William Cunningham viděl důležitost zákona z roku 1834 hlavně v jeho „nacionalizačním“ účinku na administraci Chudinského zákona, tedy v odstranění vážných překážek na cestě rozvoje národních trhů.

Třetí námitkou proti Speenhamlandu, která by mohla mít v kapitalistických krizích největší váhu, byla jeho tendence stahovat „obrovskou inertní masu nadbytné práce“ (Redford) z městskeho pracovního trhu. Ke konci dvacátých let byla velká poprváka po práci ze strany městskeho majitelů manuálních: Doheryho odbory vyvolaly rozsáhlé nepokoje; to byl začátek owenovského hnutí, které vedlo k největším stávkám a přerušením práce, jaké do té doby ještě Anglie nezažila.

Z pohledu zaměstnavatelů tedy existovaly tři silné důvody, proč z dlouhodobého hlediska bojovat proti Speenhamlandu: jeho zničující účinky na produktivitu práce; jeho tendence vyvážet rozdíly v nákladech v různých částech země; jeho podpora „stagnujícího fondu práce“ (Webb) na venkově, a tedy posilování monopolu městskeho dělníků na práci. Nic z toho nemuselo mít pro jednotlivého zaměstnavatele ani pro místní skupinu zaměstnavatelů velký význam. Tyto nevhody se případně daly snadno vyrovnat vyhodaním nízkých nákladů na práci, které jim nejen zajišťovaly zisky, ale také jim pomáhaly v konkurenci s manuálními v jiných městech. Avšak *podnikatelé* jako třída zastávali velmi odlišné stanovisko, protože v průběhu doby se ukázalo, že co zryhoduje izolovaného zaměstnavatele či skupinu zaměstnavatelů, představuje pro ně kolektivně nebezpečí. A rozšíření dávkového systému do severních průmyslových měst na počátku třicátých let, dokonce i v zeslabené formě, sjednotilo názorovou opozici proti Speenhamlandu a vyústilo v reformu v celonárodním rozsahu.

Doklady ukazují, že městska politika více či méně vědomě směřovala k vybudování průmyslové rezervní armády ve městech, zejména proto, aby se zvládaly prudké výkyvy ekonomické aktivity. V tomto ohledu nebyl velký rozdíl mezi městem a venkovem. Tak jako vesnické úřady dávaly přednost vysokým daním před vysokými mzdami, městske úřady jen nerady viděly, jak se neusazená chudina vrací zpět do míra bydliště. Byla to svého druhu konkurence mezi venkovskými a městskeými zaměstnavateli o podíl na této rezervní armádě. Pouze v kruté a dlouhodobé krizi uprosřed čtyřicátých let se jevilo jako nepraktické zvětšovat objem rezervní práce za cenu daní. Jak venkovští, tak městske zaměstnavatelé se rády zachovávali podobně: rozsáhlý přesun chudých z průmyslových měst, v nichž se usadili, byl doprovázen paralelním „očišťením vesnice“ ze strany vlastníků půdy; v obou případech šlo o zmenšení počtu usedlých chudých (stov Redford, str. 111).

5. *Převaha města nad venkovem.*

Speechamland byl podle našeho předpokladu ochranným opatřením trváti v tváří hrozbě předstrávaného zvýšením mzdové úrovně ve městech. To znamenalo vzhledem k hospodářskému cyklu převahu města oproti venkovu. Příjemnějším v jednom případě – v případě krize v letech 1837–1845 – se to dá přímo ukázat. Pečlivý statistický průzkum provedený v roce 1847 odhalil, že krize začala v průmyslových městech na severozápadě a pak se rozšířila do zemědělských okresů, v nichž došlo k ozdravení výrazně později než v těchto průmyslových městech. Čísla ukazují, že „tlak, který dopadl nejprve na manuákturální okresy, byl v zemědělských okresech pocíťován ještě dlouho poté“. Manuákturální okresy reprezentuje průzkum provedený v Lancashire a ve West Riding of Yorkshire s počtem obyvatel 201 000 (v 584 svazcích farností podle Chudinského zákona), kdežto zemědělské okresy byly vybrány z hrabství Northumberland, Norfolk, Suffolk, Cambridgeshire, Bucks, Herts, Berks, Wilts a Devon a počet jejich obyvatel byl 208 000 (stejně tak v 584 svazcích farností podle Chudinského zákona). V manuákturálních oblastech se zlepšení začalo projevovat v roce 1842, kdy došlo k zpomalení růstu počtu pauzerizovaných obyvatel z 29,37 procenta na 16,72 procenta, následoval pozitivní pokles o 29,80 procenta v roce 1843, 15,26 procenta v roce 1844 a o dalších 12,24 procenta v roce 1845. V nápadném kontrastu k tomu vyvoji bylo zlepšování v zemědělských okresech, které začalo až v roce 1845 poklesem o 9,08 procenta. V obou případech byla poměrná část chudinských výdajů z Chudinského zákona počítána na hlavu, ve druhém se počítalo zvláště každé hrabství a rok (J. T. Danson, „Condition of the People of the U. K., 1839–1847“, *Journal of Stat. Soc.*, roč. XI, str. 101, 1848).

6. *Vyhánování a přelidnění venkova.*

Anglie byla jedinou zemí v Evropě s jednotnou administrativou pracovních sil ve městě i na venkově. Zákony jako z roku 1563 nebo 1662 byly vnučeny vesnickým i městským farnostem a smičí soudci vykonávali zákon stejně po celé zemi. Stalo se tak díky rané industrializaci venkova i následně industrializaci městských sídel. V důsledku toho neexistovala žádná administrativní propast mezi organizační prací ve městě a na vesnici, jak tomu bylo na kontinentě. To vysvětluje mimořádnou snadnost, s níž se práce přesouvala z vesnice do města a zpět. Anglie se tak vyhнула dvěma katastrofálním charakteristickým kontinentální demografie – totiž náhlému vyhláňování venkova kvůli migraci z vesnic do měst stejně jako nevratnosti tohoto procesu migrace, který znamenal vykořevení těch osob, které začaly pracovat ve městě. Tomuto katastrofálnímu vyčerpávání

venkova, které bylo posturchem zemědělských komunit ve střední Evropě, se říkálo *Landflucht*. V Anglii se místo toho setkáváme s jakousi oscilací populace mezi městskou a vesnickou zaměstnaností. Bylo to téměř tak, jako by velká část obyvatelstva byla ve stavu dočasněho vyhláňování, což byla okolnost, která pohyb vnitřní migrace ne-li znemožňovala, tedy velmi ztěžovala. Uvědomíme-li si rovněž konfigurační krajiny s jejími všudypřítomnými přístavky, která – aby se tak řeklo – nemutia k migraci na dlouhé vzdálenosti, stane se pochopitelnou snadnost, s jakou se administrace Chudinského zákona přizpůsobovala požadavkům národní organizace práce. Vesnická farnost často vyplácela podporu nepodmíněnou pobytrem v úmlku i neusedlým chudým, kteří přijali zaměstnání v některém nepřilí vzdáleném městě a peníze z podpory poslali do svého města bydliště. Manuákturální města na druhé straně nezfídka vyplácela místním chudým, kteří však neměli v městě bydliště. Městské úřady pouze výjimečně uskuřečňovaly masivnější odsuny jako v letech 1841–1843. Z 12 628 chudých osob odsunutých při této příležitosti z devarenací manuákturálních měst na severu mělo podle Redforda pouze jedno procento bydliště v devíti zemědělských okresech. (Jestliže devět „typický zemědělských okresů“, které vybral v roce 1848 Danson, nahradíme Redfordovými hrabstvími, výsledek bude jiný, ale jen mírně, tj. místo jednoho procenta dostaneme 1,3 procenta). Jak ukázal Redford, migrace na velké vzdálenosti byla vzácná a velká část rezervní armády práce byla udržována k dispozici zaměstnavatelům prostřednictvím štedrých metod chudinské podpory na vesnicích i v manuákturálních městech. Není divu, že docházelo k současnému „přelidnění“ jak ve městech, tak na venkově, zatímco ve skutečnosti v době vrcholící poprávky musely manuáktury v Lancashire ve velkém počtu dovážet irské dělníky a farmáři důrazně prohlašovali, že nesklidí váš úrodu, pokud někdo z vesnických chudých bude nucen emigrovat.

OBSAH

Autorovo poděkování 5

ČÁST PRVNÍ

MEZINÁRODNÍ SYSTÉM

1. Stoletý mír 9
2. Konzervativní dvacátá a revoluční třicátá léta 26

ČÁST DRUHÁ

VZESTUP A PÁD TRŽNÍ EKONOMIKY

I. Čertův mlýn

3. „Přibýtky versus pokrok“ 39
4. Společnosti a ekonomické systémy 48
5. Evoluce tržního vzorce 61
6. Seberegulaující trh a fiktivní komodity: práce, půda a peníze.. 72
7. Speenhamland 1795 81
8. Antecedenty a konsekvence 90
9. Pauperismus a utopie 107
10. Politická ekonomie a objevení společnosti 115

II. Sebeobrana společnosti

11. Člověk, příroda a organizace výroby 133
12. Zrod liberálního kréda 137
13. Zrod liberálního kréda (pokračování):
Třídní zájem a sociální změna 153

298

14. Trh a člověk 165
15. Trh a příroda 180
16. Trh a organizace výroby 193
17. Poškozená samoregulace 201
18. Rozkladné tlaky 208

ČÁST TŘETÍ

POSTUPUJÍCÍ TRANSFORMACE

19. Lidová vláda a tržní ekonomika 221
20. Historie v soukolí sociální změny 234
21. Svoboda v komplexní společnosti 246

Poznámky ke zřetěnění

1. Rovnováha moci jako politika, historický zákon, princip a systém 259
2. Stoletý mír 263
3. Opuštění zlatého standardu 265
4. Obrat kyvadla po první světové válce 266
5. Finance a mír 266
6. Vybrané odkazy ke kapitole „Společnosti a ekonomické systémy“ 267
7. Vybrané odkazy ke kapitole „Evoluce tržního vzorce“ 271
8. Literatura o Speenhamlandu 276
9. Speenhamland a Vídeň 282
10. Proč ne Whitbreadův zákon? 284
11. Disraeliho „dva národy“ a problém barevných ras 285
12. Chudinský zákon a organizace práce 288

299

VYŠŠÍ ŠKOLA EKONOMICKÁ
Přírodin vědecká fakulta
Johanna 10
502 00 BRNO

83